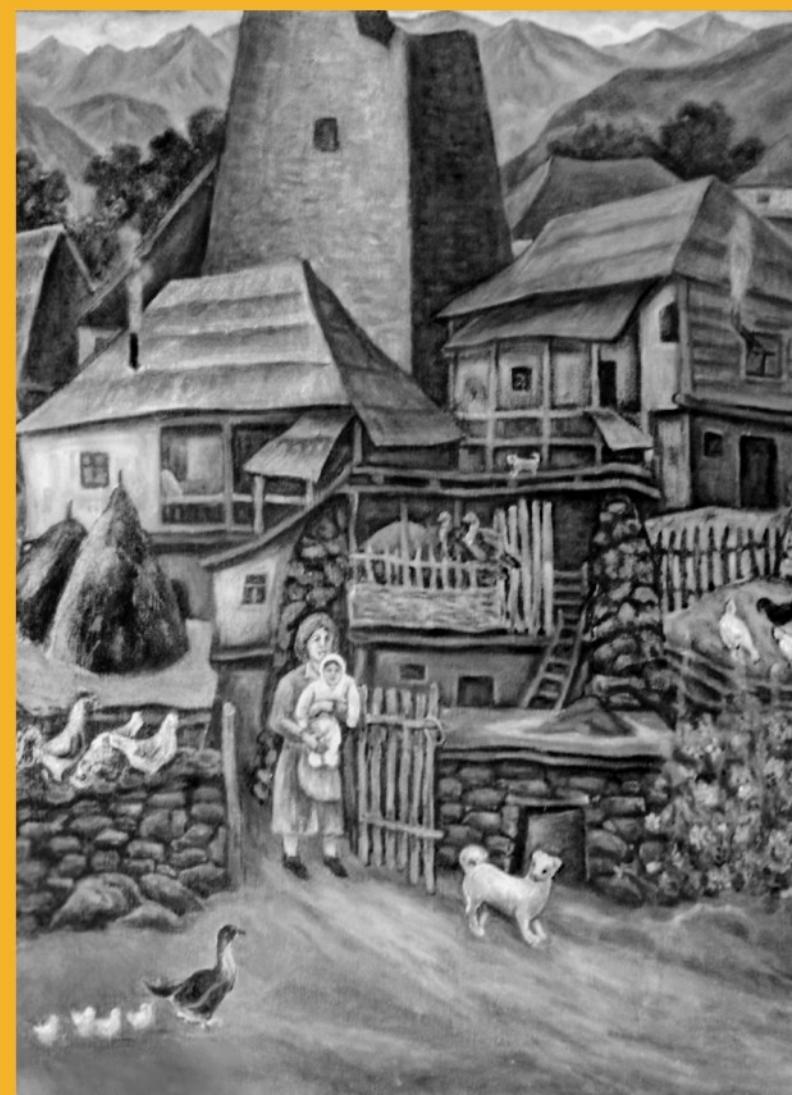

10
2007

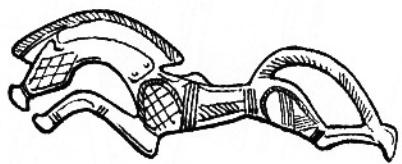
Афтæ дæр вæййы: жæрыгон
зæрдæйж руайы зæронд хæйрæг.

НЕМЫЦАГ АЕМБИСОНД

MAX АУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

MAX ЛУГ

10
'07

Журнал цәеуы 1934 азы майә фәстәмәе

РЕСПУБЛИКАЕ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АӘРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Сәйрәг редактор — ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, проза — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзия, драматурги — МАМЫҚАТАЫ Хъазыбек

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НӘКҮЫСАТАЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

<i>ГОДЖЫЦАТЫ Нелли.</i> Мәз заәг райгуырди фыдохы. Аемдзәвгәтә	5
<i>ХУЫГАТЫ Сергей.</i> Уыцы фәэззыгон сабыр бон. Радзырд	8
<i>ФИДАРАТЫ Руслан.</i> Мәз уды мәссыг. Аемдзәвгәтә	29
<i>ТУАЛЛАГ Юри.</i> Косөр. Историон уацау	35
<i>ГОДЖЫЦИАН-ЧЕЛДЫТЫ Надя.</i> Рәестәжды уаргъ. Аемдзәвгәтә	102
<i>АЙЛАРТЫ Михал.</i> Цылпар аемдзәвгәйы	104
<u>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</u>	<u>106</u>
 <u>ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТӘ</u>	
<i>НАФИ.</i> Ныхас хәрзәвәтк үәд, сагъәс – рәестдзинады охыл	115
<i>ХЪОДЗАТЫ Ахсар.</i> Дзуапп Нафийы «Аервыистәг»-ән	149
<i>Номдзыд ләгтү ныхәстә, аэмбисәндтә</i>	181
<u>ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ</u>	<u>185</u>

ГОДЖЫЦАТЫ Нелли

МАЭ ЗАРÆГ РАЙГУҮРДИ ФЫДОХЫ

* * *

Кэм хъуамæ уаид раст тэрхон,
Уым федтон æз фыдæх...
Фæстæмæ ныр куыд аздæхон,
Ды ма мæ удæн зæгь.

Кэммæй æнхъæлдтон — уарзы мæ,
Уый разынди уэййаг.
Ныр ын куы раттин бар, цымæ
Мæн байтындзид мыййаг?

Рæстагурæг мæ балцытæй
Æз раздæхтæн афтид.
Мæн ма баив аслам цытæй, —
Мæ зæрдæ-иу мæм сидт.

Нæ мæ хъæуынц сæ хорзæхтæ —
Куыд æлгъæд сæ фæдæн!
Былалгъæй дзурынц, хорз, зæгь, дæ,
Æз та зæгъын: нæ дæн.

Зæххыл æрмæстдæр иу Хорз ис,
Æмæ Уыди æгад...
Мæнæн æрмæстдæр иу хос ис:
Гъе Уымæ — бынат.

АКРОСТИХ

Мæ фæстæ ды фæзындтæ цардмæ —
 Аñæхин, уаз æмæ фæлмас.
 Хуыздæр наэ чи 'рæхсы лæггадмæ!
 О, цас зæрдæрухс дæм и, цас!
 Нæ зоныс ды, дæ царды рухсæй
 Ам махæн цины хос кæй дæ.
 Иры бæстыл зæххон æнусæй
 Рæстдæр бæллицтæм у цæттæ!
 Айс ацы бон Йæ уарзт Хуыцауæн,
 Ис цардамонд дæуæн — æууæнд!
 Амæ Йын басгүых ды хуындзауæй —
 Нæ царды сæххæст уæд Йæ фæнд!

* * *

Мæ сагъæс бамбæхстон мæ риуы —
 Тæрсын ын дзыллаты къæрныхæй...
 Мæ уд — æхсон, мæ зæрдае — зныхæй
 Мæ тары артæфтауæг чи уыд,

 Кæй фæрцы базыдтон æууæндын,
 Кæй бон уыд бафиidyн мæ хæстæ,
 Гье Уый æргом кæнин наэ уæндын,
 Нæ арын бузныджы ныхæстæ.

Фыдвæдтыл чи цыди мæ бæсты,
 Лæгæмбæрц чи куыдта мæ уарзтыл,
 Амвæдис чи уыди мæ хæсты,
 Гье Уый — фæлварæнты тæразыл.

Амæ Йæ тухæнты фæндагыл
 Аз дæр цæуын, цыма Йæ фæрсты...
 Кæуын Йæ рыст æмæ Йæ уагыл,
 Фæнды мæ амæлын Йæ бæсты.

Фæлæ мæ уд-нывонд наэ исы,
 Нæдæр мæ райгуырдыл мæ фæсмон...
 Цымæ Йæ тухæнты æмбисы
 Ныр æз зæрдæхудтæй куыд хæссон?

* * *

Мәнән мә заräг райгуырди фыдохы,
 Аемә уәләрвтәй ракуырдтон мә фәндүр,
 Цәмәй мә ивгъуыд аэз ныууадzon рохы
 Аемә ләгәрдон рухс царды æрфәнтү.

Аэз-иу куыдтон, дәумә та кости диссаг —
 Мә уды хъармәй басудзынәй тарстә.
 Нә зыдтай ды мә зәрдәйән йәз риссаг,
 Нә зыдтай ды, цы аргъ уыди мә рыстән.

Мәнән мә царды афтә уыди амынд —
 Мә фыдбонтәй мын не 'мбәлди зарын.
 Аемә бәллүн, куы бантысид ныр та мын
 Мә сагъастән сәе уәззау уаргъ æппарын.

2007

* * *

Куыд уарзәм мах нә уәлахизтыл дзурын!
 Бәлләм дунейы аудән хәрзтәм.
 Мәңг тәрхоны зәрдәхудтәй тәрсәм,
 Фәндү нә мах зәххыл аәмбулын.

Хъысметимә нын рауайы быщәу —
 Нә кады ном куы ратты уый әндәрән.
 Фәлә уәлахиз рамбулынәй нәу —
 Хуыздәр у уымәй бавзарын фәлтәрән.

Аемә кәд искуы басәтты мах цард —
 Цы бауарзы нә цәст, цымә, әндәрән?
 Цы раивы нә уәлахизы зард,
 Куы вәйијәм састы? Уарз? Аеви æфхәрән?

2007

УЫЦЫ ФÆЗЗЫГОН САБЫР БОН

*Камал! Ацы хабәрттәх мын ды
ракодтай, әмәе дын дәх ном арын
радзырдәй.*

Cæ

чъылдымтә Зыхъуаты зәронд сисмә сыз-
дәхтой, се 'ргәмттә хурмә, афтәмәй
ләууыдысты уәләсүхү ләгтә иу-
цалдәрәй.

Әдде бакәстәйә афтә зынд, цыма
сабыр сты әмәе цыма сәхи хурмә тавы-
ны тыххәй раләууыдысты афтә рәгъәй.
Әндәр цыма сә зәрдә дәр никуыдәм
әхсайы, цауын дәр сә никуыдәм хъәуы.
Әмә, сә рәэсты къадзон ләдзәгау чи
әрбакъәдз и, стәй, хъәуы астәуты далә
дәләмә чи адаргъ, уыцы уынгыл
рәстәгәй-рәстәгмә цы иугай цәуджытә
фәзын-фәзын кодта, уыдонәй дәр сәм
ничидәр здәхгә кодта,ничидәр сә
фәрсгә кодта, цы ләуд фидынц, уымәй.

Фәлә әddәмә куыд сабыр әмә
әнәмәт зындысты, афтә нае уыдысты
ләгтә. Уый сә ләудыл дәр зынди — гыц-
цил сынағыздәхтытәй ләууыдысты сә
кәрәдзимә. Уырдыгәй ацу 'мә сә
хистәртә иронарәзт уыдысты иу-
цалдәрәй, иннәтил та әнәүи хъәууон
дарәс уыди, кусән дарәс, раст сәм цыма
цәххәрадаттәм бадзырдауди, әмә сә
хәдзармә дәрничиуал баздәхти, фәлә
кауты сәрты ракызтытә кодтой.

Фәzzәг йә кары баңыд. Цәхәрадәттә сындағ-сындағ афтид кәнын байдыдтой.

Нартхор ничима саста, фәләе картоф гъәйттәй къахтой. Хъәдур тыдтой. Әмә тынд чи фәци хъәдур, уый дәр уал хъилтә афтә уагъта. Уыдон әфтауын әмә әфснайынмә йә нәма 'вдәлди, әмә уыйәппәт цәхәрадәтты уыйәппәт хъилтә сәхи арвмә ныщарәзтой, цыма уым, арвыл әнаәсәрфат лекка цы фәлурс мигъы тъәпәнтә кодта, уыдонмә әртхъирән кодтой — уәдә ма рауарид!

Әмә, Зәрондхъәуы уынгтә цыма фәллад уыдысты әмә сә фәллад уагътой, уыйау ныссабыр сты хуры хъәрммә.

Кастысты хъәуысәры ләгтә уынджы дәләмә Зыхъуаты зәронд сисы рәбынәй.

Иуафон Сәмсихъо базмәлыд, дәле, әрхы къуырфы къаннәг самандур хәдзары чи цард, уышы фәлахсгомау ләг. Йә дуәрттә 'мә рудзгуытә иууылдәр размә уыдысты, тыргымә Сәмсихъоты хәдзарән, әмә-иу изәрдалынгты рухситә куы ссыгътой бинонтә, уәд-иу сәғыцыл цыппәрдигъон кәрт ныррухс и, әмә-иу дзуарбадән хуызән кости ләтгмә.

Сәмсихъо раст ләууыд. Йә цухъхъа йын цыма уәгъдад кодта, афтә зынд, әмә та-иу йә уәхсчытыл уәләмә схәцыд. Ныр, куы базмәлыд, уәд йә къух йә хъамайы фистонмә нынхаста, әрбатыхта йә къух фистоныл әмә иу арф уләфт ныккодта, цыма йәм цыдәр әхсизгон мысинаг әрцыди искуыщәй, уый хуызән, стәй суагъта хъамайы сәр әмә, ләгтәй әппәтә дәле чи ләууыд, уымә адардта йә къух.

— Нә ләуд ма цәмә у, уо Бостыр?

Бостыр — цыбыргомау бәрзәйджын ләг. Йә зәронд сыхаг Доләтмырзәйи йә кой кәныны сәр бахъуыд, уәд ын, ома, йә ном зәгъя! Уәртә мә куырафцәг сыхаг, зәгъдзән, әмә йә алчидәр базоны — уый Бостыры кой кәны Доләтмырзә.

Ныр мусы къәбәләү ләуд кодта Бостыр тәккә уынджы әрбазиләнү. Сәмсихъо йәм куы бадзырдта, уәд тәфәрфәс-гәнәдҗы ләуд ракодта иу къаҳдзәф размә.

— Мәнә ма әххәст Дзәбәхләг дәр раңауа.

— Гәр әмә, галтә ифтындын хъәуы Дзәбәхләгыл, кәд цәуы, уәд! Ай уынджыдзаг ләгтә уымә ләууынц, уый нае уыны! Тәфәрфәс кәнынмә цәуыс — дә худ ныккән, дә рон бабәтт әмә рацу. Әндәр ма дзы исты и!

— Ныңңаудзыстәм, ңәлүү фынгтәм дзы куы нә тағъд кәнәм,
— Сәмсыхъойы ’рдәм нә, фәлә уынджы дәләмә әнкъардәй
акасти, афтәмәй загъта Бостыр, әмәй йә нымәтхуды фәдджи-
йыл уәләмә схәцыд.

Сәмсыхъо Бостыры фәстаг ныхәстәм йә хъус ницы уыйас
әрдәрдат, йә мидбынат әрзылд әмәе уалә уынджы тәккә
рәбын Дзәбәхләгты нәуәгарәзт фәйнәгфарс кулдуармә
бакаст, цыма әеввәргә нә кодта кулдуарыл, ахәм кастәй, стәй
йә ныхас балхынцъ кодта:

— Мәнә уәрәйдә!

Уый фәстә фәләууыдысты сә ныхасәй. Стәй афтә зынд,
цыма ңалынмә уым ләууой, Зыхъуаты зәронд сиси рәбын,
уәдмә сә иу сыйыртт дәр никәмәйуал схаудзән. Фәлә уый
зынгә афтә кодта. Сәмсыхъо куы әрләууыд йә ныхасәй, әмәе
йәм, дзурыны фәндәй ницыуал и, уый куы базыдта Гәмби,
Сәмсыхъойы уәле цы бәрzonд фәтәнуүәхск ләт ләууыди, уый,
уәд йә хъәдын къахыл размә рахәцыд әмәе йәм әнкъардәй
касти, стәй йә әрхоста йә даргъ ләдзәгәй — йә къәрпү-
къәрпү ссыди хъәдын къахән — әмәе аздәхти Сәмсыхъомә.

— Цы йәм рауади, ды дәр ын ницы зоны? Ардыгәй
дзәбәххәй куы ацыди.

Сәмсыхъо гуыбырај ләууыд әмәе уәззау уләфыд.

— А Бугъайы фыртәй мә фәрсис?

— Бугъайы фыртәй дә фәрсис, уәдә дә Бугъарайы фыртәй
фәрсис?! — бабустә кодта Гәмби. Әвәццәгән ын хъыт уыди,
Сәмсыхъо ма йә фәстәмә фәрсисыл кәй схәцыд, уый.

— Кәмдәр ыл машинә афәлдәхт далә Сымбыры ’рдыгәй.
Уәдә!

— Гәр әмәе зәгәлгай ныңци уыцы сымбыраг машинә, Бугъайы
фырты ныңцыдмә кости, кәд фәлдәхти, уәд?! — Стәй йә
хъәләс цәхгәр фәнүилләг. — Иуәй-иумә фәцыдысты хъәуы-
дзаг ләппута. Чи дардәр аңауа, уувыл систы, әмәе син сә
мәрдтә ласынц алырдыгәй, — дзургә-дзурын та йә хъәдын
къахыл рахәцыд размә Гәмби, къах уыцы цыргъбырынкъәй
ләууыди, ракәенонхуызәй. Әркъәрпү кәнүнмә дәр та йә
хъавыд йә ләдзәгәй, фәлә йә не ’ркъәрпү кодта.

Йә къах хәсты ахауди Гәмбийән. Хъәдын къахимә әрпү-
ди әмәе ныр ләгтимә әрләууа әмәе йә иу-цилдәр хатты ма
әрхойа йә ләдзәгәй, афтәмәй йә ницәй тыххәй ныууадзән,

раст сә, цыма куы ферох уа, Гәмбийән хъәдын къах и, уымәй тарст.

Ныр къах куы нал әркъәрцц кодта, уәд йә сәрыл схәцыд әмәй йә цәсттыгә әрзылдта ләгтыл.

— Әмәе хъәргәнәг уыди? Чи уын фехъусын кодта хабар?

Ләгтә зәхмә ныккастысты, цыма уәдәй нырмә дәр уызы фарстәй тарстысты, уый хуызән.

Әмәе загъта Сәмсыхъо:

— Хъәргәнәджы сәр ма дзы цәмәен бахъуыд! Чидәр, дам, арс уыдта әмәе ма йын йә фәд агуырдта. Йә хәдзар байхәлди Бугъайән, йә мәгүүр хәдзар, әндәр дзы иу дәр нал и 'мә иннә дәр.

Раст уәд сындағгай мидәмә аңыд, Дзәбәхләгты әнахуырст кулдуары мидәг цы къаннәг тымбылсәр ләгдуар уыд, уый, әмәе дзы Дзәбәхләг йә уәхск раттыста, афтә гыщыл афәстият и, стәй раләсәгау кодта дуарәй. Ләгтә йәм кастысты әмәе сә чи йә сәр батылдта, кәмән сә йә къухтә базмәлыдысты. Гәмби та йә ләдзәг фәцарәзта дуармә.

— Ныр џавәр хъандзалы хуыд у уымән дәр уый?! Әмәе хъандзал алчи дәр бахуиы, дуар быдиттәй куыд нае ләүуа әмәе дзәгъәл фос кәртмә куыд нае бырсой, фәләе йыл ахәм хъандзал бахуиы, әмәе ма дын гом кәнын куыд кома дә дуар!

— Уәдә, уәдә! — йә арм фәхъил кодта Бостыр, хъумәе дзы йе 'ннае арм әркъуырдтаид. Фәләе хъиләй аzzад йә арм — куыд дзы әркъуырдтаид йе 'ннае арм, кәдәм цыдысты, уый нае зыдта! Уәддәр зәгъәгә кодта, ағәр хъәрәй дәр загъта: — Гъомә, ныр уәд та исқәй фәхоны сәхимә, уәд ай куыд хъумәе бахона?! Кәд уал йәхәдәг разәй бахиза, стәй йә дыууә къухәй байваза мидәмә дуар? Әмәе уәд та феуәгъд и йә къухтәй дуар, уәд әмбисонд нае кәны, кәй фәцәйкәна, уый?!

Йә бухархуд йә къухты уыди Дзәбәхләгән, әмәе дуар куы 'рсабыр, уәд әрләууыд, иу каст ма фәстәмә фәкодта дуармә, стәй йә худыл хәрдмә схәцыд, йә къухтә дзы стысты, әмәе фәд-фәдил ىалдәр ахъazzаджы тъуппы фәцыди худы хуылфәй. Хорз уыди, әмәе зыдтой ләгтә, йә худ афтә фәцәгъды Дзәбәхләг, уыйиеддәмә, хәрзаг сә бынәтты хәрдмә фәхаудтыгә кодтаиккой. Уый фәстә ныккодта йә худ, йә хъустән ын се 'рдлжытә йә мидәг стысты худән әмәе бараст и ләгтәм.

— Цинты фәңгәут, мә сыхбәстә! Уә фыдәбон хәлар уәд зианән.

— Хәрзаудән дыл фәкәнәд, — йә цәнгтил уәләмә схәңлидәмә сә фәрстыл әрәппәрста Сәмсихъ.

Гәмби иу-цалдәр дзагъулы бакодта Дзәбәхләгмә — әвәңцәгән дывәнд кодта — фесхойа йә әви йә ма фесхойа? Уәдә кәм уыди нырмә!

Уәддәр нә нылләууыд:

— Да мәрдты хатыр дәр бакән, Дзәбәхләг, әмә да удыгәстү хатыр дәр, фәлә нә ам уәзәджы къәйыл куы ныддардатай, уәд афтә вәййы!

— Мәнә мә худы зәронд нал артон әмә гомсәрәй куыд раңыдаин! Гомсәрәй ныр байдыдтой цәуын зианмә, уый-йеддәмә, раздәр ләг гом сәрәй фәңгәуын зианмә, уәд ай зон — ныртәккә йә сәр цыччытә кәнын райдайдзән. Афтә нә уыди, әңгәй, Сәмсихъ, да дзәбәх фыдистән?

— Афтә уыди, мә уәд, афтә, — сразы ис Дзәбәхләгимә Сәмсихъ.

Әмә та загъта уәд Дзәбәхләг:

— Уә фарн бирә, фәлә иу ләггаг ис нә ләппүйән. Нырма зәххәй къуыпп нә дары, афтәмәй ацы худ цы ныккәна, уыйад ын ницы кәны дунейыл. Нәхимә дәр хорз кәсы не 'фснимә. Куы йә ныккәны, уәд артәнхәлдәтәтә фәкәнәм худәгәй. Афтә йыл фидауы әмә зәгъдзынә — тәхуды дәумә кәсынәй бафсәд! Стәй йә куы кәм ныууадзы, куы — кәм.

— Гәр әмә ләгән йә худәй уәлдәр куы ницы и, уәд дын сывәлләттәм әрхауд дә худ? Худәй хъазын сәрәй хъазынәй уәлдай нәу, уый никуы фехъуыстай?

— Нә, Гәмби, уый ма зәгъ. Уый хъазгә нә кәны, нә, мә худәй, уый мын уарзгә кәны мә худ. Әмә гыццыл стыры худ куы уарза, уәд уый хорзмә цәуы. Уымәй хуыздәр цы и, әмә дын гыццыл дә худ акәндзән йә сәрыл. Әниу мын нә хъәуы гыццыл ләппутә се 'ппәт дәр фәйнә-фәйнә конды куы ныккәниккәй мә худ!

— Гъенир ацу әмә ай ныхәстәм хъус! — әнахуир хъәрәй загъта Гәмби. — Гәррәтт худ у әмә хъуамә уалә рагъәныл ауыгъд уа фәсдуар. Рагъән циу, уый зоныс?! Әмә дәм исчи куы бадзура, уәд ай хъуамә райсай рагъәнәй әмә йә дә сәрыл ныккәнай. Афтә федтон аз, гъе! Уыйиеддәмә ныр не

'ппэт дәр нә худтә сывәлләттыл куы ныккәнәм, стәй сә агурыныл куы схәцәм, уәд наем митә куы и!

Үым Сәмсыхъо йәхирдәм ахәцыд ныхасыл.

— Уый дәр хорз фәүәд, фәлә, цымә, йәе ном цы хуынди уыңы мәгүырән? Бугъайы фыртәй зәгъын, далә чи бабын и, уымәй.

Ләгтәй чи йәе сәрый хәңгә скодта, чи сә уадзгә әркодта йәе сәр. Чи та сә иннәмә бакаст. Әмә та уәд загъта йәхәдәг Сәмсыхъо:

— Афтә нәу, нә. Мәрддзыгой хъуамә марды ном йәе былалгыл дара. Кәннәуәд ай уәд та цәмән бахъуыди, уәд исказ рафәрс-бафәрсыл схәцдзәни мәрдджынты дуармә... Әмә афтә фәрсәнтә и?! — Сәмсыхъо йәе цәститә фәдзагъул кодта әмә сә ләгтүл архаста уыңы дзагъуләй кәрәй-кәронмә.

Үым Бостыр базмәлыд. Бәрәг уыд — цыдәр дзуринағ фәзынд Бостырмә, фәлә йәм ләгтәй ничи бәрәг бакости — йәе рихитә әгәр схәмпәл сты а фәстаг рәстәджы Бостырән, афтә йын схәмпәл сты, әмә йәе дзых чи у, йәе дзых, уый әппындәр нал зынди рихиты бынәй. Әмә ләг дзыхай ләг у, әмә йәе дзых куы нә зына, уәд әм фәнды кәс, фәнды — ма. Базмәлыд Бостыр, йәе уәззазу къух систа, фыццаг дзы йәе бәрзәй аныхта — йәе хыртт-хыртт ссыди бәрзәйән раст,— стәй йәе уадулы хъәбәрыл авәрдта йәе тымбыл къух. Әмә багуым-гуым кодта:

— Цыдәр хуынди, цыдәр.

Әмәе йыл, йәе уәллагфарс цы сәгъдзаст ләг ләууыд, уый бабустә кодта:

— Дә хәдзар фехәләд дәхи фәндиаг, уый дын цыдәр хуынди. Цыдәр хуынди, уый мах дәр зонәм, уәдә әнәном уыди?

— Нәннә, ахәм цыдәр хуынди, ахәм, — аздәхти сәгъдзастмә Бостыр. — Мә дәләвзаг рауай-бауай кәны, фәлә йыл нә хәст кәнын. Мәнә, байбыны мидәг барел куыд бай-яфай, фәлә йыл дә къух куыд нә хәст кәна. Иу кино-иу куы 'вдистой әмәе-иу дзы иу ләппу куы уыди, хъәды куы царди, сырдтимә. Иу бәласәй-иу иннәмә куы басәррәтт ласта, къалиутыл-иу куы ахъеллау кодта 'мә. Цыдәр куы хуынди. Гъо-гъо — Тарзан! Тарзан хуынди, Тарзан, уыңы ләппу. Әмәе Бугъайы фырт дәр Тарзан хуынди, далә чиин Сыбыры машинә кәуыл

афәлдәхт Бугъайән, уыңы ләппу дәр. Күйд дзәбәх ай зыдтон әмә мә күйд ферох и!

— Ёңәг хуынди, әңәг Тарзан! — йә сәр хъазуат әңкъуыстытә бакодта сәгъдзаст ләг. — Ләг дә, Бостыр, уәлләй! Цыдәр әнахуыр номын уыди, уый ма зыдтон әз дәр, фәләцы — ацу 'мә йә дәхицән баңагур!

— Эрцардтай нае, Бостыр, — әрдзырдта йәем уәле Сәмсыхъо дәр, стәй хъәрәй ныууынәргъыдта: — Гъе, мәгүүр йә дзәбәх уды бон!

Әмә цыма уыңы уынәргъынмә уыди сә каст, уый хуызән феггуырстыты уәләссыхы ләгтә. Разәй Сәмсыхъо әмә Гәмби, сә ләдзджытә әмист кодтой әмә-иу дурджын уынтыл сә къәрцى иумә фәңди дыууә ләдзәгән. Йиннатә сә фәстә адаргъ сты дыгайттәй.

Дыууә цәхгәрмә уынджы сәрты күй ныххызтысты сә сабыр, сә тавици цыдәй, уәд Сәмсыхъо Гәмбимә бакаст:

— Джиуәрмә нае дзурәм?

— Күйнә дзурәм Джиуәрмә, күйнә! Уәдә ма кәмә дзурәм? Фәлә, әз цы Джиуәры зонын, уый нырмә хәдзары бада, хъәубәсты зиан уа 'мә.

— Уәддәр әм бахойәм. Нә бәрәг дзы базонәм уәддәр.

Уыңы ныххастә күйд кодтой, афтә, сә фәстә чи цыд Сәмсыхъо әмә Гәмбийән, уыңы тәнәгт ләг йә нарәгчыил уәлдзарм худ йә сәрүүләрдә, күйройы фыд күйд әрзилыңц әргъәсчы сәрүүл, афтә, әвәеццәгән ын, ома, мә худән, йә къәбәлдзыг бынтон кәм нае азгъәлд, уыңырдыгәй размә фәкәнен, әмә әрзилдә сәрүүл худ, стәй ынын йә уырзтәй асгәрста йә къәбәлдзыг әмә уәд бадзырдта, разәй чи цыди, уыдона:

— Цымә, зонон сымахәй дәр ниши уыди Джиуәртәм?

Сәмсыхъо әмә Гәмби кәрәдзимә бакастысты.

— Әмә цы уыди зонон Джиуәртәм, Димаппе⁹ — кәстә нырма Гәмбимә кодта, афтәмәй бафарста тәнәгт ләдҗы Сәмсыхъо.

— Цы сәм уыд, уымән бәстон-бәрәг әз дәр ницы зонын, фәлә сә гъай-гъо уалә арвыл әмбәлди раст.

Сәмсыхъо әмә Гәмби кәрәдзимә нал кастысты, алчи сә зәхмә аздәхта йә цәстәнгас, әмә сә къахайст уәззаяй-уәззаяудәр кодта.

— Цәмәй йә зоныс? — әрәджиау бафарста Гәмби.

— Цәмәй, күй зәгъай, уәд зонон Бристъята м ныххъеллау код-

тон, дәлә Хъураты Брискъатәм. Уым сын сә ләппуйы рауагътой цалдәр боны аәмә, уә фарн бирә, фәлә сәм мах ләппуимә иумә әрсидтысты, аәмә йә, зәгъын, истәмәйтә афәрститә кәнон. Ныр-иу куы ныzzарыдысты! Ләт загътаид — гъәтт, дә фәzzәджы муртәй дәр сымахмә хъусынаә бафсәд!

— Гъа-гъа-гъа! — хъәрәй ныддис кодта Сәмсыхъо аәмә йә цыма дардмә кәсүн хъуыд, уйайу йә тъәпән арм ие 'рфыдҗы сәрмә авәрдта. — Әмә цәуыл зарыдаиккәй?

— Цәлә фынгыл, цәлә, Сәмсыхъо! — хъәрәй загъта Бостыр дәр, йә дзых дәр фәзынди ацы хатт йә хәмпәл рихиты бынәй. — Цәлә фынгыл чи бада, уымән әнә ныzzаргә цы хос и! Йә бон калы цәлә фынг!

— Куы-иу ныzzарыдысты, куы-иу ныzzарыдысты! — йә сәр хәләтгәнәджы къултә кодта Димаппе. — Әмә мәм мә зәрдә афтә дзуры — горәтtag ма уыдаиккәй уыцы зарәтгәнджытә! Уәдә а хъәуы исчи афтә ныzzара! Нагы!

— Фәләуу-ма, Димаппе, фәләуу-ма, Бостыр ды дәр, — фәстәмә сәм фәйнә касты фәкодта Сәмсыхъо. — Гәр аәмә уынгма афтә хъуысти сә зарын, сә хәдзар уартә рәбынәй куы и Джиуәртән. Уәд уым аллай-аллай уыди кәмдәр.

— Әмә хәдзарәй нә цыди сә зарын, цәхәрадонәй цыди, далә сә кәрдоойы бынәй.

— Әдилә нә уыдисты! — загъта та хъәрәй Бостыр, худгә дәр бакодта, аәмә йә урс дәндәгтә ферттывтой йә рихиты бынәй. — Цәхәрадоны рәу уәлдәфмә нуазын дәр әнцондәр у, хәрд дәр хуыздәр агуры зәрдә. Әвәццәгән, уырдәм раҳастой сә фынгтә, цәхәрадонмә. Әмә дзы уәд фыдҗыны тәф никуыщәй сәмбәл дә фынды цъуппыл, Димаппе?

Димаппе йә сәр батылдта.

— Әмә уыцы бәрzonд буруйы сәрты маргъ куы нә ратәхдән, уәд фыдҗыны тәф хәйрәг y!

Гәмби йә цәстистә азылдта аәмә сә Сәмсыхъомә сарәзта.

— Нә зонын, — загъта йәхи растгәнәтга Сәмсыхъо. — Кәд йә фырттәй исчи ие 'мбаiletтү аәрхуыдта горәтәй аәмә, ома, сәхәдәг абадой. Ләппутаे сты, ома, аәмә. Уыйиеддәмә, мән тыххәй цы фәндү кәнәд, фәлә цәхх аәмә кәрдзын раттын Джиуәрән амонын хъәуы!

— Афтә уыдаид, уогъ, — йә сәр иу-цалдәр уәззазу ән-къуысты бакодта Гәмби. — Де 'дде ләппутае уыдисты, аәмә,

ома, сәхәдәг әнәфсәрмәй абадой. Әндәр дзы ницы уыд.

— Әмә сын дә зәрдыл әппын ницы бадардтай сә зарджытәй? — Димаппейы дысмә йә цонг баивәзта Дзәбәхләг.

— Цы зарджытә кодтой, цымә?

— Бадардтон дзы, күяннә дзы бадардтон! Томайты Мәхәмәты зарәг кодтой, инна ахәм Майрәмыхъуаты Да-бойы зарәг, стәй Чермены зарәг.

— Фәләүү-ма, Димаппе, әмә цалынмә уал әмә уал зарәджы кодтой, уәдмә уынджы хъәбәрыл ләууытә?

— Кәм ләууытән уәдә! Уый-иу Мәхәмәты зарәг күү систа уыңды зырзыргәнаг хъәләсәй, «куист, зәгъ, дә бахәрәд куист, уәдә, дзындзалағ»-иу күү ныййаләләй кодта! Кәд-иу мә сәрхъуын арц не сбадт, уәд арц аңауәд мә зәрдәйы мидәг.

Раст уыңды рәстәджы байтом и Джиуәрты кәртыдуар әмә дзы Джиуәрь бинойнаг рапхызти, Плион, йә уәхскыл, ие 'рдәджы онг чи уыд, ахәм урс голлаг. Сылгоймаг йә иу къухәй голладжы комыл хәңди, ие 'нна къух йә сини сәрмә сбыңау кодта. Ләгтү күү федта, уәд цәхгәр фәләууыд. Уыдан ын арфә ракодтой, стәй йә Гәмби бафарста:

— Джиуәр бынаты най?

Плион йә голлаг зәхмә әруагъта.

— Бынаты и, уәдә кәм и.

Әмә ныр та Сәмсыхъо бафарста сылгоймаджы:

— Әмә цы ми кәнны?

Плион баҳудти.

— Цы ми фәкәнү! Уым бандонмә ныгтубыр и әмә тамако кәрдү. Сәмсыхъо йә сәр разыйы аңкъуист бакодта.

— Кәрдзәни, уогы! Әгәр, Хуыщауыстән, әгәр. Уәд уый хуызән әмбаргә ләг уай әмә афтә ма зәгъай — ай пайдайы фос күү нае у, уәд ыл цы бафтыдтән!

Куыдәр фәләууыд йә ныхасәй, афтә Гәмби фәдзурәг кодта йәхши:

— Ныххатыр нын кә, Плион, ды, әвәццәгән, күроймә рараст дә әмә, дам, күройдзауыл күйдә дәр нае рәйи. Фәлә, хәрзаг, әхсәв йә пыххытт-пыххыттәй не 'нчайы?..

Плион баҳудти — афтә уәләнгай худт, мәнә худын күү нае фәңауы ләгмә, фәлә уәддәр күүд баҳуды, афтә.

— Йә пыххытт-пыххытты мәт дәр мә цәмәннә и, фәлә нае бандәттәй иу бадыннән нал бәззы.

— Бандæттæй, зæгъыс, бандæттæй?

— Бандæттæй зæгъын, уæдæ цæмæй зæгъын?.. Йæ разы сæ чи фæуа, ууыл багуыбыр уыдзæн йæ тамакойы гуцъулаимæ, йæ фарсæй уыцы алмаси кард сласдзæн æмæ — кæрдгæ! Тамако дæр скæрды, бандон дæр. Ныдзdzыхъытæ сты нæ бандæттæ, бынты-быны дзыхъытæ ныйисты. Дзæбæх уазæг нæм куы фæуа, уæд ын кæд искаемæй ракурæм бандон, уйийеддæмæ нæхиуæттæ уазæджы бын авæрынæн нал бæззынц. — Мæстыйæ дзырдта Плион, бæрæг уыд, фæлæ уæддæр йæ мидбылхудт нæ сист йæ саулагъз цæгомыл, æмæ йыл фидыдта уыцы мидбылхудт.

Уæдмæ та байгом и Джиуæрты фæхс дуар æмæ дзы Джиуæр рахызти йæхæдæг, йæ къухы йæ судзgæ тамако.

— Цы хабар у, уæлæсых?! Зекуци æвæрынвæнд ныл ма скæнат.

Сæмсыхъо æмæ Гæмби кæрæдзимæ бакастысты — лæг ницы фехъуыста нырма, бæрæг у, æмæ йæ комкоммæ бафарста Сæмсыхъо:

— Эвæццæгæн, ницыма фехъуыстай, Джиуæр?

Джиуæр йæ тамакойыл схæцыд, йæ зæрды йæ дзæбæх спъæртт кæнын уыд, фæлæ æрдæгфæндагыл æрлæууыди къух, стæй æрхауди зæхмæ тамако.

— Мацы фыдбылыз æрцæуæд — æз уæ мæрдты уазæг.

— Гæр ничи уæм бадзырдта?

Джиуæр Плионмæ бакаст.

— Зонон нæм, мыйиг, исчи æрбадзырдта, уæртæ ус?

Плион лæгтæм аздæхт.

— Абабау, мæ судзgæ мæрдтыстæн. Зонон бонмæ мах хæдзарырдæм кæстgæ дæр ничи 'рбакодта.

— Мæнæ Хуыцауы диссæгтæ, мæнæ! — йæ лæдзæджы фындиндæй уынджы хъæбæр æрриуыгъта Сæмсыхъо. — Ау, Бугъайы фырт бабын и, уйй нæ фехъуыстат?!

— Мæ дин-мæ иманыстæн ницы фехъуыстон, — хъæрæй загъыта Джиуæр, стæй йæ алыварс аракæс-бакæс кодта, цымы искаэй агуырдта, уйй хуызæн. — Мæнæ Хуыцауы диссæгтæ! Гæр æмæ йыл цы 'рцыди, кæд арвæй дур нæ рахауди æмæ Бугъайы хæдзарыл нæ сæмбæлди, уæд?

Лæгтæй йæм ницы сдзырдта, æмæ та сыл йæ цæстытæ ахаста Джиуæр.

— Йæ кæцы фыртæй зæгъут? Бугъайæн æртæ фырты и, кæд ма исты зонын, уæд.

Уым йәхи фәдзурәг кодта Бостыр. Әвәңцәгән, ләппүйи ном уый кәй әрхъуыды кодта, уымай феввәрсыд йәхиуыл, ие та тәрсәгә фәкодта — ма та ферох уа ләппүйи ном а хистәртәй! Иу ахъаззаджы къаҳдәзәф бакодта Джиуәрырдәм, стәй йә хәмпәл риҳиты бынәй рарәңгъта:

— Йә астәуккаг фырт, Джиуәр, йә астәуккаг, Тарзан ын чи хуынди, уыңы фырт.

Джиуәр ие стыр тъәпән әрмттыл уәләмә схәңдид, дуагә-нәдҗы фәлдәхт сәе фәкодта уәлгоммә, әмә та загъта хъәрәй:

— Мәнә Хуыщауы диссәгтә, мәнә!

Әмә уәд базмәлъиди Плион дәр. Йәхи бауыгъта, сылгоймәгтә куыд баигынц сәхи, афтә, әмә ныдзәздзынәста хъәрәй на — уыйәппәт ләгтү цур хъәрәй дзыназәнта уыди! Фәлә уәддәр дзәбәх фехъуысти ләгтәм:

— Гъә, дә худәнбонта дыл куыд ныккалдысты әмә дыл дә кәуән бонтә куыд раләууыдысты, гъә, мә фәрстә дын фехәлой, ІҖъиккиан!

Сәмсыхъо әмә Гәмби сә цәститә базылтой Бостырмә, ома, ай та йә бынат цәмәннә зоны? Дзургә дәр әм сә исчи исты скотаид, әвәңцәгән, фәлә уәдмә Джиуәр дзурыныл фәци, әмә ләгтә уымә аздахтысты.

— Омә ие астәуккаг фырт ам куы на и Бугъайән. Далә ыйн кәмдәр куы и Уәрәсейрырдигәй. Үирдәм куы аңыди куыстагур.

— Сәфгә дәр уым фәкодта, мәгуыр йә удыбон әрбаяу! — загъта та Сәмсыхъо, стәй нывнәлдта йә хъамамә, фәстәмә

йыл ахәңцид — уәдә уырдыгмә кәдәм азәбул и уый дәр.

— Кәмдәр ыл машинә афәлдәхт, далә Сымбырырдигәй. Үәдә!

— Әмә та аздахти Джиуәрмә Сәмсыхъо: — Гъә, мауал ләуу, кәд ма дә уәлә исты баппаринаг дә уәд — марадз, әмә цом.

— Цы ма 'ппарын мә уәлә! Хъастмә куы на цәуын, мый-йаг. Зиан у әмә, зиан ләдҗы куыд әрәййафы, афтәмәй йәм цыдәуу.

Уым та Плион дәр базмәлъид, йә голладжы уәлхъус арал-аюу-баләуу кодта, стәй чызыгә бадзырдта Джиуәрмә:

— Де 'нна къандзол уәддәр әрбакууырдтаис, уәртә ләг, уый дын сыхырнайы хуызән куы сси тамакойы зынгәй.

Джиуәр тигъмә бакаст Плионмә, цыдәр әм бадзуринаң дәр уыди цима, фәлә йәхиуыл фәхәңцид әмә ма уәд йәхәдәг загъта Плион:

— Із ма фәстәмә күйд аздәхон мә задимә — нә фәтчы. Фәлә йә уым фәуадззынән, куройы әмә ныууайдзынән әз дәр, мә изәры митәм фәстәмә күйд фездәхон, — стәй ма афтыдта йә ныхәстыл, йә хъәләс әрхауд, афтәмәй: — Йәхи бахәрдзән, мәгуыр, Цылкиан, хәрзхәрд бакәндзән йәхи.

Стәй араст сты ләгтә. Иу-цалдәр хәдзары рәэты күй ныхызысты, уәд Сәмсыхъо әмә Гәмби фәйнәрдигәй бакастысты Джиуәрмә, кастысты йәм, кастысты йәм, стәй йә бафарста Сәмсыхъо:

— Ёмә зонн әнәуи бинаты уыдтә, Джиуәр?

— Бинаты дәр уыдтән, бинаты дәр нә уыдтән, — уайтагъд дзуринмә фәци Джиуәр. — Сихормә 'ввахс ам фәләэзырдтән, стәй, зәгъын, ай Бодзән кәрп нәу, мә гал баифтыгътон, уартә Бидатыкомы баләууыдтән. Уым иу хус фатхъәдыл бамбәлдтән, афәлдәхтон ай, уәрдоны йә ныщцамадтон әмә йә әртеу-теу кодтон нә хәдзармә. Цәкуы у, цәкуы. Зынгмае нәма бахәццә вәййы әмә ныггуипп кәнни. Ёнәуи дәр кәм и фатхъәды хуызән суг, ай та уәлгъәдәй ныххус и, йә къәс-къәс цыди раст фырхусәй.

Сәмсыхъо әмә Гәмби фәйнәрдигәй мәтъәл каст кодтой Джиуәрмә, цыма Бидатыкоммә кәй аңыд, уый дәр сын хъыт уыди, цыма уым хус фатхъәдыл кәй бамбәлди — уый дәр. Фәлә сәм Джиуәр йә хъус не 'рдардта. Күйдәр йә ныхас фәци, афтәй йә сәр ахъаззаджы тылд ныккодта фәйнәрдәм.

— Худинаджы гакк нә бадти мә мәгуыр хәдзарыл! Дә хъәубәсты зиан уа, уый хуызән дудгәбойнаджы зиан, дәуән та дә аралло цәуя!

Ләгтә фәсабыр сты. Цәугә-цәуын сә цәститә кәрәдзийыл әрхәститә кодтой. Хъама сә кәуыл уыд, уый йә хъамамә дәр нывнәлдта, сә къәхты хъәр дәр нал сыхъуист, цыма се 'ппәттыл дәр ирон дзабыртә уыд, уый хуызән. Афтәмәй ирон дзабыртә кәд уыдаид се 'рдәгыл. Иннәтәй кәуыл уәззау цырыхъхытә уыди, кәуыл та — әнәуи цәфхаджын дзабыртә.

Уәд Димаппе чи уыд, уый иу-цалдәр ивазгә къаҳдзәфы күй бакәниид, разәй чи цыди, уыдоны фәдыл әмә сәм күй бадзурид размә:

— Хъуысти, хъуысти — уә зарын дәр хъуысти, уә фәндыр-дзагъд дәр хъуысти. Мах дәлә Беппимә башу стәм уә быруйы

раз әмәе иу боны-бонцау нал сыймәлүйдистәм нә бынатәй. Уыдан-иу куы ныззарыңдысты, уыңы ләгтә! Уыдан горәтәг ләгтә ма уыдаиккой, уый мәнициәй тыххәй бауырндың. Әмәе үәмә кәд ахәм уазджытә уыди, уәд ма цәй хъәдмә цыдтә! Лидзгәе дын кодта уыңы фатхъәд бәлас искуыдәм!

Джиуәрән хъығ уыдысты Димаппей ныхаестә. Уәдәе йәци хъуыддаг и — хъәдмә цыди, хъәумә цыди! Науәд ын кәд исты бадарын хъәуы йә цәстмә, уәд мәнә адон, йә фәйнәфәрсты чи цәуы, уыдан ләгтә не сты! Әмәе уыдоныл нәй дзыхтә?! Уыданәй йә афәрсәд исчи, ай йә кәәзәй райста апп-уппы йә разәй далә, а Димаппе! Әмәе фыдәнәнгәнәгау хъәрәй адзырдта фәстәмә йә уәхсчы сәрты:

— Уыдәттә мын зон райсом куы бацамындаис, Димаппе, уәд бәргәе хорз уыдаид. Уым сбадтаин нә кәрты астәу әмәе уырдыгәй хъуыстаин нә патифонмә.

Патифоны коймәе Димаппе фестъәлфыд, цима, тәргәе фәекодта цәмәйдәр, уыйау ләугәйә аzzади, стәй та басанчъехтә кодта хистәртүрдәм әмәе та бадзырдта размә:

— Әмәе үәм патифон куы нә и, Джиуәр.

Әмәе та йәм Джиуәр дәр радзырдта йә уәхсчы сәрты:

— Нәй — дә хәдзар!

Димаппе фәчтүйдзых, йә билтәе кәрәдзийә фәиртәстүсү, баходынмае чи фәхъявы, уый билтәе куыд фәиртәсынц развәлгъяу кәрәдзийә, афтә, әмәе йә цәстүтә, разәй чи цыди, уыдоны зәвәттәм әруагъта.

Сәмсихъо йә сәр иуырдәм фәкъул кодта, иннәрдәм ай фәкъул кодта. Ләдҗы цыдәр уырнгәе дәр куы фәкәнү, цыдәр ай уырнгәе дәр куы нә фәкәнү, уәд ма уый дәр афтә фәракъул-бакъул кәнү йә сәр. Әрәрджиуа аздәхти Джиуәрмә.

— Гәр, әмәе үәм кәд патифон и, уәд уын нырмә йә хъыззытт куыд никуыщәй райхъуысгә фәци!

Джиуәр Сәмсихъомәе йә цәстүтә базылдта — уәдәе йын уыдан цы хуызән фәрстүтә сты уымән дәр! Йә къух йә къандзолы дзыппыл әруагъта, йә тамакойы чыыссә әрысгәрста. Мәнә зианмә нә цыдышты — әнә әрләугә нә фәуыдаид әмәе тамако әнә стухгә нә ныллаууыдаид. Фәлә зианмә цыдышты әмәе зианмә пиллонкалгә чи цәуы!

Дзәбәхләгән әхсизгон уыди, Джиуәртәм патифон кәй разынди, уыңы хъуыддаг. Йәхәдәг хәстәй әрхаста патифон,

хорз патифон, хорз, немыцаг патифон. Ам ын кәмдәрты-кәмдәрты иу-цалдәр ирон пластинкәйы самал кодтой. Сәрдыгоп-иу әй сә гом рудзынгыл равәрдтой, әмә-иу далә хъәуы дымәгмә хъуысти йә хъасты хъәр. Уәдә-иу хъәубәсты исказәмә цыты уазджытә әрцәуинаг уәд, әндәр-иу къуыри раздәр баминавар кодтой Дзәбәхләгтәм: афтә-афтә нәм уазджытә уыдзән, әмә нын уә патифон авәрут. Патифон куырдтой, уәд Дзәбәхләгән йәхи дәр цы 'нәхонгә уыд! Әмә йә никуы бавгъяу кодтой. Әмә-иу ацыд йәхәдәг дәр Дзәбәхләг.

Ныр нал кусы. Цыдәр дзы фехәлди. Горәтмә йә ахәссын хъәуы — нәй, нә сын әнтисы. Әмә сә рагон къамоды сәр ләууы, йә уәлә урс кәрдән әмбәрзт, афтәмәй.

Йәхиуыл бахәцыйд Дзәбәхләг Джиуәрырдәм — уый хорз у, патифон сәм кәй и, уый. Әмә бадзырдта Джиуәрмә:

— Патифон, зәгъыс, Джиуәр, патифон?

— Мә дин-мә иманыстән — патифон! — цыдәр разәнгардәй загъта Джиуәр.

— Гъемә йә фәрнәй фәдарут, фәрнәй. Патифон хорз дзаума у. Дунейыл куы фәэзилай, уәддәр патифонай хуыздәр дә хәдзары рәбын ницы әрәвәрдзынә. Сифтындз әй әмә дын зара, әмә дын фәндырәй цәгъда, әмә дын әмдзәгъд кәна! Нә, патифон цы хәдзары уа, уый хъуамә мәгуыр ма схона йәхи.

Гәмбийән уәдәй нырмә дәр йә билтә базмәл-базмәл кодтой, фәлә дзургә ницы кодта. Ныр нал баурәдта йәхи.

— Гәррәтт, Джиуәр, ләг уын уә къуымы цал мысты и, уый куы зоны, уәд уәм кәд патифон уыди, уәд ыл махәй иуы цәст куыд никуы әрхәцыйди? Патифон дуцгә хъуджы йаргъ дзаума у, әхсәв нә фәфәнд кәндзынә әмә йә райсом нә алхәндзынә!

Джиуәрмә цъар ныхас фәкасти Гәмбийы ныхас, ома, патифон зынаргъ дзаума у, ды та, ома, мәгуыр ләг дә, әмә дәм, ома, кәцәй әрхауди! Әмә бабустә кодта уый дәр Гәмбийыл:

— Мә тәригъәд — де знаджы хай, уый дын хъуджы йаргъ әмә галы йаргъ! Уәдә ныр, нә хәдзары дә цәст цәуыл не 'рхәцыйд, уыдоныл кәм схәцдзыстәм дзаумайә дәр әмә әндәрәй дәр әмә сә уартә доны кәм бакалдзыстәм, дә цәст сыл кәй никуы 'рхәцыйд, уый тыххәй! — дзырд куы фәци, уәд ма йә цәстытә дәр базылдта Гәмбима.

Æмæ та йæхирдæм ахæцыд ныхасыл Сæмсыхъо:

— Бустæ ныл ма кæ, Джиуæр. Мæн тыххæй цыфæнды кæнæд Гæмби, æмæ цæмæн кæна! Уæдæ патифон цæххойæн дур нæу, æмæ йæ дæлæ донбылæй не сдавдзынæ. Дзыппыдзаг сырх æхца иыл акалын хъæуы. Æмæ, бæргæ, куы арæхсиð лæгæн йæ къух.

Джиуæрмæ Сæмсыхъоны ныхас бахъарыд. Йæ бустæ кæнын фæуагъта.

— Мæгуыр лæгыл къæбæлдзыг худ дæр нæ фидауы, æмæ нæ дары къæбæлдзыг худ. Уæдæ патифоны хæрраегъ балхæдтам, уый цас диссаг у! — дзургæ-дзурын аздаехта йæ ныхас Сæмсыхъомæ Джиуæр. — Уым ыл армукъайы, уалæ горæты стыр армукъайы бамбæлд нæ лæппу. Цæвиттон, чидæр æхцайыл фæтыхсти æмæ йæ рауæлдай кодта. Йемæ — дунейы пластиинкæтæ. Гъеныр дуцгæ хъуджы аргъ зæгъыс, Гæмби, фæлæ иыл, мæ зæрдæ цы зæгъы, уымæй дæйгæ рæуæды аргъ дæр нæ радта.

— Чи уыди, кæцы йæ балхæдта уæ лæппутæй? — бафарста Гæмби æмæ комкоммæ бакаст Джиуæрмæ. Афтæ зынд — нырма дæр не 'ууæнды — цæй патифон сæм ис! Æмæ багæды кæнынмæ хъавы Джиуæры.

Фæлæ та йæм Джиуæр дæр бадзырдта разæнгардæй, цыма иын афтæ зæгъынмæ хъавыд; фæрсгæ кæн, Гæмби, кæддæра дын цы дзуаппыта дæттид а лæппу!

— Дзахотт, Дзахотт, нæ кæстæр лæппу.

— Бирæ цæрæд, бирæ, — Гæмби ма исты зæгъынмæ хъавы æви нæ, уымæ дæр нал фæкасти Дзæбæхлæг. — Æмæ йæ æрæджы балхæдта, æвæццæгæн.

— Эрæджы цы хоныс! Эндæрæбон нæм æй раст, нæ кæрчытæ сæ бадæн бынæттæм скæс-скæс байдыдтой, афтæ æрхæццæ кодта.

— Нæ, сизгæрин дзаума у патифон. Изæры дæ куыстытæ фæдæ — баифтынд æй: куы дын ныззара, фæндыр дын куы ныццæгъда, куы дын нымдзæгъд кæна! Сбад æмæ æххормагæй дæр уымæ хъус!

— Хъус æм! — загъта хъæрæй Джиуæр дæр, цыма фæзмгæ кодта Дзæбæхлæджы, уый хуызæн. — Знон æй фæсаходæн куыдæр сифтыгъта æмæ ныццæгъта уыщы дзæбæх хонгæ цагъд, афтæ нæ сыхы чызг æмæ лæппу нал аззад фæсте — нæ кæртмæ æрбагуылф кодтой зилгæ дымгæйау. Уæд сын æй а Дзаххот нæ

кәрдойы бынмә куы ахәссид, далә не стыр кәрдойы бынмә, нә зынзырмен кәрдо чи у, уйй бынмә, гъе! Уым иу хъааст ныщарәзтой, иу, әмә ләг загътаид — афтә цард дә хәдзары, а кәрты чындз цы фәци әнә баләугә йә урсурсид разгәмттү! Иу каст сәм акодтон, мә цәнгтә ма бәргә фәхъил сты, фәлә зәнгтә уыңы къуырмайә бazzадысты. Уас сыл мә куыдз амәләд!

Бугъаты сыхы устытә къанауы дон цы цадәй истой, уйй былмә куы ныххәццә сты, уәд сәм хъуысын байдыдта мәрддзыгой устыты дзыназын.

Ләгтә сә уәхсчытә әруагътой, сә цәнгтә әрәппәрстой сә фәрстыл, сә къаҳдзәфтыл әрбахәцыдысты әмә уыңы тавици цыд кодтой, афтәмәй бафарста Джиуәр нылләг хъәләсәй:

— Ныр ыл машинә афәлдәхт, уйй та сәм чи схәццә кодта, Сымбыр Арыхъхы фахсыл куы нә и, далә арвы кәрон куы и Сымбыр.

Әмәй яәм асәст хъәләсәй бадзырдта Сәмсыхъо дәр:

— Чи сәм әй схәццә кодта, уымән әз дәр ницы зонын, фәлә, дам, чидәр йә хъарәджы кодта, сылыстәгәй, машинәйыл кәй афәлдәхт, уыңы койтә. Цы ирвәзы ацы сылыстәгәй!

Әмә та ныссабыр сты ләгтә, әмә сәм тынгдәр хъуысын байдыдта сылгоймәгты әмбу. Кәцәйдәр стади артձәстәй әмә әddәмә бирста гом рудзгуытә 'мә дуәрттәй. Уәд уыңы иумәйаг әмбуйә иу хъәләс фәхицән, йә фырәрхәндәгәй йә зыланг кәмән цыд, ахәм хъәләс. Фәхицән әмбуйә, йәхи рахаста, фәлә афтә зынд — йә зәгъинаеттә зәгъын нә бафәраздзән, аскъуыйдзән әмә, куы аскъуийа уыңы хъәләс, уәд, дуне цыдәриддәр у, архәндәджы аныгъуылдзән. Әмә дзынәзта уыңы әрхәндәг хъәләс:

Уәд дыл уыңы дардбәстаг машинә куы рацәйфәлдәхти,

Уә зәрдәдарән хъәбул,

Уәд зәхх куыд нә аскъуыд,

Әмә зәххы скъуыды куыд нә ныххауди

уыңы сай машинә,

Сайәй бazzайон!

Уә, хәрзаг, дә сай туджы әрхәмтә

Дә уәлә ныххъәбәр сты,

Афтәмәй дә раласынц

*Дæ фæдисон æмгæрттæ
Дæ фыды уазал къонамæ!*

— Нæ хъусыс уыцы сылгоймаджы тардзæгъдæнмæ! — йæ тъæпæн арм йæ былтыл авæрдта, афтæмæй бадзырдта Сæмсыхъо Джиуæрмæ.

— Бæргæ йæм хъусын, — йæ арм йæ былтæм схаста Джиуæр дæр æмæ ма йæ ныхасыл бафтыдта: — Хъарæггæнæг дæр скадавар и. Нæ хъусыс — уыцы ус та хъарæг кæны, машинæйы кой чи кодта, уый. Майдыма, иннæтæй ничи зоны хъарæг кæнын æмæ та уый райдайы, мæгуыр, æмæ та уыцы машинæйы кой ракæны. Уæдæ цы кæна уый дæр! — уыцы ныхæстæ куыд кодта Джиуæр, афтæ йæ цæстытæ æрхæцыдысты — уартæ цæхгæрмæ уынджы иу-фондз хæдзары фалдæр æрбацæуы иу хæрæгуæрдон, йæ уæлæ лыстæг сугтæ бæрзонд амад, афтæмæй. Сугты сæр тымбыл бадтæй бады Бугъя æмæ, йæ къухы цы даргъ уис и, уый тасаг бырынкъæй æрæвнал-æрæвнал кæны хæрæджы рагъмæ, цыма куы æрлæууа хæрæг, уымæй йын тæрсы, уый хуызæн.

Лæгтæн фыццаг сæ цыд фæсабыр, стæй æрлæууыдысты, се 'ргом аздæхтой хæрæгуæрдонмæ, цыма, хур сçæйкасти æмæ уымæ аздæхтой се 'ргом, уый хуызæн.

Хæрæг йæ лыстæг къæхтæ арæхстгай иста æмæ сæ арæхстгай æвæрдта дурджын зæххыл. Бугъя æнæмæт бадт кодта сугты сæр.

Уæлæсыхы лæгты куы федта тымбылæй, уæд йæ нымæтхуд систа, хураууон дзы скодта, афтæмæй сæм касти 'мæ-иу йæ цæстытæ куы иуырдæм сзылдысты сæ фæлгæтты, куы — иннæрдæм: кæдæм ратымбыл уыдаиккой адон лæгæвзæрстæй?

Уыдон та æддæг-мидæг ауадысты, лæгтæ — уæдæ ай цы хабар у?! Кæд йæ хæдзарыл ахæм дудгæ цæф сæмбæлд, уæд йын уый цы хуызæн хъæдмæ цыд у?! Кæд ницы фыд æрцыд йæ хæдзарыл, уæд та дзы уыцы мæрдадз чи байгом кодта, куыд æй дзы байгом кодта?!

Уæдмæ æрбахæцæ стыр уынгмæ уæрдон. Бугъя æрхызти сугты сæрæй, æмраст слæууыд æмæ йе 'рбадæнтæ расæрф-басæрф байдыдта дæлæмæ-уæлæмæ, æвæццæгæн, бахуыссыдысты йе 'рбадæнтæ хъæбæр сугты уæлæ бадынæй. Аæрæджиау бараст и лæгтæм. Аххæст сæм нæма бахæцæ и, афтæ та ныдз-дзынæзта уыцы хъарæггæнæг ус: «Уæд дæуыл уыцы дардбæстæг машинæ куы рацæйфæлдæхти...»

Бугъя цæхгæр ныззылд æмæ сæ хæдзармæ кæссыныл фæци, стæй худгæ раздæхти лæгтæм æмæ йæм лæгтæ кæстæйæ бæззысты.

— Уо, уыцы хъарæггæнæг ус! — загъта хъæræй Бугъя. — Нæ туг нын банызта. Фæцæуы-æрçæуы æмæ та уыцы дардбæстæг машинæ! Кæуылдæр машинæ афæлдæхти æмæ мах та цы 'рсырдтам?! — Цымы хыл кодта Бугъя, афтæ зынд, фæлæ йæ цæстытæ сæ худынызмæлдæй не 'нцадысты.

Лæгтæй чи Бугъамæ касти, чи — йæ фарсмæ лæуджытæй искæмæ. Се 'ппæтæн дæр сæ цæстытæ фæззыгон арвау — змæст. Сæ цæстæмтæ — фæрсын арæст: уæдæ кæуыл афæлдæхт уыцы æнæрайы машинæ?! Амæ уым Сæмсыхъо загъта хъæræй, цымы се 'ппæты номæй дзырдта, уый хуызæн:

— Мæнæ уæрæйдæ!

Бугъамæ, æвæццæгæн, хъарын байдыдта лæгтæ цæстæнгас æмæ дзурынмæ фæци:

— Не 'фсинæн йе 'фсыфмæры лæппу у. Зарджытæ хъуыды кæны. Далæ Мæскуйы фæци ахуыр, уалæ уйын радиойæ фæзарынц йæ зарджытæ. Ныр хъæутыл зилын æримысыд. Дзæбæх зарæггæнæг æмæ хъарæггæнæгыл кæм бамбæлы, уым сыл йе знаг мæрдтæм цæуы. Машинæ йæм ис, фыссæн машинæ, фæса-рæйнаг. Гъæ, уый чи æрхъуыды кодта, уымæй змæлæт ма бæзай! Мæнæ цымы дæ тæккæ раз ныззарыди, кæнæ дæ тæккæ раз ныхъхъарæг кодта цымы, афтæ сыгъдæг ын фелвасы йæ хъæлæс, гъе.

— Күйд фелвасы, ома? — цымы цæмæйдæр тæрсгæ кодта машинæйы койæ, уыйау чысыл фæстæдæр алæууыд Гæмби.

— Күйд, куы, бадары йæм æй, — хæстæгдæр балæууыд Гæмбимæ Бугъя. — Даргæ та йæм æй афтæ бакæны, æмæ йæ күйд наэ базона, хъарæг чи кæна, уый дæр æмæ заргæ чи кæна, уый дæр. Кæннод, дам, ын æнæфехæлгæ наэ — хъарæг дæр, дам, фехæлы, зарæг дæр, дам, фехæлы. Бадары йæм æй æмæ йæ фæстæг улæфты онг ныффыссы, иу хъуыррьтт дзы наэ бæзайы æнæ фыстæй.

Гæмби зæхмæ касти, афтæ зынди — машинæйы коймæ йæ хъусын нал фæнды. Амæ бæргæ, куы банды Бугъя, фæлæ бандай!

— Гъеныр далæ уыцы хъарæг чи у, далæ, уый Цымытийы ныффыста, — гыццыл та бахæцыди йæхиуыл Гæмбийидæм

Бугъа. — Уым, дам, иу ләппу Парсиатәй кусынмә уыди кәмдәр Уәрәсейы әмә, дам, ыл уым кәмдәр машинә афәлдәхт. Райсом та далә Емаусмә цәуы, уым, дам, иу хорз ләг амард, хәстон ләг, әмә, дам, дзы стыр мәрдадз ма уа, уый гәнән, дам, нәй, — уыңы ныхәстә загъта әмә бахудти Бугъа.

Әмә уым Дзәбәхләг бадзырда Бугъамә:

— Әмә йәм зарджытә фыст нәй уәд?

— Күйд нәй йәм и зарджытә дәр, күйд нә! Уым дзы иу-цалдәр зарәджен ацағъта дысон. Уалә, дам, сә Дзывгъисы ныффыстон а сәрды. Дзәбәх зарджытә, тынг дзәбәх. Адон, дам, нә адәмы хәзнатә сты, хъарәгәй дәр әмә зарәгәй дәр әмә, дам, бабиноныг кәнинаг сты, цалынмә ма, дам, хъарәггәнәг устыә дәр ис, цалынмә ма, дам, дзәбәх зарәггәнәг ләгтә дәр ис, уәдмә.

— Цы, дам, сты, цы? — йә ләдзәгыл схәңыд әмә йә Бугъаты хәдзарырдәм фәцарәзта Гәмби.

— Хәзнатә, хәзнатә, адәмы хәзнатә, дам.

— Хәзнатә, нә?

— Хәзнатә, уәдә!

Гәмби цыма уәддәр не 'ууәндиди Бугъайы ныхәстыл, ләдзәгыл цы къухәй хәңыд, уый нә, фәлә иннә арауәлгом-бауәлгом кодта, стәй загъта хъәрәй:

— Гъомә сә күйд ныффыссы, чердәм сә ныффыссы? Мәнә мәрдты диссәгтә, мәнә!

Уәд Дзәбәхләг әввахсәр баләууыд Бугъамә.

— Уый, әвәццәгән, патифоны нывыл арәзт у, уыңы машинә.

— Нәу, нә, пластинкәтә йын нәй. Стәй гыңцыл у. Патифоны йас у!

— Уәдә сә күйд ныффыссы, цымә?

— Ныффыссы сә! Ацы хъарәг ын, әвәццәгән, хорз фыст не 'р҃цыди. Сифтынды йә әмә та йәм хъусыныл фәвәййи, сифтынды йә әмә та — уәддәр афтә. Рафысс-бафысс әй кәнене, рахахх-бахахх дзы кәнене цыдәртә. Адәмы нәм арыйхъусын кодта. — Уым йә худын цыма йә хъуыры абадти, уыйай ферхәцәгетау кодта Бугъа, стәй йә кәл-кәл ссыди, әмә уыңы худгә-худын дзурынмә күн фәуид: — Знон нәм уартә Чъердзиан кәугә-ниугә ма әрбамидәг уа! Не 'фсин ма уым цәхәрадоны кәрәтты хъилтыл зылди, иуәй-иутыл ма сә иугай

кәрддзәмтә аzzади әмәе, ома, әвгъау сты. Хъәр куы фәцыди кәртәй, уәд ма йә бедра аппара, уымә дәр нал фәцарәхст, афтәмәй радугъ кодта уырдыгәй. Кәрты астәу а Чъерджианы куы ауыдта йәхи хойгә, уәд йә уәрджытәй йә быны ацаvта, йә бедра иуырдәм атылд, йәхәдәгәт иннәрдәм ахауд. Уо, мә тәригъәд бахәрай, цы ус дә!

— Кәй Чъерджиан уыди, кә? — цыдәр риуыгъгә фарст бакодта Гәмби. Әвәццәгән, бустәе кодта йе'мбәлттыл, ома, цы ма раләуу-баләуу кәнүт әмәе ма цы рафәрс-бафәрс кәнүт кәрәдзийи, нае уынут, ам зианән йә кой дәр никуы и, уый?! Расызд кәнүт әмәе уалә уә фәйнәе хәдзар бацагурut!

Бугъа йә уисыл схәцыд, афтәе зынд; мәнә ләдзәг у, уәд ай йә уәхсчытыл цәхгәрмә әнәе авәргә нае фәуид, уый фәстәе йыл йә цәнгтә куыд баппара, фәләе уис уыди, лыстәг уис әмәе йә куыд авәрдтаид йә уәхсчытыл! Әмәе уәд ләгтыл йә цәст ахаста — акәс-ма сәм, гъа, уәләссыхы ләг нал бazzад! Уәд чысыл фәстәдәр аләууыд әмәе сәм уырдыгъәй бадзырда:

— Ныр бафәрсын аипп ма уәд, фәләе кәдәм ранәхстәр стут уыцы ләгәвзәрстәй?

Ләгтәй чи йәхи 'нәхкъусағ скодта, чи зәхмә ныккаст, чи та сәе хистәртәм сарәзта йә цәстытә — кәддәра цы зәгъиккөй? Әмәе уәд Сәмсыхъо йәхиуыл фәхәцыд.

— Гъәуым Зыхъуаты сисрәбын бамбырд стәм. Уым аләууыдистәм, стәй фәфәнд кодтам — азиләм ам дәләмәе. Йе ма исқәмән исты куыстаг и, йе исчи анаули бакодта, йе... — уым йә ныхас фәзылдта Сәмсыхъо, фәкарзәр ай кодта, зәхх дәр та әркъуырдта йә ләдзәджы фындузәй. — Ләг хъумәе йә хъәубәстәм акәса, йә хъәубәстә цәмәй цәрынц, уый хъумәе зона! Уәдә куыд әнхъәл дә!

— Гъемә уә Хуыцау саразәд, сыгъдәг Хуыцау. Гъеныр афтәе бакәнәм, — Бугъа йә цәнгтә фәйнәрдәм фәхаста, цыма йә хъәбисы әрбакәнинмә хъавыди ләгты, уый хуызән. — Әмәе нәм мидәмә цомут.

Ләгтәй йәм нырмә дәр дзәгъәлгаст кодтой сәе бынәттәй, йәе ныхәстән дәр ын цыма ницы әмбәрстой, стәй йын цыма йәхи дәр дзәбәх нае уыдтой.

Әмәе хъәрдәрәй загъта Бугъа.

— Ай фәzzәджы армы куы стәм, уәд нае уынгәй афтәмәй куыд хъумәе аздәхат?!

Хистәртыл цыма әдзәмнiz уыди, — ничидәр сә змәлгә бакодта, никәмән дәр сәй йә былы бынаңы сыйыртт ссыди. Әмә уәд Димаппе базмәлъыд. Фыццаг йә галиу къухыл схәңүд, әркасти йәмәй йә фәстәмә әруагъта, стәй йә рахиз къухыл схәңүд, Бугъайырдәм ай фесхуыста.

— Бугъа, уә Бугъа. Әмәй йын дзы бирә ңәуы зарджытә 'мә хъардҗытәй йә машинәй?

— Бирә кәмдәр, Димаппе, бирә!

— Әмә сә афтәй юемә рахәс-бахәс кәндән фыстәй?

— Цәмән, цә. Сыгъдәг сә рафысдән аәмә сә уалә радионы әфснайәнмә ратдән. — Уым дзургә-дзурын сәхирдәм азылд Бугъа. — Далә мын мә хәрәгмә дәрничи ракасты нырмада. Бакъуырмада сты нә бинонтә үыңы усы хъарәгәй. Цомутма, Гәмби, Джигуәр. Уәд уын аәз амәлон.

Уәддәр ма чи Бугъамә бакәс-бакәс кодта ләгтәй, чи — йе 'мбалмә.

— Цомут, Тәтәрхъаны дәр фендыстут.

Гәмби бакасты Бугъамә. Касти йәм, каст аәм, стәй йә әрәджиау бафарста:

— Кәй Тәтәрхъанәй зәгъыс, кә?

— Уый, уый. Не 'фсины әфсымәрләр ләппу. Үыңы зарджытә 'мә үыңы хъардҗытә чи фыссы, үыңы фыңбылызы машинә кәмә и. Гъа, мауал ләуут, Сәмсыхъо!

Әмә фезмәләйдисты ләгтә. Цыма кәрәдзийил әнгом хәст үыдисты, уый хуызән аәмьизмәлд фәкодтой. Фыццаг үынджы астәуты нымрасты үыңы аәмхәстәй, стәй Бугъаты базиләни бакъәдз сты.

Бугъа йәхәдәг сә фәрсты үыди йә хъазуаты үыдәй, цыма сә хәстмә кодта.

ФИДАРАТЫ Руслан

МÆ УДЫ МÆСЫГ

* * *

Ыстъалытәй зәлдаг —
Хәты дзы фидиуәг.
Къәсәр әмә фәндаг —
Нә царды миниуәг.

Фәецу, фәецу, әрзил, —
Әрзил әнусы дардыл.
Әнусы дур ныzzил —
Нә аххәсдзынә цардыл.

Фәндаг, фәндаг — къәсәр —
Әнцион әмә әнцадәй,
Әнусимә әмсәр —
Әмбәрзт тыгъдады цадәй.

* * *

Дә цәстыхауыл
Цәссыг нындзыг,
Дә риуыл хауы
Дзыкку — бындзыг.

Дә къухтә, науәд
Дә сины конд.
Фыдәх мә ма уәд
Дәуәй, хәрзконд!

Дә иунәг цәссыг,
Дә иунәг ми!
Мә уды мәсиг —
Цәуәм әрми...

* * *

Мæ зæрдæ у фæллад
Ныббар мын-иу, куы дзурон.
Æз зонын царды ад,
Æз никуы уыдтæн цурон.

Мæ ми næ уыд цæстмæ,
Мæ цин, мæ хъыг — æцæгæй.
Мæн сарæзтой рæстмæ
Мæ фыдæлтæ дæнцæгæй.

Дзырдта иу мын мæ мад:
«Дæ хурбонтæ — дæ минтæ...»
Хуыцаумæ сты нымад
Нæ хъуыдтыæ, næ митæ.

ЗÆРОНД ХЪÆУЫ ХУР

Нæ мæ хæссы мæ къах, —
Мæ сæрмæ царды уаз.
Ам цард уырыдæй Къах,
Ам цард тыхстæй Тауз.

Ам райгуырдтæн æз дæр —
Сыгъдæг Иры гæбаз.
Цы цард ма уа хуыздæр,
Дымгæ куы уа дæ баз!

Цы уа хуыздæр дæ мæт —
Зæронд аргъуаны тигъ!..
Нæ næ фæрсы хъысмæт,
Фæлæ næ кæннын тигъ.

Кæддæры сау хæрам,
Мæ зæрдæ мын ыскъах.
Мæн уаз фæмысы ам —
Нæ мæ хæссы мæ къах...

* * *

Не ссы сагъястæ рæстæг.
Нæу мæ зæрдæ ромыл.
Ацы уардиты дæстæг
Æз хæссын дæ номыл.

Калыңц уардитæ тæмæн —
Кæд дæ зæрдæ сðзурид.
Кæд нæ фембæлды тæлмæн
Сагъястæ фæсурид.

* * *

Тар æхсæв уæлæмæ
Сисдзынæн дæ сурæт.
Дымгæ та дæлæмæ
Знæт мигъты æрсурæд.

Рог дымгæйы базыр
Асæрфдзæн дæ цæсгом,
Æмæ мигъы базыл
Разындзæни де 'ргом.

ДÆУМÆ

Уадз, æнхъизæд уалдзæг —
Фервæзæм та митæй.
Диссаг баци уарзæг —
У бæрæг йæ митæй.

У йæ фезмæлд сонтдæр —
Бон дæ 'ви изæр дæ?
Атади йæ зонд дæр,
Атади йæ зæрдæ.

Фестад мит мæсчыыдон, —
Бонтæ систы аив.
Хæлдзæг уон, мæстджын уон —
Ды дæ ахаст ма ив.

* * *

Цъиуты бал фæтæхы,
Сагайдта мæ монц.
Фенæн ис æртæхы
Дунейы фæлгонц.

Ивы æрдз йæ дарæс —
Хъулæттæ хæдон.
Ды дæ зæрдым дарыс
Ахсæжиаг фæндон.

Нæу мæ фæндон сусæг,
Фен: дæ бæцыккау
Арвы астæу — хъуссæг —
Мæй æрдзедзыкка.

* * *

Зæрдæрухсæй, рæдау,
Мæныл дæ зæрдæ ауды.
Дæ гакк уыди æгъдау,
Мæн ма дæ рухс рæвдауы.

Фæцыбыр и мæ рæз,
Мæ цардамонд фæдæлæ.
Уыдтæ мæнæн фæрæз
Æмæ дæлдзæх фæдæ...

Нæ мæ уырны, бæргæ,
Фæлæ мæ зæрдæ риссы.
Хуыцауы дин — нæргæ.
Хуыцау хуыздæрты исы.

* * *

Мигътæ хурæй давынц,
Нал æнцайы хас,
Зæрдæ ма æндавынц
Арт æмæ ныхас.

Арты фарсмæ бадын,
Ирхæфсын мæхи,
Арты карæн бадæн,
Урс-урсид мæ хил.

Бур сыфтæр ызгъæлы,
Æрдз кæны фæлхас,
Нæу мæнæн дзæгъæлы
Фæззæджы ныхас.

Мысын æз мæ уалдзæг,
Мысын æз мæ сæрд.
Хъал зымæг, дæ уазæг
Скæ мæ фæллад сæр.

* * *

Дзæнгæраæг цæгъдон,
Мæй фæлидзы тарстæй.
Сараз мын мæ бон
Растæй æмæ уарзтæй.

Цæй, бæрнонæй зæгъ:
«Расты фæдыл цул!»
У тымбыл næ зæхх,
Амонд та бæрц у.

«Расты фæдыл, цæй,
Ахæм у дæ æрдз!»
Амонд у бæрцæй,
Уарэт næ зоны бæрц.

МÆ НИЗ

Æз дзагъыраæй арвмæ кæсын,
Цыма дæн æгомыг, гуымиры.
Æз арвы фыдаххæй тæрсын —
Куы бафхæра сонтæй næ Иры.

Куы не скæса афоныл хур,
Хуыцауаей куы бæззайæм рохы,
Куы баҳъæуа зилын зынггур,
Куы байяфæм фидæн фыдохы...

Кæд та мыл æртыхсти мæ рын?
Мæ цæстæнгас арвæй æристон.
Æз Иры руаджы цæрын —
Цæрдзæни æнустæм Ирыстон.

ТУАЛЛАГ Юри

КОСЕР

Историон уаңау

ФЫЩЦАГ СӘР

Хө

аспы денджызгәрон быдыры — уәды заман әй хүйдтой Дешт-Кипчак — сатәг әмәс сығыдағ үддәзәф уәнгтә рог кодта. Зәрингүл уырсы гүбынмә хәццәе кодта хәрзәғәнаг сойджын кәрдәг. Дугъон ләууыди бәрзонд обауы сәр әмәс футәттәрдәг зыдай рәдывта. Барәг аегъдәнцәйттәй йәк къәхтә феуәгъд кодта әмәс зәхмә әргәпп ласта. Әвәстиатай йә бәхы къәхтыл сахсәнтә авәрдта әмәс йә ауагъта, стәй йә цәнгтә фәйнәрдәм аивазта әмәс йә риуыздаг сулағып уалдзыгон аддажын уәлдәф.

— Гъей, Бестол! — ахъяр кодта барәг.
— Ам бахсәвиут кәндзыстәм! Хәстонтән бамбарын кән әмәс әрбәстон уәнт! Не 'фсад хъуамә әртәе боны бауләфа!

— Бамбәрстон дә, сәрдар! — арыгон хәстон йә бәхы рохтә цырд фәзылтада әмәс тъәбәрттәй афардәг, нырма рәнхъәй чи ләууыд, уыцы 'мбәлттәм.

Салгир йәхи әруагъта кәрдәгыл әмәс, йә фарсмә азамонгәйә, фәдзырдан халасзачье зәронд ләгмә:

— Зондаби, дәхи уал әруадз. Нә бәхтә бастадысты. Кәс-ма, ме 'фсургъән йә тәнтә күйд бахаудысты, афтәмәй боны дәргүй мә бәх әртәе ивиды акәнын. Нә фыдгулыт үәрәнтәй тынг адард стәм, әмәс ныл сәхи сонтәй андзарой, уымәй нын

тәссағ нәу, әниу Кочкум нә цырд ләбүрды фәстә нырма йә чемы нәма әерцидаид.

— Чи зоны, раст дә, Салгир, — загъта фәтәджы зәронд уынаффәгәнәг. — фәлә дә рох ма уәд: ңәф сырдәй хи тынгдәр хъахъхъәнын хъәуы.

Хәстонта сә бәхтәй әрхызтысты әмә сә рәсәнуат бәстон кәнүнмә февнәлдтой. Ныгуыләнмә тырнәг хуры цалх йә әмбәхсәнмә нәма ныттылд, афтә быдыры ссыгъдысты әнәнымәц әртитә.

Салгир раласта йе згъәрхәдон (сомихаг паддзахы фырт Багрян ын әй баләвар кодта) әмә йәхи әруагъта цъәх бинаг нымәтыл. Әдзынәгәй кости, быдирағ арвмә. Әгәрөн бәрзонд тыгъады әнәрынцой зилдүх кодтой тәнәг урс мигъы тъыфылтә әмә-иу уайтагъд атадысты. Салгиры сәры-иу уысмы дәргъы цы хъуыдатә фегуырди, уыдон дәр-иу уыцы мигъы тәппытау цыдәр әрбаисты.

Фарон фәэззәг амард ассты карз фәтәг тарәрфыг Арвас, Салгиры фыд, Салгираң Дешт-Кипчакмә ацы хәстон стәр уыд йә фыщаг фәлварән. Хәсты быдыры нә фәүәлахиз сты, фәлә сәхимә дзагармай здәхтысты — сә чырәйи фәстә тыхтә-фылтәй хиләгау кодтой уацайраг кипчактәй сәдәйә фылдәр әмә, кәдәр тыхгәнәг тых кәмән нә ардта, уыцы хазарты байзәддаг хызтәй цалдәр. Сәхимә скъәрдтой, сә фыдгүлтәй кәй ратәләт кодтой, ахәм фосы дзугтә әмә кипчакаг дәләмәдзыд бәхтү рәгъяу.

Салгиры зәрдыл әрбаләууыд йә цагъар сылгоймәгтәй иу. «Хуртә әмә дзы мәйтә кәсынц, — дзырдта йәхицән Салгир, — фәлә әз ассаг ләг дән». Се'гъдау ын хәзгүл дарыны бар ләвәрдта, фәлә уыцы хъуыды йәхимә әмгәрөн дәр нә уагъта. Йә җәстыты раз фегуырд йә бинойнаг Елдә. Ныртәккә уый ис Шоры доны был йә райтуырән хъәу Къорайы.

Зондаби әдзәмәй бадти, зыдта Салгир уәззая хъуыдаты ахәсты кәй баҳауд, әмә йә нә хъыгдарта. Кәд-иу әй исты ахс-дзиаг хъуыдаджы тыххәй бафарстой, кәнә-иу әй йә зәрдәйи хъынцымтә скалын бафәндид, әндәр зәронды дзырдмондагәй ниши зыдта. Әнкъараг зәрдә уыди Зондабийән, йә цәст — фиппайаг, Җарды зынты сфаелтәрдта. Йә ңәсгомыл, йә буарыл баз-задысты карз хәстыты ностә, фәлә йәм мәләт әмгәрөн нә цыди. Ныр дәс азы бәрц уыди Цәразонты мыттаджы уынаффәйи ләг. Фыщаг Арвасән ләтгад кодта, ныр та Салгираң.

Салгир Зондабийы җәстыты раз раләт ис. Зонынджын зәронд

хистәр Салгирән йә хъуыдтыә йә ныхыл касти. Зыдта, әрыгон фәтәг әй әнәмәңг кәй фәрсдзән ацы стәры тыххәй дәр. Уыцы хъуыдтыә күүд кодта, афтә Салгир сәзырда:

- Цы зәгъдзынае нә балцы тыххәй?
- Хәстон стәр цы вәйиы, уый уыди, — загъта Зондаби.
- Даә зәгъинәгтә скал.

— Ээз даә мә хъуыды күү никүү бамбәхсын. Бирә туг кәй нә ныккалд, уый уәлахизыл баннымайәм. Уәдә, цы фос ратардтам, уыдон дәр чысыл не сты.

— Не 'взонг хәстонта афтә нә хъуыды кәнынц, уыдоны тынг фәндиди цәугәцарагәнджытимә хәсты бацәуын, — фәхъуынтызызәрфыг Салгир.

— Уыдон — гъо, фәлә ды хъуамә разыйә баззайай — фыңцаг хәстон стәр дын у әмә дын фәрәстмә. Сәхъабултә сә къасәрәй сәрәгасәй кәмән бахизой, уыцы ныййарджытә цинәй сырәздзысты. Уәләмә ницы дзурдзысты, фәлә дын сә мид-зәрдәйи цас арфәтә фәкәндзысты!

— Чи зоны.. — Салгир та хъуыдты ацыд, кәрдәджы хал йә дзыхмә күүд схаста, уый дәр нә бафиппайдта.

Зондаби дардәр дзырдта зондән айсинағ ныхәстә:

— Ассәгти паддзах Дургулел әхсарджын әмә хин уыди. Туг-калән хәстыты-иу кәй фәуәлахиз, әрмәст уый тыххәй не сси номдзыд — йә сыхәгтимә ныхас кәнын зыдта. Кәйдәр карз домәнтә-иу кәй сәххәст кодта, уый фәрцы-иу йә къухы бафтыди, хәстон фәрәэсты руаджы цы фесгүүхти, уымәй фылдәр. Фәтәджы бынаты чи баләууы, уый хъуамә тынг тасаг зонды хицау уа әмә әмбара, цы әгәрөн бәрн әрәнцад йе уәхсчытыл, уый. Цалынмә дә цәст әрттика, уәдмә дәхиуыл кус, Салгир. Фәтәг хъуамә уа әхсидгә зәрдәйи хицау, раст зондыл хәст.

— Даә ныхас мын әхщон у, Зондаби, фәлә мәм афтә кәсү, цыма дә хъуыдтыә кәрөнмә нә дзурыс.

Зондаби зәрдәбын хъәләсәй райдынта:

— Эгәр әвәлмон кәй дә, фәтәг, уый мә зәрдәмә нә цәуы. Даә хәстонта әртә боны бауләфдзысты, уый хорз у, фәлә дә зонд афтә цәуылнае скарста: кәд афонмә кипчакты хан әффсад әрбамбырд кодта әмә ардәм тындынц, уәд та, зәгъгә. Эвәсти-атәй Дайранмә, Куырттатәм әмә Туалгоммә күү атынdziккам әмә нә уттә күү әрсабыр уаиккой, уәд хуыздәр нә уаид?

— Уый мын хъуыдыйаг у, Зондаби. Райсом сәүдарәй нә фәндаг адардзыстәм.

— Гъе, уый дын мæ зæрдæмæ цæуы! — æргом бацин кодта зæронд уынаффæгæнæт æмæ хъæрæй адзырда: — кæстæртæ, сихор кæнын афон нæма у?

Салгир бадомдта, цæмæй йæм рæвдз фæзына «сæдæ хъæбатыры» раздзæуæг.

Бесто уайтагъд йæ цуры алæууыд.

— Бесто, — сдзырда Салгир, — уыцы бердзенаг чызджы ма ардæм ракæн.

Зондаби фæтæгмæ джихæй кæсгæйæ бæzzæд. Салгир ныххудт æмæ загъта:

— Йемæ аныхас кæнон, йе стыр бæстæйы тыххæй мын истытæ радзура. Византийаг базилевсы¹ æрдхорд дæн, уый дæ рох ма уæд.

— Ды зоныс, дыууæсæдæ азы размæ нæ паддзах Дургулемæ Константинополы император фырты номæй кæй дзырда?

— Рæстытæ дзурыс. Дургулелы заман ассæттæн тыхгæнæт тых нæ ардта. Кавказ æгасæй дæр æфсæн кулдуарæй² суанг Танаис æмæ Борисфены онг мах, ассæгты, æмæ нæ цæдисон хазарты дæлбар уыди.

— Хуыздæр фæу, Салгир! Византийæгты, ассорты, аорсæгты, арийæгты æмæ нæ иннæ хæстæг къабæзты ды хорз зоныс?

Уалынмæ Бесто уацайраг сылгоймагимæ фæзынди:

— Ацы чызджы фенын дæ фæндыди, сæрдар?

— О, — загъта Салгир æмæ чызджы афарста: — дæ ном цы хуыйны, бердзенаг рæсугъд.

Чызг сæ цурмæ цалдæр къахдзæфы æрбакодта:

— Мæ нийгарджытæ мæ Арминæ-номæй сбуц кодтой.

— Дæхи нымæтыл æруадз, Арминæ, — загъта Салгир.

Чызг нымæтыл йæхи æруагъта.

Зондаби баҳъуыр-хъуыр кодта:

— Сылгоймагæн нæлгоймæгты цур бадын не 'мбæлы!

— Амæн ахæм бар радтæм, æндæр бæстаг у, — баҳудти Салгир æмæ та чызгмæ бæздæхти. — Дæ цæсгом нæм равдис. Ассаг сылгоймæгтæ сæ цæсгæмттæ никуы фембæхсынц. Уæдæ, æз куыд зонын, афтæмæй бердзенаг сылгоймæгтæ дæр æргомæй цæуынц.

Арминæ йæ сæрбæттæн фæстæмæ ассывта æмæ йæ къæбутмæ æввахс абаста. Салгир æм æдзынæт ныккаст. æмбисонды рæсугъд разынди бердзенаг чызг!

Цæстыты кæрæттæ къæмисæнтырдæм сæхи аивæзтой, сау

¹ Базилевс — император.

² æфсæн кулдуар — Дербенты фидар.

цәстүтә цымыдисәй кастысты фатәнгәс әрфгуыты бынаей. Йә хәмпүс сырх мәтәгхүзіл билтә чысыл фегом сты әмәй йә урс дәндәйттә сәхи февдыстай. Йә русты зына-нәзына дзыххұйттәйин йә цәсгомән ләвәрдтой тавиц әнгас. «Ацы рәсугъы раз нәлгоймәгтәй зәрдәсаст чи нә фәуаид, ахәм зынтәй разындың», — ахъуды кодта Зондаби. Салгир та сабыр хъәләсәй загъта:

— Иумә фәйнәе комдаджы скәнәм әмәй нә зәрдәйи фәндиаг фәныхәстә кәнәм. Нә разы сты, ассәгты хәринәгтә. Гъе, әрмәст нә сән херсойнаг у. — Салгир кардәй дзиңда ахәйттә кодта. — Сомбон нәм цы кәсеси, уыдаттә та базонән ис мәнә ацы фысы уәнен руаджы.

Ләггадгәнәг әвзорнг ләппуттә хъәдүн нуазәнтә байдзаг кодтой мыдхүзіл сәнәй. Зондаби скүквта:

— Табу уәд, ассаг адәмь зәйттә әмәй дауджытән! Фәлвәра әмәй нә Сафа сәхорзәхәй күнд фәхайджын кәнөй, ахәм арфәйаг дәр күнд фәуәем! Фарн әмәй амонд хәссәнт нә алы хәдзарән дәр!

Зондаби банизта йә нуазән, иннәтә дәр хистәры күвдүл оммен загътой әмәй банизтой.

— Бердзенәгтә нозт кәнүн зонынц, әвәдза! — зәрдәбын хъәләсәй загъта Зондаби.

Фынгмә әвнәлдтой, комдаг кодтой, Арминә ма уәддәр йә нуазән йә къухы дардта.

— Циу, Арминә? — бафарста йә Салгир.

— Бердзенәгтә сыйдәг сән нә фәнуазынц, ме 'лдар. Мах ма йыл дон акәнәм әмәй йын базонәм ие 'цәг ад.

— Уый әз дәр зонын, бәстүрәсугъд, — загъта ассәгты фәтәг. — Фәләе донхәецәйә фәхуыздәр уа, уый мә нә уырны. Бесто, дон ма йын рахәсс.

Чызг куы банизта, уәд Салгир загъта:

— Хъысмәт дын цытә бавзарын кодта, Арминә, ныр нын уыдаттә радзур.

— Мә фыд византийаг императоры ләггадгәнджытәй уыди...

— Уыди цәмән зәгъыс?

— Амардтой мын мә фыды... Императормә әввахс адәмән алы зынаргъ дзауметтә, цәстәфисисән агурға алы-алыттә амалгәнәг уыди. Алы уалдзәг дәр-иу сәрмагонд науы ацыди сахартә Херсонес, Дандақу әмә Сүгъдакмә³. Балхәдтә-иу цылла хъуымәңтә, мыдадз,

³ Сай дендкызы билгәрәтты сахартә.

быдираг хосгәнән зайәгойтә әмә, кәй зәгын әй хъәуы, әвзаргә уәргүүин, ноджы алайнағ әвзист рәттә әмә аләмәттәг рәсүгъд цәңгәрәнтә... Фарон уалдзәг Константинополы науләүүәнәй ра-цидыстәм, фәлмән дымга нын нә науы размә скъәфта. Ёлпынфәстаг фәхәццә стәм Ардавды сахармә баңауыны әвәджиауы дон-бакәләнмә. Уым цәрынц бердзенәгтә әмә ассәгтә...

Уәдәй нырмә Салгир ләмбынәг хъуыста чызгмә, ныр мәсты хәлбурцъ скодта:

— Ардавдә?! Ис сахар Авдавды, ассәгты әвзагыл — авд хатты авд. Ома, уәхәдәг уынут, нә сахар куыд стыр у, уый.

— Уый әз фыццаг хатт хъусын, ме 'лдар, — загъта Арминә.

— Хорз, — загъта Салгир. — Дзур...

— Уәд райдытой нә хъизәмәрттә, — зәрдәбинаәй ныуулә-фыди чызг. — Дымгәты бардуаг нәм цәуылдәр фәфидәх — дендҗыз цыма фынәй баци, мәңг уддәф ма-иу кәд сәмбәлди буарыл. Хур нә йә зынг цәстәй арытта. Нә ласинәгтәй цыдәртә әмбийын байдытой. Нә нуазыны дон скадавар, иу ранмә баз-дәхтыстәм әмә къуырцәвәны смидәт стәм — хъәдәй нәм ләгъзын бәләгъты раләбурдтой абырдҗытә. Нә наумә ныххәррәтт ластой. Хъаххъәндҗытәй чи мард фәци, кәй та уацары райстой. Цалдәр фаты сәмбәлди мә фыдыл, әмә йәхи дәр нал әрәмбәрста. Ауәй мә кодтой кипчакты хан Кочкубән.

— Арминә, ассәгты әвзаг та кәм базыдтай? — афарста Салгир.

— Константинополы императоры чиныгдоны куыста ассаг зәрөнд ләг Сардион. Ёртә азы мә фәцахуыр кодта, фәлә нырма уе 'взагыл әдәрсгә дзурын мә бон нәма у. Фәлә ба-царапхайдынән, ме 'лдар, әз зәрдәргъәвд ахуырдау дән! — Арминә фәтәджы йә цәститы зынг-арттывдай асыгъта.

— Нагъ, Арминә, — йә мидбылты баҳудти Салгир. — Мә удыкоңд афтә у, әмә мә зәриндзыкку Елдәйил мә зәрдә никуы сивдзынән. Ди, Арминә, цы хәрай, кәм цәрай, уыдәттәй уыдзынә әнәмәт.

Чызджы судзгә мондәгтәй дзаг зәрдәйы пиллон та ногәй сәмбәлди фәтәгыл. «Хан Кочкум мә йә хуыссәнмә баласта-ид, фәлә йә къухы нә бафтыди. Ацы ассаджы та йә бинойнаг йеддәмә начи әндавы».

Салгир фәдзырдта сәдәйон Бестомә, цыдәр ын афәдзәхста әмә, уый куы ацыди, уәд Арминәйи афарста:

- Ацы сахъгуырдәй цы зәгъздына?
- Рәсүгъд у, әфсәрмәзәстыг...
- Бесто әфсәрмәзәстыг? Әз әм ахәмәй ницы бафиппайдтон. Зондабийы хуыссәг йә быны скодта, йә цәститә-иу әр҆әйәхгәдтой әмә иуахәмы бахъуыр-хъуыр кодта:
- Әнхъәлдтон, ногәй иститә базондзынән Византийы тыххәй... Дәлә-уәлә ныхастә...
- Салгир фәкъәмдәзәстыгхуыз:
- Хатырәй нын фәуәд, Зондаби.
- Арминә цымы үыцы ныхасмә әнхъәлмә кости — фәзәрдиагхуыз:
- Рагон бердзентә әмә мысыраетә куыд нымадтой, афтәмәй нә зәхх у кьорийы хуызән. Үыцы кьорийыл әрбыйнатон сты бирә адәмтә әмә паддзахәдтә. Ныртәккә үыцы паддзахәдты тәккә стырдәртә сты Ромы Скәсәнә әмә Ныгыләнә империтә. Ромы Ныгыләнә импери ныддәрән и, Герман, готтә әмә йын алантә йә бындур куы нынкъуысын кодтой, уәд. Цәугәцардгәнәг адәмтә ныр та Ромы Скәсән империйән нә дәттың әнцой. Византи йә сыхат паддзахәдтәй иуты кардәй әрсабыр кәнә, иннәты зәрдәлхәнәнтәй сайы.
- Бәгүүдәр афтә, ме 'мбисонды рәсүгъд ңагъайраг чызг!
- сәдзырда Салгир.
- Дә адәм, алантә әви ассәгтә — афтә дәр куы хонут уәхи — ңәрынц, фыдгулы ңәстәй уәм чи кәсы, үыцы адәмты әхсән. Әмә хъуамә балымән уай хъомысджын императоримә. Номдзыд Дургулел уыдәттә тынг әмбәрста...
- Базилевсимә куы балымән уәм, уәд фәуәлбыл уыдзыстәм? — рафыхти Зондаби. — Мах зәрдә дәр алхәнә, кипчакты зәрдә дәр. Император Константин Дургулелмә әрвиста хъуыдаджы гәххәттәйтә, Салгиры фыд Арвасмә та Исаак Дыккәгәм зәрдәбын фыстәджытә әрвиста...
- Салгир баҳудызмәл:
- Мәйы размә мыл йә чиниг сәмбәлд. Тынг зәрдиагәй куры, сельджуктимә куы схәца, уәд, дам, мын ратт әртә мин гәрзифтонг барәдҗы.
- Җы дзуапп ын радтай?
- Радтон ын әртә мин барәдҗы.
- Раст бакодтай, Салгир. Византи де знаг нагъ, фәлә дә хәллар ңәмәй суя, ууыл архай. Хазарты каганат әлдариуәт

кәнүн куы байдыдта, уыңы рәстәг уын Византи чысыл әххүс кәй нә уың, уый ма рох кән. Рәстәг раңың, әмә хазарты ныддәрән кодтой Ҙәугәцардгәндҗитә әмә уырыс. Сә сәргъы Котян, афтәмәй уыдоны хал ахәрдзысты кипчактә дәр.

— Мах адәмы хъысмәт та куың раудзән, бердзенаг чызг? — къаҳәгау ай афарста Зондаби әмә йә цәсгом фенхъырдтә.

— Адәмтә равзәрынц әмә та нал вәййынц, — бустә хъәләсәй сдзырдта Арминә. — Ассәгты хъысмәт куың раудзән, уый зәгъын мәе бон нәу. Уә адәм герман әмә готтимә цәдис скодтой әмә ныддәрән кодтой Ромы Стыр импери. Ныгуылән Европәйи сарәзтой паддахәдтә. Суанг Цәгат Африкәмә дәр ахәццә сты әмә уым дәр фәзынди ног паддахад⁴.

— Ау, нә фыдәлтә-иу ахәм дард рәттәм дәр фәхәццә сты? — ныддис кодта Салгир.

— Ахәццә-иу сты. Фәлә уал уын раздәр радзурон, хабәрттә куың раудысты, уыдәттә. 372 азы гуннтә ахызтысты Идылы доны сәртү әмә ныббырстай алантәм. Цыппар азы фәстә гуннтә әмә алантә фәзындысты Хуыщауән уарzon Ромы империйи скәсән арәныл, Паннони, зәғъгә, кәй хуыдтой, уым. Үәд уым цардысты алантимә иу туг, иу стәг сарматтә. Алантә уыдонимә байу сты, әмә ромәгтән сә быны дон баңыди. 376 азы фәzzәджы алантә сә цәдисон остигтимә саубыны дәрән нылластой ромәгтән — хәстү быдыры сә баззади дыуисәдз мин легионерәй фылдәр. Алантә аәрцардысты Ромы Скәсән әмә Ныгуылән империйи әмарән зәххытыл. Цасдәры фәстә службә кәнүн райдытой императоры әфсады. Фидәртты бадәг әфсәддон хәйттә кәрәдзимә фыдгулы цәстәй кәсүн байдытой, туг-иу ныккали. Ныхмәләу-уәг әфсәддон хәйтты-иу уыдисты алантә дәр. Фәлә-иу алантә арәх байу сты сә иумәйаг фыдгулы, ромәгтү ныхмә дәр. 406 азы алантә, вандалтә паддахәй әмә свевтә, Рейн куы ныйих, үәд бахызтысты әмә бабырстай Галлимә, франкты ассәстай. Ам алантә дыууә дихы фесты. Сә сәргъы Гоар кәмән уыди, уыдон службә кәнүн райдытой ромәгтү әфсады. Гоар йә адәмы аәрцәрын кодта Орлеаны сахары алыварс, йәхицән дзы скодта резиденци. Куы фәзәронд, үәд йә

⁴ ...Ног паддахад — йә бындур әвәрд аәрцыд 429 азы, фәлә тагъд фехәлд.

фæтæджы бартæ радта Сангибанмæ. Уый фæстæдæр фесгүыхти, бирæ адæмтыхæттытæ мæлæтдзаг тохы кæм бацьдысты, уыцы Каталауны быдыры. Ромæгты, вестготты æмæ аланты иугонд æфсæдтæ фæньяхæй-ныхмæ сты гуннаг бирæ æфсæдтимæ, сæ сæргъы — паддзах Атиллæ. Алантæ схæцьдысты гуннты тыхджындæр хæстон къордтимæ æмæ сæ ныдæрæн кодтой. Цæдисонты къухы дæр уæлахиз бафтыди тынгдæр аланты руджы. Атиллæ лидзæг фæци.

Зондаби та бахъуыр-хъуыр кодта:

— Эппын Африкæмæ нал ныххæццæ уыдзыстæм?

— Чысыл ма бафæраз, — йæ мидбылты баҳудти Арминæ. — 453 азы Атиллæ амарди. Уыцы аз Европæйы адæмтæ алы рæтты базмæлышты. Загътон: Галлий аланты дыууæ дихы фесты. Сæ иуты тыххæй уын радзырдтон. Иннæтæ 409 азы вандалтимæ байу сты. Пиренейыл ахызтысты, бабырстой Испанимæ æмæ йæ се 'хсæн байуэрстой. Цы зæххытæ байстой, уыдон сæхи рахоной, уыцы бар сын наэ радта Ромы император. Гоно-рия вандалты æмæ аланты ныхмæ арвиста йæ цæдисон скæсæйнаг готы. Уыдон вандалты æмæ аланты атардтой Испанийы хуссар арæнтæм æмæ сæ 429 азы лидзæг фæкодтой Цæгат Африкæмæ.

Зондаби уæдæй нырмæ лæмбынæг хъуыста ныхасмæ, ныр гурысхогæнæджы цæстæй бакаст Арминæмæ æмæ загъта:

— Афтæ дæм наэ кæсы, сылгоймаг, æмæ, алантæ кæй хоныс, уыцы ныгуылæйнаг ассæгты хабæрттæ æгæр хорз зоныс?

Салгир дæр ныкъкъæрцхъус æмæ йæ зæрдиагæй афарста:

— Дæ ныхæстæ цæмæй бафидар кæндзынæ?

Арминæ фæтарæрфыг:

— Зонынджын Сардионы тыххæй уын радзырдтон. Баууæнд мыл, фæтæг. Эз Базилевсы кæнæ Кочкумы дзырдхæссæг наэ дæн. Уæ адæмы истори уын зонын, уымæн æмæ куыстон Аланнийы департаменты, мæ фыд базар кодта Таврид æмæ Меотиды ассæгтимæ, æз та йын уыдтæн æххуыстæнæг. Уæ адæмы тыххæй цыдæриддæр зонын, уыдон бакастæн империйы библиотекæйы, бирæ базырдтон Сардионæй дæр.

— Эууæндын дыл, бердзенаг чызг, — загъта Салгир.

— Уæдæ афтæ — адæмтæ фæзының æмæ та фесæфының. Иннæ адæмтæй свæййының зындгонддæр, фæлæ сæ кæддæр рыг дæр нал баззайы. Раджы кæддæр Сау денджызы цæгат быдырты,

Борисфены әмә Танаисы былгәрәтты цардысты, әмбал кәмән нае уыди, уыцы скифтә. Уый фәстә уыданы бынат бацахстой сарматтә. Сарматты иу хай хуындысты аорстә. Ассәгты уидәгтә кәмәй рацыдысты, уыцы аорстә кәуылты тыхджын уыдысты! Искуы исты фехъуыстат, хәстон ләджы тут кәй уәнгты хъазыд, уыцы сылгоймаг Амагәйы тыххәй?

— Ницы, Арминә, — загъта фәтәг. — Ардыгәй дәм суанг бонмә дәр хъусдзынән. Боны дәргъы саргъы бәхыл бадгәйә дзәбәх фәфынәй кодтон. Ди та цы зәгъыс, мә зынаргъ Зондаби?

— Ёз дәр мә бәхы рагъыл арәдзә-мәдзә кодтон, — барухс Зондабийы цәстом.

ДЫККАГ СӘР

— Амагәйы тыххәй цымыдисаг чиныг ныффыста византийаг историк Порфири Галиуәг, — иә таурәгъ дзурын райдыдта бердзенаг чызг. — Цыбырәй уын әй радзурдзынән. Амагә уыди аорсты әхсарджын сылгоймаг-барджыттәй. Цины сахәттә сыл-иу стәм хатт скодта, фәлә-иу фыдәбойнаг күүд арәх фесты, күүд арәх! Уыцы аз иә афонәй раздәр раләууыд уазал зымәг. Танаисы дон ныңъцъентгә. Быдирағ зәехх дойнаг дурау ныңци. Ёгас зымәг арвәй иу митын гәләбу не 'рхауди. Фысадзарм кәрцыты дәр тавс нал уыд, әмә-иу аорсәгтә нымәтсәр уәрдәттү бадгәйә баргъәфстысты. Быдырты иу хус тихаләг дәр хәснагән ничи ссардтаид, әмә сә фосән хос армыздагай ләвәрдтой.

Уалынмә уалдзәг раләууыди. Кәрдәг дзәбәх нәма суад, афтә дымын байдыдтой дзәгәрәггәнәг быдирағ тәвд дымгәтә. Фос кәрдәджы сыгъд зәнгтә әд уидәгтә рәдывтой.

Исты сәрфат сә скәнин хъуыд әмә сә уынаффәдонмә бацыдысты фәтәг Сәрмәт, сәйраг дзуарыләг Арай әмә бәхылбадәг сылгоймәгтү раздзог Амагә.

— Мах хоныңц Уәллаг аорстә, — райдыдта дзурын Сәрмәт.
— Әмә ма уәд ис Дәллаг аорстә дәр. Уыдан сты нае тугхәстәджытә, цәрынц, Кавказаг хәхтә кәй хоныңц, уыданы дәлбазыры, ләгъз быдыры, зайәтхаләй хъәздыг. Уыданмә хъумә исты хуызы фәцәуәм.

— Ёгәрон парахат гәмәх быдырты нае бон бауыдзән? —

Арай бакасти фәтәгмә әмәй йәс сәгъы боцъоәнгәс зачъетә аууәрста.

Амагә мәсты дзагъул фәласта дзуарыләгмә әмәй хъәрәй сдзырда:

— Уәдәе, Арай, әңцад бадәм әмәй сыйдәй фәңгәрдү уәм, нә?! Кәрдзәмәй фәңгөртт ласта йә цирхъ әмәй йә фәстәмә сонт схуистәй йә бынаты фәмидәг кодта — йә къәрцү фәңцид.

— Нә фәндаг цәуы массагетты зәххытыл. Хъуамә сә ныф-фалгәрон кәнәм әмәй дәллаг аорстәм фәхәцә уәм.

Сәрмәт йәс мидхъуыдытә дзурәгау мынәг хъәләсәй рай-дында:

— Иннәбон нә фәндаг адардзыстәм, иу-цасдәр дон-дон аңаудзыстәм, уйй фәстә хуссарырдәм фәзилдзыстәм әмәй хохрәбын тъәпәнтәм атындыздзыстәм.

Амагә йын бауынаффә кодта:

— Әмәй уәд дә уынаффә әвәстиатәй фәхәццә кән аорсты әңцайәнтәм. Туг сүадзор әмәй батабу кәной Сафамә әмәй хәстонты бардуаг Хурийамә. Алы мыггаг дәр хъуамә скәна. Хуры цәст кәй ссудзы, ахәм арт, нә хъарутыл нын бафтаудзән.

Дзуарыләг Арай рамәсты Амагәмә әмәй ивазгә лыстәг хъәләсәй сдзырда:

— Амагә, хуыңауы уынаффәтәм дәу ницы хъуыддаг ис!

— Гъер хъуамә кәрәдзимә фәләбурат?.. — сабыр хъәләсәй загъята Сәрмәт.

Хәстон стәры хабар уайтагъидәр фәхәццә аорсты әңцайәнтәй алкәмә дәр, әмәй әгәрон парахат быйдырты әхсәв-бонмә фәсыгъысты пиллонуадзәг әртүтә, күсәрттәгтә әргәвстöй. Бон дзири-дзур кәнын райдында, уәд сәдә мин гәрзифтонг аорсаджы сә бынәттәй фезмәлыйдисты әмәй сә фәндаг адардтой. Айхъуисти хъәдындызәлхыг уәрдәттү хъыррызт, фостәрәдҗы ехсыты къәрцүйтә, хуыссәгхъуаг сабиты кәуын. Стәм хатт-иу райхъуистыты раздзәуджыты домаг хъәләстә. Утәппәт змәләг адәм әмәй фосы сәрмәе мигъяу сбадти хуыдуггәнәг буррыг.

Амагә сүсәт уарзтәй уарзта фәтәг Ацәмәзы фырты, фәләе, йә бәллиц сәххәст уыдзән, ууыл йә зәрдәе нә дардта: аорстәм ахәм әгъяду уыди: хәсты быйдыры фыдгултәй әртә чи нә амардта, ахәм чызг-иу йә фыды уәларт бazzади. Уыңы

цәхәрцәст рәсугъд ләппуый хъәбысы күй басудзид, уымә күйд бәлләди Амагә! Фәлә әртә фыңгулы амарын әңцонтәй къухы нә бафтдзән. Уырныта йә: массагеттимә мәләтдзаг тохы күй бацәуой, уәд равдисдзән, күйд удвидар әмә әвзыгъд у, уый.

Әнхъәл нә уыдысты, ахәм зын уавәрты бахаудысты аорстә — быдираг җадтә бахус сты әмә сә фос дойныйә мардысты.

Сәрмәт та ногәй баздәхти сәйраг дзуарыләгмә:

— Арай, ды фәныхас кәнис үәларвон цәрдҗытимә. Әгъуиссәг әхсәвты дын цытә фәдзурынц?

— Сәрмәт, хуыщәуттә ницы дзурынц. Адәймаг-нывонд домынц.

— Нагъ, Арай, ууыл әз никуы сразы уыдзынән! Фәтәг күй сдән, уәд загътон: уыцы фәтк ферох кәнәм. Мах скифтә не стәм. Рұхс дунемә чи рантысти, уыцы удгоймәгтәй мын ал-чидаәр зынаргъ у. Әрмәстәр хуыщәутты бон у адәймаджы царды хал аскъуынын хәстү бидыры кәнәе йә хуыссәны.

— Ды раст хъуыдитә дзурыс, фәтәг, фәлә ма әрдзмә дә хъус әрдар. Әрдз дәр Хуры дәлбар у. Хур та йә судзгә цәсгом дондыштыр мигътәй не 'мбәрзы әмә бәстә дзәгәрәг кәны. Цы йә зәрдәмә нә цәуы?

— Уый Хурән йәхицәй дардәр ници зоны. Нә адәмәй чидәр хъуамә нывондән хаст әрцәуа, зәгъгә, хуымәтәджы нә загътай, Арай, — сәзырдта Амагә.

Худызмәл бакодтой дзуарыләджы былтә, иуварс фәкасти әмә, йәхицән дзурағау, загъта:

— Адәм сызнәт сты, әмбырдә кәнинц, дзәнгәда цәгъдинц. Кәләнгәнәг Сигизидә хәстонтән дзуры хуыщәутты масты цәхәртәй бәстә кәй басудзән.

Амагә йәм рафыхти:

— Аргъяуттә нын ма кән! Сигизидә әдзух де 'хгәд уәрдоны бады әмә ийн йә ных цәуылнә бакъуырыс?

Арай йә цәнгтә фәйнәрдәм айтыгъта:

— Сигизидә зәгъы: нывондән хаст чи 'р҆цәудзән, уый цас зындыннәр уа, уыйас тыхджындәр къәвдатә әруардзән.

— Әндәр ницы загъта уыцы суцца сылгоймаг? — әнәуын он цәстәй ныккасти Амагә дзуарыләгмә.

— Цы зәгъынмә хъавыс, Амагә? — афарста йә Сәрмәт.

— Нә йә бамбәрстай: аорстә домынц, цәмәй нывондән хаст әрцәуа дә фырт! — мәстәлгъәдәй сәзырдта Амагә.

— Мæ фырт нывондæн хаст æрцæуа? — уынæргъæгau сирвæзти фæтæгæй æмæ дыууæ къухæй йæ сærмæ фæлæбуурда.

Арай уырдыгæй йæхи айста.

Амагæ фæтæригъæд кодта Сærмæтæн, сдзырда:

— Арай дæ йæ маst исы.

— Цавæр маst?

— Хъуыды ма кæныс — æрыгон Безинг хæсты тæппуд кæй разынд, уый тыххæй йын карз тæрхон рахастай...

— Уымæй цы зæгъынмæ хъавыс?

— Безинг Арайы уарzon уыд... Нæ сæйраг дзуарылæг нæлгой-
маг уарзæттæ дардта, уый нæ зыдтай?

Сærмæт нырхæндæг, мæстæлгъæдæй загъта:

— Мæ дзæбæх Амагæ! Уыцы æбуалгъ хабæрттæ радзурын
кæй цæстом бахъæцыд, аорсты мыггагæй иу ахæм разындаид?

Уый фæстæ бон сæумæрайсом Сærмæт базыдта, йæ адæмæй кавказаг бæркаджын зæххытæм цæуыны зонд иумæ дæр кæй нал ис, Сигизидæ син сæ хъусты цыдæртæ кæй фæдыв-дыв
кодта. Сærмæты маst рафыhti, йæ цирхъ фæцъортт ласта æмæ
къордæй лæууæг аорсты æхсæн смидæт. Хæдзы хуызæн фын-
дæджын кæлæнгæнæг Сигизидæй цур фегуырди æмæ йын цир-
хъы тъæпæнæй ие 'рбадæнтæ бацавта. Сигизидæ лидзынмæ
фæци, Арайы уæрдоны йæ сæр фæцавта.

Ацæмæз фегуырди йæ фыды цур:

— Кæд нæ адæм хъаймæты азарæй фервæздзысты, уæд мæ
сæр нывондæн хаст æрцæуæд.

Аорсаг хæстонтæ фæуыргъууяу сты, сæ къухтæй сæ кæрдты
фистонтыл æрхæцыдысты. Иннæ аорстæ æдзæмæй кастьсты
дзуарылæг Арайы змæлдмæ. Йæ сæр бæрзонд сисгæйæ, йæ цуры
лæууыди Ацæмæз.

Фæзы бæрæгастæу сыгъди Хуры Уæларвон зынгæй гуырд
арт, сæр дзы дзæгъæлтæ кодта, ахæм хъылма фæздæг дзы кал-
ди. Ам ма цæст ахста дæргъæццон дур, йæ астæу — къурф-
гонд, уым æмбырд кодтой туг. Дыууæ аорсаг хæстоны Ацæмæ-
зы бакодтой нывондхæссæны цurmæ. Ам лæууыди дзуарылæ-
джы æххуысгæнæг, йæ къухы цыбыр фæтæнком кард. Æххуыс-
гæнæг æнхъæлмæ касти, дзуарылæг куыvd кæд фæуыдзæн, уымæ.
Æвиппайды райхъуысти бæхты цæфхæдты æмзæл уынæр. Зæхх
рызти, аорсты алыварс цæгæй чи алæууыд, уыцы цалдæр сæдæ
дугъæтты къæхты бын. Бæхтыл бадтысты гæрзифтонг хæстмæ

цәттә чызджытә, сә ивәзт әрдүнбостәй атәхынәввонг уыдысты сә фәттә.

Амагә кәрддзәмәй фелваңта йә цирхъ. Цәстүфәнүкъуылдмәй йә арцы фынды ахызти дзуарыләджы риуы. Уый хал ахордта йә әххуысгәнәт дәр.

— Аорстә! — фәхъяр ласта чызг. — Йә хотых нәм чи сиса, уый мәнә ацы фатәй рәестдзәвинты амәддаг куынае бауа, уәд әз Амагә нал дән.

Аорсәгтә кәсгәйә бazzадысты Амагәмәе, уый та бардзырдта ләвәрдта:

— Зәринә, дә чызджытимә мә рахиз фарс әрбаләуу! Рохсанә, ды та мә галиу фарс әрбаләуу! Аорстә, сымах та уә фәндаг дарут Кавказмә!

Йә бардзырдта йын әнә иу сыйырттәй әххәст кодтой. Уыдтой, чызджы цәстүтәй масты цәхәртә куыд кәлынц, уый. Тыгуырәмбырд адәм фегуыппәг вәййынц, разагъыдә ләгтән скоммәгәс вәййынц. Ацәмәз цыдәр зәгъинаг уыди Амагәйән, фәлә чызгән усгур ләппуимә дзурыны бар нае уыдис аәмәйәм йә чылдым фездәхта.

Амагә баңыди Сәрмәтү размә:

— Нә фәтәг, кәд Уәларвон хуыңауттә сә бынаты сты, уәд сә азар әрмәст дәр мән басудзән. Фәхон нае нае фәндағыл... Зәйтә әмә нын дауджытә баххус кәндзысты.

Уыцы әхсәв суанг бонмә къәвда йә уарынае нае бандад. Быдыртә та цъәх адардтой, әмә аорсты рәгъауттә әмә дзугтә бафсәстысты дзаджджын кәрдәгәй. Цалдәр къурийы фәстә схәңдисти массагеттимә әмә сыл фәүәлахиз сты. Амагә дзы йәхәдәг мәрдтәм цалдәры барвыиста әмә ныр йә бон уыди моймә аңауын. Ацәмәз ай зәрдәрайгәйә йәхицән цардәмбалән развәрста. Амагә хъәбатыр әмә зонынджын кәй уыди, уый тыххәй йын аорстә паддзахы бынат саккаг кодтой. Сәрмәт әм цәстүарzonәй йә фәтәджы бартә радта. Амагә әфсад сарәзта дәс әмә ссәдз мин гәрзифтонг барәгәй әмә Тавридәмә бабырста. Йә алы хәстоны фатдоны дәр — фондз әмә фарастыссәдз әртәтигъон цыргъырынкъ фаты. Дәстгай мин фәттә әхситгәнгә тахтысты сә нысанмә, знәттә сә бәхтәй зәхмә хаудысты. Скифтә састы бынаты бazzадысты. Аорстә та, хъысмәтәй сын куыд амында уыди, уымә гәсгә Кавказы ләгъз быдыртә нае бацахстой, фәлә әрбынатон сты

Сау денджызы былгәрәтты, кады зардыштәй артой Амагәй ном...

Арминә дзырд фәци йә таурәгъ. Салгир йе уәнгтә аивәзта аәмә хъуыдыхуызәй загъта:

— Зәронд таурәгътә күйд дзурынц, афтәмәй кәддәр махмәдәр уыди сылгоймәгтәй хәстон разамонджытә...

— Ныр та ассаг сылгоймәгтә къонайы фарн хъахъхъәндҗытә сты. Сылгоймаджы хәстмә ницы хъуыддаг ис, — фидар хъәләсәй дзырда Зондаби. — Хуыцау сылгоймаджы радта, цәмәй ара хъәбатыр хәстонтә, сылгоймаг цардәттәг у.

— Рәестытә дзурыс, Зондаби, — загъта Салгир, систади аәмә ахъәр кодта: — Бесто, Арминәйы йә цатырмә ахон!

Фәтәг аәмә йә уынаффәгәнәт дыууәйә бazzадысты. Радымдта уазал дымгә. Фынды-иу айдзаг скъәлдзоры тәфәй, зәронд ай аддженән уләфыди. Йә уд ныхсисти аәдзухы хәстон стәрты. Уәлахизы цин дәр-иу базыдта, састы бынаты бazzайәг цы зәрдәрис бавзары, уый дәр зыдта. Фәзәронд ис аәмә ныр хъумә сабыр рәестәдҗыты йә бонтә әнәмәтәй әрвита. Хәсты бәллищагәй кәй ницы ис, Арминәйы таурәгъ дәр уыл дзурағ у. Чидәр дзы схъәздыг вәйиы, бәрзонд къәләтдҗыныл әрбады, сәдәтә аәмә минтән та сә цард аскъуыны, адәмил гәныстоны мәгуирад бафтауы. Ассәгтә цәргә-цәрәнбонты хәңгәйдисты куы болгартә аәмә хазартимә, куы персайнәттә аәмә араббәгтимә. Ассаг ләг әнәмәнг хъумә исты әфсон ссара, цәмәй йә къухмә райса арц аәмә дзәгот. Ассәгты бәхты сәфтдҗытә ныннадтой Кавказы сойджын быдыртә, хәхты әфцүгүитыл сә къахвәндәгтил кәрдәг нал хәңгәди. Суанг Араннамә⁵ ахәццә сты. Зондаби йә хъуыдитә нывәзта: «Нә адәмы сәрибары сәраппонд нә туг куы каликкам, уәд ницы кәнә, фәлә маx куы Византийы императорән баләггад кәнәм, куы Гуырдзылы паддзахән, суанг ма Мысыры паддзахы зәрдә дәр балхәнәм».

Зәронд йә сагъәссаг хъуыдитә фәстагмә хъәрәй дзурын байдыдта:

— Нә хәстон стәр әнтыстдҗын рауади, фәлә нын, цымә, стәры әнә фәңгүгә нә уыди?

Салгир аәм йә дисәйдзаг цәститәй әдзынәт ныккасти:

— Цытә дзурыс, Зондаби?

⁵ Аран — Азербайджан.

— Фосхъуаг, мыйиаг, уыдыстәм? — загъта Зондаби. — Да алыварсмә ма акәс. Нә фәсивәдәй зәрдә райы. Хъумәм фосмә зиликкой, хоры нәмыг хүымы әппариккой, сә сабиты хъомыл кәниккой. Уыдан та сәумәцъәхәй изәрдалынгтәм бәхырагъәй дәләмә нә хизынц, әдзух — гәрзифтонг...

— Чи зоны, ды раст дә, мә зонынджын Зондаби, — Салгир бакости бердзенаг чызгмә әмә хъәрај адзырдта. — Бесто, мә зынаргъ әрдхорд, Арминәйы ахон йә цатырмә!

Чызг цыди разәй, Бесто йәм йәхи афтә әввахс ласта, әмә йә комуләфт чызджы къәбутыл әмбәлди. Йә сау дзыккуты уындәй ләппүйән расыджы хүызән йә сәр зылди. Йә къух чызджы фидар агъдыл куыд аныхәсти, ләппу уый йәхәдәг дәр нә бамбәрста. Арминәйы сәр разылди әмә фәцуудыдта. Ассаг хәстоны нуарәлвәст къухтә чызджы нарәг астәуыл әндәгъд әнгомәй әрбәрыдысты. Бердзенаг рәсугъд ләппүйи риумә йәхи әлвәста. Йә фатәнгәс әрфгүйти бынәй ләппүмә ныйирд сты йә домаг әмә ләгъстәйә дзаг сау цәстытә.

Артәфтауәт монктәй бадонзоныг сты ләппу әмә чызг әмә быдираг зад кәрдәгмә сәхи әрәппәрстой, былтә былты ба-цағуырдтой... Бесто уәгъд кодта чызджы китайаг цыллә халаты зын уәгъдәнән әғынәдҗытә. Арминә дәндагдзәфтә кодта ләппүйи уәхсчытә. Бесто йәхи фәллад ләгәу ауагъта диинджытә әмә кәрдәгәй фәлыст хүиссәныл — уый уыди сә чындахсәвы хүиссәнуат.

«Цы стыр хъаруы хиңау у! — цин кодта бердзенаг рәсугъд, хъәрај та загъта:

— Бесто, әз цоты ад никуы базондзынән...

— Цытә дзурыс? — стыф хъәләсәй загъта Бесто.

— Гъо, гъо, — схауди Арминәйы дзыхәй әмә райдыдта дзурын йә ныхас: — Дыууадәс азы мыл цыди, уәд мыл императоры цәст әрхәңциди, йәхихән мә уарzon скодта. Цот әй нә хъуыди. Мемфисәй әрпәуәт мысыраг дохтыр мын хүиссәджы хос бадардта... Әмә мә әвәстаг фәкодта.

Бесто тарәрфыгәй фәхъуыста Арминәйы зәрдәрыстәфтауәт ныхәстәм. Дзәвгар рәстәг хъусәй фәбадыны фәстә загъта:

— Фендзыстәм...

Бонивайәнты рухсәй әтәрон паракат быдыры сәрмә арв рангас, сындағгай зәринхуыз баци. Ассаг фәллад хәстонтә нырма уыдтой аддожын фынта.

ӘЕРТЫККАГ СӘР

Салгир сәумәңъәхәй райхъал, йә нымәтыл рабадти, қатыры дуарәмбәрзән иуварс аппәрста, қатырсығыдәгү уәлдәфәй айдзаг, әмә дзы фәтәг йә риуыздаг суләфиди. Рахызти қатыраәй әмә йә қәститы раз айтынг фәлмән хуры тынтәй рухс парахат быдыр. «Гъо, быдыр дәр әмбисонды рәсугъыд у, — хъуыдытыл фәци Салгир. — Мә фыдаелтау удыкондәй әз дәр қәугәцәрдәнәг дән, фәлә мәнә ныр әрәриң хәхбәсты, ’мтүг адәмь хъахъәннын әддагон ләбурджытәй. Әррадонәй Фыйайғонмәң цы ахаста әмә, Әрдүз кәй хонынц, уыдан амәй фәстәмә сты нә Райгуырән бәстәе. Асстә әрбындуру сты Дайраны, Күүрттаты, Дәргъәвсү, Гәналы, Дыгурсы кәмтты әмә ма Туалгомы дәр. Не ’мтүг әфсымәртә та әрцәрдисты Терчы рахиз фарсы тъәпәни суанг лазгәгтү⁶ арәнты онг. Сә фосы дзугтә әмә хъомрәгъәуттә хизынц Лабәйы дзаджәжын сәрвәтты. Уәдә Пантикеңи әдде әрдәгсакъадахыл дәр нә адәмәй чысыл нә әрәри. Асстә әгәрон стыр адәм сты, фәлә әгас дунеййл ныппырх сты. Уыцы койтә ма Арминәмә дәр раудади».

Фәтәг йә тыхдҗын ңәнгтә фәйнәрдәм аивәзта, йә алыварс афәлгәссыд әмә ауыдта әрыгон барәджы.

— Хъус-ма, ңәхәрцәст! Сәдәйоны ма мын ссар.

Барәг йә бәхү рохтә әрбатъәпп ласта әмә ңүппәрвадәй афардәг. Бесто уайтагъыд йә цуры фегуырди.

— Зон дә, мә хәлар, хурхәй амардтон. Бахатыр мын әй кән. Райсом нә фәндаг адардзыстәм нә райгуырән бәстәмә. Аизәр та мә зәрды ис иу-ссәдз адәймаджы фәхынцын. Күүвд кәнин. Хабәртә фәрәвдз кән, Бесто...

— Бамбәрстон дә, сәрдар! — Бесто ңәхгәр фәзылдта йә дүгъоны әмә афардәг.

Салгир йә мидәттаг хәдон фелвәста әмә йә фәтән фидар риу хуры тынтәм бадардта. Хъуыраумә йә цурмә әрбауади әрыгон ләппу.

— Дзәбәх ма мыл дзы раудадз, бәдәйнаг.

Уазал доны ставд синәгтә калдысты Салгиры сәрүл, йе уәхсчытыл, ныппыррыкк-иу ласта хъәрәй, доны әртәхтә йә билтәй тахтысты.

⁶ Лазгәгтә — лезгинтә.

— У-у, күйд хорз ў! Аерцардтай мә! Раудаз мыл, раудаз, бәдәйнаг! Ләппүйи цинайдзат қәститә нал ағасысты фәтәджы хәңгәфтә урс цармы бын күйд ратул-батул кодтой, уымә кәсинаәй. Дон ыл уагъта әмә уагъта.

Салгир йәхи ныссәрфта фәлмән тәнәг урс нымәтәй әмә әрыгон хәстоны бафарста:

— Да ном күйд хуыйны? Кај биндар дә?

— Мә ном — Аспар, Карайы фырт.

— Аерхъуыды йә кодтон... Да фыд сахъ хәстон ләт уыди. Хъаруджын... Да фыды қәсгом ма фәчъизи кән, Аспар.

— Бузныг, сәрдар, дә зәрдәбын ныхәстәй...

Раст уыцы рәстәг, уацайраг сылгоймәгтә нымәтын цатыры цы хуынкъ скодтой, уырдыгәй фәтәгмә цымыдисәй кости Арминә. Салгир цыма арвы бәрзәндмә тырнәг хуры тынты надта йәхи, әмә Арминәмә исдуг афтә фәкасти, цыма бердзенаг скульпторы дәсны къухты райгуыргә сурәт уыны. Ацы скәсәйнаг паддзахы сурәт йә зәрдәйи баззайдзән. Йә туджы — гуырдзәй рахәсгә уәздандзинад. Жени күйд сыгъдәгзәрдә ў!

Арминә эллинты культурәйил хъомыл кодта, базыдта рагон мысыраг әмә бердзенаг ахуыргәндты әмә философты қәстәнгас әмә, ромаг әмә иннә бәстәты историзонджытә ассты күйд хуыдтой, ахәм гуымиры, әнәхсәст адәм әм нае фәкастысты. Арминә күйд бамбәрста, афтәмәй Салгир зыдта бердзенаг абетә, йә хъуыдитә бердзенаг дамгъәты руаджы фыста.

Бердзенаг рәсугъд йә сай сәрыхъуынтә ныффаста, фәстәмә сә ассывта, ставд быдәй сә бафидар кодта әмә цатыраәй рахызти. Йә цахъхъән кипчакаг уацайраг чызджыты дзәнгәдайә рафәлмәңди. Ассаг әрыгон нәлгоймаджы хъәбысы, дам, смидаәт уыдзынаен, әви зәронд чъебрейи амәддаг фәуыдзынаен, әндәр койтә сәм нал уыди.

Арминә ауыдта Бестойы. Күы-иу быдирағ бәрзонд кәрдәдҗы аәrbaisәfti, күы та-иу ай ауыдта. «Аполлоная рәсугъд әмә гуырвидауц ў. Салгираәй ницәмәй цауддәр ў», — әхсызгон хъуыдитәй йә зәрдә ныррухс.

Сәдәйон раздзог йә цуры аләууыд әмә сдзырдта:

— Да сәумә хорз, мә бәлон! Бафәдзәхстый мын, цәмәй дын зәгъон, күивдмә хуынд кәй дә. Даҳи акәркә-мәркә кән, изәры мә фәндаг дәуыл ракәндзынән, — әмә ма йәм йә қәст дәр аәrnykъуылдта.

Арминәйы зәрдыл әрбаләууыди, дысон сыл куыд сбон ис, уый әмәй йәе цәсгом артау ссыгъди. Бесто йәем фәцәйәвнәлдта, мәй хъәбысы йәе әрбатухон, зәгъгә, фәләй үәхи фәурәдта әмәй йәе цурәй тагъд-тагъд ацыди.

Арминәй хөшүүнүүн дээрдта: «Уәздан туг әм ис, хиуылхәст у. Цыфәндү номдзыид византийаг әлдар әмәй франкагрыңарәй цәмәй дәлдәр ләуд у? О, фәләй мәй диси әфтауы, Салгиры цәмән бахъуыттан? Сәй куывымәйты куы никуы фәхонынц...»

Салгирмәй сүсәггаг хъуыдайы ницы уыди. Фәндиди йәе йәе уазджыты зондажын сүлгоймагимә базонгә кәнин. «Зәронд дзуарыләг Горгайыл әй сардау, уәд әвзәр нә уаид, — ахъуыды кодта Салгир. — Бахъәлдәзәг нә кәндзысты».

Хур арвгәрөнмәй фәуырдыг, уәд фынгтәй равәрдтой — хъәзын къусты сәгуыты фыдызгъәлы хәйттә, кәрчытә, фәздәгмә хус саджы дзиңдайы хәйттә. Әрәвәрдтой мисынәй, сау бәгәнйәй әмәй сәнәй дзат хъуыраутә.

Әхсәнмәй-әхсәнты фынгтыл — цъәх зайдхалтә. Фынджы алыварс ләууыдисты дәс әвзонг хәстоны әд цирхъытә, сәй сәрттыл — тахъатә. Уыдон уыдисты Салгиры хъаҳхъәндҗытә.

Хуынд адәмәй әппәтү разәй фәзынди бәрзонд фыдцъылызтә зәронд ләг, стәмхил рихитә әмәй зачъетәй ийин. Уый уыди хистәр дзуарыләг Горга. Чысыл фәстәдәр фәзындысты мыггәгти хистәртә, фәтәдҗы түгхәстәдҗытә, ие 'хнатә әмәй йәе зынаргъ дзаумәттәм цәстдарәг бәрнөн ләг, әфсады раздәүдҗытә. Әлпин фәстаг әрбаңы Цәразонты хистәр Цәра. Уайтагъд үәхи әруагъта фынджы хистәрүү бынаты әмәй загъта:

— Уәддәр ацы бынаты мән бадын кәндзыстут әмәй йәе афойнадыл бацахсон.

— Хуыщау зәгъәд әмәй ма уыцы бынаты бирә заманты куыд фәбадай! — риссаг әлхыскъ әй акодта Горга.

Цәра ийин ие 'лхыскъмә ницы сфәрәзта, афтәй йәе цатырәй рәвдз рауади Салгир. Йәе уәләе — аив уәфт тынәй әрвхуыз хәдон, хъылдымтәгәнаг уәнгүйтә әмәй фыранктә нывәфтидәй кәүүл сфицидтой, ахәм әвзиистәвзаг сәрак ронын йәе астәү әрбалвәста. Фәтәдҗы роныл акиначы бәстүү әрцауындәзәг әрвхуыз кәрддәзәмү тыйист персайнаг цуанон кард. Уый ийин еристау әлдар Цъховребайы ләвар уыди. Салгиры

былтә базыхъыр сты әмәй йә урс дәндәгтәй барухс йә цәсгом, йә пәррәстарәзт сау әрфгуыты бынай әдзынәггаст цәстытәй ма иу хатт ауыдта уазджыты әмәй сұзырдта:

— Мә хәстон әмтохгәнджытә, амонддожын рәстәдҗытә уыл скәнәд! Раст ңыма уәхи хәдзәртты стут, афтә уәхи әнкъарут — әваст фәтарәрфығ әмәй афарста: — Зондаби ам қәуынәе ис, Бесто?

— Дә уынаффәгәнәг әрцәры, әнхъәлмәй үәм куы фәкәссынц, үәд, — баҳъуыр-хъуыр кодта Горга.

Уыцы тәkkә рәстәг райхъуисти бәхы къәхты уынәр. Салгиры ңатыры раз дзыхъләуд фәкодта Зондабийы бәх.

— Цыдәр та дә зәрдәмәй нә цәуы, Горга, — үәлбәхәй әрдзырдта Зондаби, стәй әргәпп кодта зәхмә.

— Цәмән дәм афтә кәссы, нә цытджын уынаффәгәнәг? — Горга ўе стәмхил зачъетыл йә арм әрхаста.

Салгир сын сәхъәләба ныхас фескъуытта:

— Гъер ма нә цытджын хистәртә нә райдытой кәрәдзи хъуын-хъис калын! Цәра, дә фынджы кой кән әмәй нә чи змәнта, уыдоныл әфхәрынәй ма бацауәрд!

— Хистәрәй ницы аирвәздзән, Салгир, — загъта Цәра.

Ассты әгъдау домдта: әхсәнады чи ңы бинат ахсы, уымә гәсгәй нә рабадынц фынгыл, фәлә куыдхистәрәй. Салгир дәр йә кармә гәсгәй йә бинат бацахста.

Цәра Стыр Хуыщаумә скүывта, әмәй үын кәстәртә «аммен!» кодтой.

Цасдәрәй фәстә фынджы хистәры бафәндыйд, цәмәй бадты адәм иучысыл ауләфой. Әмәй уазджытә сә зәрдәбый дзуринаңтә дзурынмә фесты: мысыдысты сә хәстон стәртә, дзырдтой худәджы хабәрттә...

Ләггадгәнджытә сәйраг фынгмә әеввахс ақарәзтой чысыл фынг.

— Уый та та ңы у? — уыңырдәм ақамыдта Цәра.

Салгир хинхудт бакодта:

— Мә зынаргъ уазджытә, мә зәрды ис сымах әмбисонды сылгоймагимә базонгә кәнин.

Цәра фәкуыддәр, фәлә Горга әлхыскъәнаг хъәләсәй сұзырдта:

— Салгир, искуы федтай әмбисонды сылгоймат? Сылгоймаг кәд ңыди нәлгоймәгты фынгмә?

— Гъе уый тыххәй уә курын, җәмәй мын уыцы бар радтат... Бердзенаг сылгоймаг у, базилевсмә әввахс ләуд әмсәр адәмәй. Әмбисонды зонынджын у әмә дзы уә зәрдәтә барухс уыдзысты. Цәй, цы зәгъут?

Уазджытә ныккастысты фынжды хистәрмә. Цәра йә сәр батылда:

— Хорз, Салгир. Байхъусәм дә бердзенаг сылгоймагмә... сылыстәгмә...

Бесто аәрбаҳуыдта хистәрты размә Арминәйы — йәхи сырхырхид цыллах хъуымацәй күйд аәрбатыхта, афтәмәй аәрбаңыди, йә сәрыл сау сәрбәттән ныллағ аәркодта, цыма җәмәйдәр тарст — комкоммә сәм кости йә цәхәркалгә җәстытәй. Уазджытә сусу-бусу кәнин райдыйдой.

— Сбад, Арминә, — йә бынатмә йын аәамыдта фәтәг. — Скомдзаг кән, дә дойны басәтт. Мә уазджыты цы базонын фәндү, җәмәйты дә фәрсой — әнәдзуаппәй сә ма ныууадз...

Бесто Арминәйы нуазәны аәркодта сән әмә йыл иучысыл дон ауагъта. Сылгоймагын зәрдәагайәг мидбылхудтәй арфә ракодта әмә нозтәй иу хъуыртт акодта. Арминә зыдта: дәтдзысты йәм хин әмә кәлән зондәй гуырд фарстытә әмә нә фәрәдыди. Әппәтү разәй байгом сты хистәр дзуарыләджы билтә:

— Ассты тыххәй цы хъуыды кәнис, әңгәлон бәстаг сылгоймаг?

— Уә фәтәг Салгирән дзырдтон: хорз зонын ныгуыләйнаг ассәгты әмә уемә дзурдзынаң уыдоны әвзагыл. Әнәсайд сәудәджеңгенджытә әмә аәрмәснытә сты.

— Мә фарстән мын дзуапп нә радтай, бердзенаг чызг! — хъәрәй загъта Горга, йә тәнәг рихитә йә уырзтәй әвдәрзта.

— Дзуорын мә нә уадзыс, дзуарыләг! — рамәсты йәм Арминә. — әмә дын уый кады хос нәу... Сымах, скәсәйнаг асстә, хәстмондаг стут әмә әнхъәл уыдтән: хъәддаг адәмы амәддаг фәдән, фәлә уәм аәркастән әмә фарнхәссәг әмә рәстаг фәткмә гәсгә аразут уә цард, — Арминә ма иу дзагъул фәласта Горгамә.

— Хуыздәр аәрхъуыды кәнән нәй, ахәм ныхәстә! — зәрдәбынәй сдзырдта Цәра.

— Козбау ныхасгәнәг гадзрахатәй цәуәгәй фылдәр у! — мәстәлгъәдәй сраңыгъта Горга.

Арминә иннә хәттытау ныр дәр уыди сабыр. Кәлмәрзән йә уәхсчытыл әрәппәрста, әмә Салгиры уазджытә федтой, хуртә әмә дзы мәйтә кәсынц, кәмәй фәзәгъынц, ахәм әмбисонды рәсугъд сылгоймаджы.

— Мә дзыхәй козбау ныхас никуы схауди византийаг императоры раз дәр, дзуарыләг, — мәсты дзагъул та фәласта Арминә.

— Козбау әмә ма ноджы налат дәр дә! — Горга йә ләдзәгәй зәхх әр҆цавта.

— Дзәгъәлы йә әффәрыс, Горга. Козбау ныхасәй йәм сым дәр ницы ис, — загъта Цәра әмә Арминәмә йе 'ргом аздәхта. — Ныгуыләйнаг астәй хәстмондадәр кәй стәм, уымәй мәнгәй ницы зәгъыс, бердзенаг чызг. Фәлә ма зәгъ, бәстүрәсугъд, зындгондәр фәтәгтәй кәй зоныс? Куыд әмә кәм фесгүхти?

— Уыдон бирә уыдисты... Мах дзы зонәм карфагенаг Ганнибалы, гуннаг Атилләйи әмә эллинаг Алыксан Мәчъыдойнаджы. Сегасәй номдзыдәр уыди Алыксан. Фәлә уый цыдәр әнахуыр низәй амарди...

Цәра тынг зәрдиагәй загъта:

— Амәй номдзыдәр нәй, зәгъгә, кәмәй акәнынц — низ уыдоммә дәр уәнды.

— Нагъ, Алыксан бабырста цәгатаг бәстәмә, уе 'мтуг скифты зәххытәм, фәлә сә йә бон басәттын нә баци. Уәд йе 'фсады аздәхта хуссармә, әрмәст койә кәй зыдта, уыци диссаджы бәстә Индимә. Уым цыдәр әнахуыр низәй фәрүинчиң. Йә дзәбәхгәндҗытә фаг арәхстҗын нә разындысты әмә йә нә фервәзын кодтой. Афтәмәй та бирә низтәй дзәбәх кәнынц.

Горга әвәстиятәй йә ныхас баппәрста:

— Нә зынаргъ уазәдҗы афтә бамбарән ис, цыма әнәниздzinады хъуыдаг дәр зоны.

— Гъо, ууыл дәр ахуыр кодтон. Иуәй-иу хатт хосты бәсты әндәр мадзәлтәй дәр спайда кәнынц. Зәгъәм, дзыхы ныхасәй...

— Кәләнтәй? — афарста Цәра.

— Нагъ, — баҳудти Арминә. — Мәнән әрдзәй ләвәрд у. Рынчын кәй сдзәбәх уыдзән, ууыл әй баууәндын кәнын. Бауырны йә, әнәниз кәй у, уый. Фылдәр хаттрынчынта сдзәбәх вәййынц. Адәймаджы бадомын, Җәмәй мын мә

бардзыртә әххәст кәна. Мәнә Салгиры хуызән тыхджын әмә фидарzonд adәймаджы дәр.

— Дәхицәй бынтондәр цыдәртә аразы! — фәтарәрфыг фәтәг.

Арминә бакасти Салгирмә әмә баҳудти:

— Зынаргъ уазджытә, уә фәтәг загъта, цыма әз мәхицәй цыдәртә аразын. Афтәмәй ныридәгән уәртә йә цәстытә әрцында сты, ие 'рфгуытә тъәбәрттытә кәнын байдыдтой. Хәрз чысыл раестәг ма әмә фыны бардуаг Морфейы амәддаг бауыздән. Салгир, мәнмә хъус...

Фәтәг әңгәгәй дәр афтә бадти, цыма Буддәйи фәэмыйдта.

Райхъусти та сылгоймаджы хъәләс:

— Нә каджын фәтәг, дә хорзәхәй, баләвар мын кән дә персайнаг кард. Салгир, ды хәларзәрдә адәймаг дә.

Салгир йә ронәй рафтыдта әдкәрдзәм кард әмә йә хъавгә радта Арминәмә. Горга фәтъялланг ласта:

— Әбуалгъы кәләнтә! Усбирағъ нә разы! Дәлдзәх фәуәд усбирағъ!

Үәздан асстә сдзолгъо-молгъо сты, цалдәрәй сә бынәттәй фәгәппытә ластой. Арминә йә къух фәхъил кодта:

— Уә хорзәхәй, басабыр ут! — Фәтәгән радта йә кард. — Салгир, райхъал у.

Салгир ракасти йә цәстытәй, йә алыварс афәлгәсүд әмә сдзырдта:

— Ныр мә әңгәгәй дәр бауырныдта, Арминә, әнахуыр диссаджы сылгоймаг кәй дә, уый.

Горга та нырдиаг ласта:

— Асстә, нә кәсүт, нәхи цәстытәй хәйрәдҗы кәй уынәм, уый? Әрмәстдәр хәйрәдҗы бон у адәймаджы хъару афтә басәттын.

Арминә баңыди дзуарыләдҗы размә әмә йә бафарста:

— Горга, зәгъ ма: ныртәккә дә цуры цы сызгъәрин нуазән уыди, уый цы 'рбакодтай?

— Ма йәм хъусут, фәлывд у, — цәхәртә калдта Горга.

— Уәдә ма равдис, дә роны цы ис, уый, — худти Арминә.

Уазджытә цымыдисәй кастьсты Гограмә. Уый йә къух йә роны ауагъта әмә дзы зынаргъ нуазән сласта.

— Хәйрәг, хәйрәг, хәйрәг!.. — фыртәссәй ныкъкъәзәнәг Горга әмә нывыл ныхас зәгъын йә бон нал уыди.

Арминә ассаг уәздан ләгтәм тызмәг цәстәй бакасти әмә дзурын райдыңта:

— Бамбарән җәмән нәй, ахәмәй ницы ис. Мә сусәг-дзинәйтә уын нә раргом кәндзынән, фәлә мән зәгъын фәндү, адәймаг әдзухдәр цыдәртә базонынмә кәй тырныдта — әрдзы сусәгдзинәйтә әргом кодта, йә зонындинәйтә иннәтән ләвәрдта. Сырдтәй әрмәст әеддаг бакастәй нә хицән кәнәм — нә хъуыдытә кәрәдзийән дзурәм. Дзырдты рудажы фәсидәм нә адәммә фыдгултәй нә райгуырән зәхх бахъахъәненәнмә... Уәздан ләдҗы аккаг ныхәстәе ссарәм. Гъе, уымә гәсгә нә фынджы цытджын хистәрәй курын, җәмәй нын зәрдәбын ныхәстәе зәгъя...

Уаздҗыты цины ныхәстәе райхъуыстысты.

— Салгир, дә цагъайраг чызг әңгәгәй дәр әмбисонд куы бастуын! — загъта Цәра.

Салгир уаздҗытыл йә цәст ахаста әмә зәрдиагәй загъта:

— Арминә уацайраг нәу, фәлә не 'мцәдисон Византийы императоры әеввахс адәмәй әмә, кәд разы у, уәд аборнәй фәстәмә уыдзәни мә уынаффәгәнәг.

ЦЫППӘРӘМ СӘР

Уаздҗытә, Зондабийә фәстәмә, иууылдәр сә цатыртәм ацыдысты. Салгири мә сәхи артмә әеввахсдәр байстой, хус сугтәй йәм баппәрстой әмә, хуынды рәстәг цытә 'рцыди, уыдоны дзурынмә фесты.

— Да, Зондаби, фенеңдҗын ләг дә әмә ма мын ай бамбарын кән; Арминәйы бон куыд у уадиссәгтә әвдисын?

— Иумә сыл ахъуыды кәнәм, — хъуыдыты ацыди Зондаби.
— Нәхи ма афтә бафәрсәм: адәймаг чи у, цы у? Алцыдәр зонәм?

— Ныхас дәр ыл нәй — нә зонәм алцы.

— Адәймагән сәйрагдәр йә зонд у, йә сәр. Уәвгә сәртә дәр алыхуызэттә вәййынц... Сәрхъәныл дәр сәр бәргәе әрзади, фәлә... Хуыцау иуы әдымы къоппа скодта, иннәйи — зондәй әххәст. Әмбисонды зонддҗынта хәрз стәмтә сты. Уыдон Хуыцауы әевзәрст адәймәгтә вәййынц, уыдонәй иу у Арминә.

— Горга дыл тынг фәхудид, Зондаби, уымән әмә Хуыңауы әвзәрст ләгтә сты әрмәстдәр дзуарыләгтә.

— Уырны мә, мә ныхәстәй йыл нае сәмбәлдзысты, — Зондаби йә цәст әрныкъуылдта Салгирмә. Дыууәйә дәр ныххудтысты.

Уыңы әхсәв хүйссәджы хъәстә нае фәци Салгир — рафтбафт фәкодта. Кәддәр иучысыл арәдзә-мәдзә кодта әмәй йәм үйә фыны кәд фәзынди зәриндзыкку Елдә... Фәзынди йәм Арминә дәр... Әмәй йә фынты сыгъдәгдәсгом нае разынди Салгир. Фәтәджы фәндаггон хызыны уыди рагон згъәр айдән. Ләеппүйән йә фынды бын куы фәмил ис, уәд бын ай йә дада баләвар кодта. Уыңы айдәны чыылдым фарсыл рагон дәсны къухты хиңау җәстүынгә скодта, әрмыйдултәгәнәг наәлыстәг әмә сыйыстәг цы уавәрты баңуынц, уыдаттә. Гье, әмә уыңы әхсәв фәтәг Салгир йә фыны фермыдултә кодта Арминәй.

Бонвәрнөн стъалыйы рухс әрмыйнәт, әрмәстдәр уәд афынәй Салгир.

Зондаби раджы райхъял, фынай фәтәгмә иу каст бакодта әмә Цъәх җадмә аңыди. Сәууон хурмә әртәх сырхәдзәф тәмәнтә калдта. Зондабийы әнәлдигъездыд цармәй цырыхъытә ныллехъя сты әртәхәй, әмә зәронд ләг фәстәмә раздәхти. Айхұыста цыппәрвадәй уайәт бәхты къәхты хъәр әмә сә мыр-мыр. Фәстәмә фәкасти әмәй йәм мәнә әрбаввахс әртә барәджы сау дугъон бәхтыл. Сә алқай фарсмә дәр ма — иу бәх.

«Фыдуацхәссәг бардҗытә сты!» — зәронды зәрдә ныссәххәтт ласта.

Йә тәккә раз дзыхъләуд фәкодтой. Сә хистәр — тызмәг-арәэст, боцъоджын — афарста:

— Зондаби, Салгир кәм ис?

— Цы 'рцыди? Цы хабар әрбахастат?

— Фәтәгән ай хъумә йәхицән зәгъон, — җәхгәр загъта боцъоджын.

— Рацу мә фәдыл, — сдзырдта Зондаби әмә Салгиры җатырмә фәраст.

Зондаби Салгиры ауыдта — сә размәй йәхәдәг тындзгә цыдәй уади. Куы фембәлдзысты, уәд боцъоджыны афарста:

— Дзур, цы 'рцыди? Цы дымгә уә әрхаста ардәм, Дашт-Кипчакмә?

Боцъоджын куылдәр нындызыг ис.

— Дзур дын зæгъын рæвдзæр! — фæкарзæр ис Салгиры хъæлæс.

— Дæ фыдах мæ басудзæд, фæтæг... Сау уац дын æрбахастон. Нæ сыхæгтæ, хъæддаг къобæгтæ дын балæбурдтой дæ хæдзармæ. Дæ уарzon чызг Косеры дын аскъæфтой. Індæр никæй бахъыгдæртой.

— Зондаби, адæмæн фехъусын кæн: æвæстиатæй фæдисы!

— фæхъæр ласта Салгир.

Æфсæддон уынаффæгæнджытæ загътой: Салгир фæдисы ацæуæд йæ «сæдæ хъæбатыр» хæстонимæ. Зондаби та сабыр цыдæй акæндзæн иннæ æфсæдты.

Салгир бадти тыхджын сырх уырсыл, сæппæй йæ ауагъта. Йæ фæдыл «сæдæ хъæбатыр» хæстоны. Алы хæстонмæ дæр уыди дыууæ ивæн бæхы. Фæтæджы фарсмæ уайæг сираг цъæх бæхыл бадти Арминæ.

Салгир уæззау хъуыдты ахæсты бахауди. Алы уысм дæр сæ æввахсæр кодта сæ райгуырæн Туалгоммæ, афтæмæй сæ нырма цы æгæрон даргъ фæндæгтыл ауайын хъуыди! Арминæ йæ бæхы рохтыл фæстæмæ хæцыди, цæмæй Салгирæй чысыл фæстæдæр зайа, — зæрдæрисæфтауæг хъуыдты ахæсты фæци æмæ йæ ма хъыгдара.

«Уыцы цъаммар хъæддаг къобæгтæн сæ хъæддаг ми сæ сæрыл æртыхсæдзæн, — хъуыдты кодта Салгир. — Із лæг ма фæуон, цы хъæуы, уый сын куынæ бакæонон». Йæ маст-иу схæлбурцъ кодта, уæвгæ та æмбæрста, цыппæрбæстытæ кæй бакæнынц, ахæмы уавæры кæй бахауди. Цалынмæ йæ уарzon чызг йе 'нæ-уынон фыдгулты къухы уа, уæдмæ сизмæлын йæ бон ницы у. Йæ цæстыты раз фегуырди къобæгты фæтæг. Нырма ныр ралæг. Уыди уæйыгарæзт, хæрзкond лæппу. Фæхынджылæг ын кæндзæн йæ чызгæй. Фарон сæм бабырста, фæлæ сын сæ къæдзæхфидар басæттын næ бафæрæзта æмæ фæстæмæ уæнтæхъилæг раздæхти Къорамæ.

Иуахæмы та аулæфынмæ куы æрлæууыдсты, уæд Салгир загътa:

— Уыцы хъуымыздзыхы йæ къалатийæ раппардзынæн, æмæ йæ хъæхъхъаг куйтæ ныкъкъæзтæ кæндзысты.

Арминæйæ иу сыйртт næ хауди.

Салгиры маст цыренæй-цырендæр кодта æмæ иуахæмы фæтъæлланг ласта:

— Бердзенаг чызг, дәе дзых цы ныххуыдтай? Әппын фәстаг мә уынаффәйи ләгтәй иу ды нәе дә?

— Әрсабыр у, сәрдар... Дәе чызгән әппындәр маңаңмәй тәрс. Къобәгтә ахәм әнәзонд не сты, әмәе Косерән тыхми бакәной. Фәндү сә, цәмәй сәе сымах мауал хъыгдарат. Армыздаг йеддәмәе не сты къобәгтә әмәе сәм, Салгир, алыш аз цы ләбурут? Дә бынаты сәе аз мәхицән лымәнтә скәнин.

— Цытәе ләхурыс, сыйгоймаг?! — фәзылд әм Салгир.

— Иугәр мә дәхицән уынаффәгәнәгәй раззәрстай, уәд мәм байхъус, фәтәг. Дзырдан ма йәе. Цәрәгойтәй хъауджыдәр Хуыщау адәймаджы фәхайджын кодта дзурыны курдиатай. Дә сыхәгтәм әдзух цирхъәй ма 'взид, фәләе-иу семә ныхас дәр акән. Кәд мә нымайыс, уәд мын дәе цуры бынат скән. Де 'ввахс адәмәй мә искәмән радт. Ныфс мә ис — рәсугъд сыйгоймагәй сәе нагъничи зәгъдән... — Арминә фәрсәджы каст бакодта фәтәгмәе.

— Фендзыстәм... Дә әргом дзырдаен дын аргъ кәнын. Фәләе хъуыдаг цәй мидәг ис — әндәр динил хәст сыйгоймәгты курыны бар нын наәй.

— Әндәр динил хәст кәңәй дән? Хуыщауы фырты Чырысты хонут, уый зонын.

— Уый афта у, фәләе ассаг адәмы фылдәр хай кувынц рагон хуыцәуттәм. Махмә фәңдысты византийаг әмәе гуырдзиаг сауджынтае әмәе моладзатә, архайдтой, цәмәй сын сәе дин райсәм. Әрмәстдәр сәм искуы иу йе 'ргом раздәхта. Уәвгә ныгуыләйнаг асстә рапстай чырыстон дин. Архызы Сахары ис бердзенаг митрополит. Суанг ма дзы аргъуантә әмәе кувәндәттә дәр фәзынди.

— Бесто мын сәе кой кодта. Уәвгә сәе мәхәдәг дәр зонын.

Арминәимә ныхасгәнгәйә фәтәг иучысыл фервәзти йәе уәззаяу хъуыдитәй, фәсабыр әмәе хәстонтән ауләфыны бар радта.

Сә бәхтәй архызтысты Арминә әмәе Салгир дәр әмәе сәе ныхас дарддәр кодтой.

— Кәм ахуыр кодтай, фәтәг?

— Цы зәгъинаң дәе, уый не 'мбарын.

— Махмә Византийы ис, сывәлләттә кәдәм цәуынц, ахәм скъолатә. Ахуыргонд ләгтә сын амонынц фыссын әмәе кәсын, стәй арифметикә, истори, географи, риторикә әмәе әндәр наукатә...

— Бамбэрстон дæ. Махмæ ахæм скъолатæ нæй. Мæн мæ сабийы бонтæй фæстæмæ ахуыр кодта Зондаби. Бауырнæд дæ, уый зонынджын у.

— О, — йæ сæр разыйæ батылдта Арминæ.

Салгир йæ зæрдæбын ныхæстæ дзурынмæ фæци:

— Зондаби мæнæн уыди цардзонæн скъола. Хæстон дæснýяд дæр мын уый амыдта. Ме 'вонджы бонты афтытæн гуырдзымæ. Гуырдзиаг грамматикæ дæр æмæ бердзенаг грамматикæ дæр уым сахуыр кодтон. Мæ хæстæг æрвад Цæразонты Сослан уыди Гуырдзыйы паддзах Тамарæйы лæг. Чырыстон дин райста æмæ йæ аргъуыды номæй хуыдтой Давид. Гуырдзиаг минаеварадимæ афтытæн Сомихмæ, сæ паддзахы фырт Багрян мын балæвар кодта æвæджиауы згъærхæдон. Мæнæ мæ уæлæ ис ныр дæр. Хæстон минаеварадимæ афтытæн Эвксинаг Понты сахартæм. Max æй Cay денджыз хонæм. Max, ассты, дунейы адæмтæ сегас дæр зоныңц. Бердзенæттæ нæ хоныңц алантæ, уырыссағтæ — ястæ, гуырдзиæттæ — оси...

Арминæ йæм æнувыдæй хъуыста, йæ зæрдæбын цин дзы не 'мбæхста. Салгир фækкъæмдзстыгхуыз æмæ фæхъус. Арминæ та загъята:

— Гъо, кæуылты стыр адæм сты алантæ, фæлæ ныддихтæ стут æмæ иу паддзахад нæ сарæзтат.

— Паддзахад адæмы цагъары бынаты æвæры! — фæтæджы цæстытæ знæт æрттывд фækодтой. — Махмæ ис иу тут, иу стæг знæмты цæдис.

— Нагъ, Салгир, ахæм цæдис фидар уа, уымæн уæвæн нæй — алы знæмы фæтæг дæр йæхи гуылы бын æндзардзæн.

— Чи зоны, рæстытæ дзурыс... Уымæн уæвæн куыд ис, æмæ фæтæгтæ иу хицаудзинады дæллбар уой, иу æфсад нæм уа æмæ, ассты чи сиу кæна, ахæм иунæт дин райсой?

— Уымæн саразæн ис æрмæстдæр арт æмæ карды руаджы.

— Нагъ, цыфæнды фæрнджын хъуыддаджы сæраппонд дæр æз ме 'мтуг æфсымæртæй иумæ дæр мæ хотых нæ сисдзынæн — фæтæджы хъæлæс азæлыд. — Уæвгæ ды, бердзенаг чызг, æндæр дунейы адæймаг дæ æмæ max, ассты, дæ бон бамбарын нæу.

Уый фæстæ, цыма зулдзыых фесты — дзæвгар рæстæг сæ иу сыбыртт никæмæйуал схауди. Эрмæстдæр изæрырдæм, кавказы фæлурс æрвхуыз хæхтæ сæм дардмæ куы разындысты, уæд фæтæг сдзырдта:

— Райсом фæсахсæвæрты нæ райгуырæн къонамæ нæхи батавдзыстæм.

— Хуыцауы бафæндæд, — æнкъардæй загъята Арминæ, йæ райгуырæн къона йæм куыд æгæрон дард уыди, искуы ма йæ цуры абаддзæн æмæ йæм йæхи батавдзæн, уый йæ нал уырныдта.

— Бесто! — адзырдта Салгир. — Нæ разæй атындз æмæ туаллæтæн фехъусын кæн нæ фæзынды хабар.

— Хъусын дæ, сærдар! — барæг йæ дугъоны ехсæй æрдзæхст ласта æмæ адугъ кодта.

— Бесто бæхыл куыд тынг фидауы! — бафиппайдта Арминæ.

— Мæнгæй ницы зæгъыс, — сдзырдта Салгир. — Фæлæ сылгоймаджы фарсмæ та быnton æмбисонд бастгуыхдзæн. Бесто у æцæг хæстон лæг. Нæ сабийы бонтæй нырмæ æдзуҳ иумæ вæййæм. Йæ сæраппонд мæ цард дæр нæ бавгъау кæндзынæн.

Арминæ фæтызмæг:

— Йæ адæм амондджын цæмæй уой, сærдарæн æрмæстдæр уый тыххæй ис йæ цард нывондæн æрхæссæн. Äрмæстдæр ахæм паддзах у æгас адæмы фæтæджы ном хæссыны аккаг!

Салгир йе 'мвæндаггон тарæрфыг сылгоймаджы уындаёт нал æфсæст.

— Тæвдтуг чызг дæ, Арминæ, æмæ дæ Бесто æруазал кæндзæн.

Арминæйы уадултæ сырх-сырхид афæлдæхтысты, цыма хæрз æрыгон чызг у.

— Худæгæй марыс, фæтæг, нæ?

Дыккаг бон талынггæрæтты Салгир йæ хæстонты къордимæ фæхæщæ Къорайы хъæумæ. Йæ размæ чи рацыд, уыдоны сærмæ сыгъдисты сæдæгай нæзы цырағгæтæ. Ныхасы бадтысты Туалгомы дзырдзæугæдæр æмæ зондджындаэр дыууадæс хистæры. Сæ урс сæртæ-иу сабыргай батылдтой — фæтæгæн «æгас цу» дзырдтой.

Салгир ныхасмæ йе 'ргом аздæхта, йæ цæст ахаста адæмыл дæр æмæ райдыдта дзурын:

— Цæразонты æмæ нæ иннæ хæстæджыты цытджын хистæртæ, æгайтма цардбарæг æмæ сæræгас стут! Хъусын уын кæнын: кипчакты быдыртæм нæ хæстон стæр фæрæстмæ! Хан Кочкумы æфсады ныддæрæн кодтам æмæ нæм æфтиагæй цыдæриддæр ис, уыдон хæстонтыл раст уæрст æрцæудзысты.

Хуыцәуттә ныл аудыдтой әмә сын табу уәд! Фәлә мыл, хъыгагән, сәмбәлди зәрдәрисы уаң әмә фәдисы цыдәй әрхәецә стәм. Зәгъут-ма, цы 'рцыди?

ФӘНДӘЗӘМ СӘР

Әрыгон хәстон йә бәхы рохтыл әрбахәецыд әмә әрләууыди. Иннә дәс әмә дыуиссәдз барәджы дәр фәурәйтой сә бәхты.

— Мәнә ацы хәдзарәй загътой, — загъта әрыгон барәг.
— Хъәуы адәм сә тәккә фынахъәйә сты әмә рәвдз змәлут. Сылгоймәттәй макәй бафхәрут. Чызджы рахәссәм әмә афардәг уыдзыстәм.

Скъафджытә әргәппитә ластой сә бәхтәй әмә Салгиры кәрты фәмидағ сты. Къобаг дуар бахоста әмә, ракәсәтмә дәр нә банхъәлмә кости — хәдзары фәкуыси. Елда әмә йәм Косер кәстәйе аzzадысты.

— Чысыл уә батыхсын кодтам әмә нын хатырәй фәүәд.

Елдайы цәгстом афәлурс, йә чызгмә ма фәхъәр ласта:

— Къобәгтә сты! Лидзгә, Косер!

Косер сагъдауәй бazzади.

Къобәгты фәтәг загъта:

— Хуыздәр фәуы, Косер, ахәм әмбаргә чи разынд. Цәуыс немә. Дард ранмә дә нә кәнәм. Мә хәдзар мын фен. Дә фыд йә балцәй куы фәзына, уәд, уирны мә, кәрәдзи бамбардзыстәм әмә дә ссәрибар кәндзынән, — әддәмә адзырдта.

— Хәстонтә, чызджы акәнүт!

— Нә уын әй ратдзынән! Нә йә ратдзынән! — нырдиаг кодта Елда, әрыгон хәстонмә бартхъиран кодта: — Дә зәрдыл дар — фәсмойнаг фәуыдзынә!

— Хорз ус, дзырд дын дәттын — дә чызгән әппиндәр маңәмәй тәрс.

Цалдәр хәстоны Елдайы йә чызгәй атыдтой. Косер мәстәлгъәдәй загъта:

— Ма мәм әвналут! Мәхи къахәй ацәудзынән.

— Гье уый дын әңгәт әмбаргә чызг! — мидбылты бахудти әрыгон фәтәг.

Сқасәны арвгәрәттә фәссырх сты, сырх адартой хәхты

бәрzonдdәр цүппытә дәр. Әрыгон хәстон-иу йә бәхы цасдәр йәхи бар ауагъта, куы та-иу сәппәй уади. Иу сыйыртт ничи кодта чызгыскъәфджытәй... Иу рәстәджы Косеры маst срәмгъя:

— Гъе уымәй уәлдай рәвдзәр нә аккуырсдыстым?!

— Ма тыхс, бирә нә нал хъәуы. Мәнә ацы хохы иувәрсты азилдзыстым әмә нәм разындән паракат дәлвәз, уымән йә рахиз фарсырдыгәй айнәг къәдзәхы бын — Даргъисы фидар! — әрыгон хәстон чызгмә разылди әмә йә цима фыццаг хатт уытда — әдзынәг әм ныккасти.

Косеры уадултә асырх сты, йәхицән афтә бакодта: «Ацы къобаг, кәмәй фәтәрса, уыдонәй нәу. Рәсугъд ләппу у. Ныронг къобәгтәй әвзәрәй цы нә загътой, ахәмәй ницуал базад: әнәхсад чыллон адәм, фистсәртә, хъәддәгтә...»

Әрыгон хәстон ын цима йә хъуыдитә айхъуиста, сдырыртта:

— Мә зынаргъ уацайраг чыз! Бирәтә нә куыд нымайынц, ахәм әвзәр адәм не стәм... Max стәм рагон цивилизацийы байзәддәгтә. Әнусты дәргъы нә нә адәмы историйә бирә цыдәртә ферох. Фәлә ма дзы цыдәртә нә зәрдыл дарәм. Рох нә нәу — цардыстәм цавәрдәр денджызы бәстастәу сакъадахыл. Хуыццауттә нәм фәфыдәх сты, зәхх афтә нынкъуысын кодтой, әмә денджыз сур зәххыл аивылд. Нә адәмәй ма чи бazzад, уыдон фәхаяуәггәг сты. Кәддәр мәнә ацы хәхты әрбынатон стәм. Уәд асстән ам сә кой дәр нәма уыди. Әмә дә, Косер, хуымәтәджы нә раскъәфтам. Фехъуистон: зонджын чызг дә әмә къобәгты тыххәй радзурдзынә рәститә. Дә фыдән зәгъдзынә: кәрәдзимә фыдгулыт җәстәй кәсәм, уый нә фәнди.

— Исты дзы рауайа, уый мә нә уырны, — загъта чызг.

— Дә фыд хивәнд у, фәлә мә уырны — байхъусдзән дәм. Науәд дын дә зәронды бонтәм къобәгтимә цәргә әр҃аудзән. Даргъисы фидарән тыхгәнәг тых никуыма бакодта. Дәхи җәстәй йә куы фенай, уәд дә мә ныхас бауырндызән.

Сә къахвәндаг фәхәрд, иу дзәгвәзәй иннәмә хызти, җалынмә уәлвәз уыгәрдәнтәм не схәццә сты, уәдмә.

Косер ауытта фынгәмбәрзәну паракат әмә ләгъз дәлвәз, йә тәккә астәуты калди сабыр цәугәдөн, хәххон дәтты хуызәй йәм әппүн ницы уыди, доны бынәй йәм дзәбәх зындысты алы әрвхуыз дуртә. Уыцы дзәнәтон рәсугъд бынаты

алыварс бәрzonд фәңцыдысты хихджын хъәйтәй әмбәрзт хәхтә.

— Цәргә кәм кәнүт? — бафарста Коcер. — Мә цәст иу хәдзарыл нәма фәхәст.

— Йә диссаг дәр уый мидәг ис — ды уыныс әнәнымәц хъом рәгъяуттә әмә фосы дзугтә, фәлә дә цәст иунәг хәдзарыл дәр нәма әрхәңцид. Max, къобәгтә, цәрәм стыр къәдзәхы губыны. Дзәбәх кәс әмә йә дәлвәзы тәккә цәгатварс фен-дзына.

Барджытә фәүырдыг кодтой әмә дәлвәзмә сәхи ныйистой. Ныр сә фәндаг цыди цъәхвәльист хәрзәфгәнаг дидинәгарәх ләгъзы. Рәстәгәй-рәстәгмә-иу Коcеры цәст ацахста сырх-сырхид зырзыраг әмә әндәр дидинджытәй әмәхгәд әрдүзтә.

Бәхджынты къорд дәлвәзәй ахызти әмә баввахс и, әнәнымәц гом бацәуәнтә кәм уыди, ахәм стыр цәхгәр карст къәдзәхмә. Уыдон уыдысты ләгәттәм бацәуәнтә.

Барджытә уырдәм әххәст нәма бахәцца сты, афтә уәләүәз бәрзондәй әруагъдәуыд бәндәнтыл бастәй фәйнәгәнгом тәраз. Җалдәр барәджы йәм сә бәхты бакодтой әмә сә тәраз уәләмә сласта. Уыдоны фәстә та Коcер әмә ие скъәфджыты.

— Акәнүт ай уазджыты хатәнмә! — загъта әрыгон хәстон, әмә Коcеры ахуыдтой, фәзиләнтә арәх дәргъәй-дәргъимә тыргътыл. Чызг фырдиссәй уләфгә дәр нал кодта, бамбәрста, әнахуыр паражат ләгәтмә кәй бахауди. Ләгәтты бәстастәу йә фәстәгтыл бадти тарбур арс, йә дзых ныххәлиу, йә комыкъултә — сырх-сырхид, йә хъәләсәй калди цъәхбын рухс.

Цәстдардҗытәй иу Коcерән бандонмә ацамытда:

— Сбад әмә әнхъәлмә кәс.

Чызг йә алыварс йә цәст нәма ахаста, афтә йә чылды-мырдыгәй айхъуыста къәхты уынәр әмә фәстәмә фәкасти: әрыгон фәтәг. Йә уәләе сәнтырх ромаг әнәдыс уәләфтау.

— Әгас нәм әрцу, кадджын әмә цытдҗын Коcер! — сдзырда фәтәг. — Ныр дын мәхи кәронмә рапром кәнон. Мә ном — Тему. Әз дән къобаг знәмы сәйраг фәтәг. Ды ныртәккә дә нә табуйагдәр дзуар Арсы ләгәтты. Ацы ләгәт къобәгтән у әппәтты нымаддәр әмә сыгъдәгдәр бынат.

— Ау? Цәрәгоймә кувут?

— О. Тарбур арс әмбисонды цәрәгой у — тыхджын, әвдудон, хиваст. Нә адәмы нын кәнны бархъомысджын, цардбәллон. Уый руаджы стәм зынтаен фәразон әмә ам, Кавказы, ссардтам

Ног райгуырән бәстә. Мах ам цәрәм, асстән сә кой дәр нәма уыди, уәдәй нырмә. Ёмә зонут: әрвил аз нәм ләбурат әмә нә стигъат, уыңы фадат уын нал ратдзыстәм. Уыдәттәе бамбарын кән дә фыдаен.

— Хорз, Тему, хорз.

— Салгиры чызджы хорзы койтә хұуистон. Күнд адәймаг, афтә мә зәрдәмә цәуыс, Косер. Күнд сылгоймаг, афтә мә не 'ндавыс. Мә къайаг рабәрағ — рәсугъд, зондджын чызг Линә. Йемә дә базонгә кәндзынән.

Къобәгты фәтәғ аңыди әмә фәстәмә әрбаздәхт ныллаңдытың рәсугъд чызгимә, алы цыллаң дарәстәй — хәрзвалиyst.

— Ёз дән Линә, — чызг йә әрмиттә кәрәдзиуыл әрцавта, әмә уайтәккә йә цуры фегуырди ләггадгәнәг чызг, радта йәм әмбисонды аив фәлыст къопп. Линә йә фегом кодта, әмә Косерән йә уләфт ныллаууыд, йә цәститә цымыидис әрттывд фәластой. Къоппы — иуәй иннә зынаргъдәр әмә әмбисондәр хәзнатә. Къобаг фәтәджы уарзон чызг къоппәй система, цәститә йәм на ләууысты, ахәм аләмәтес сыйзгъәрин къухдарән. Косеры цәст ацахста: калм әркъаletkъадз, йә рубин фәрдиг цәститә рухстәмән калдтой.

— Калм у зонды нысан, Косер, әмә дын ай ләвар кәнын. Ёмбал кәмән наң, ахәм ныфсы хиңау чызг дә. Мә зәрдә дын зәгъы, цәмәй калмау уа дәхи әрдзон зонд дәр әмә ма фәхайджын уай дә адәмы зонды әгәрон гуырәнтәй дәр, — Линә радта зынаргъ ләвар йә ног лымән чызгән.

Рәвдз әрбауди Тему әмә Косерән фехъусын кодта:

— Ды ләгәты цәрүн ахуыр наң дә, уымә гәстә рәстәгмә дә цәрән бынат уыдзәни хъахъхъәндҗиты мәсүдҗы.

Косеры уырдәм акодтой.

Иуахәмы дыууәизәрастәу мәсүгмә фәзынди къобәгты фәтәғ әмә Косерән загъта:

— Ләгәй-ләгмә әхсаргардәй хәсты күнд дәсны дә, уый мә хъустыл әрудад. Фәнды мә уый мәхи цәстәй фенен...

— Хорз, мә уазәгуарzon фысым, дә курдиат дын сәххәст кәндзынән. Кәм ис ме 'хасаргард?

Бәхы саргымә баст четән голлагәй Тему система йә аивконд сәрак кәрдзәмдҗын әхсаргард әмә йә чызгмә баппәрста. Косер сласта әхсаргард, Җалдәр хатты дзы уәлдәф афаңта әмә сәзүрдта:

— Хорз у!

Тохмондаг хәстонты ләуд әркодтой әмә се 'хсаргәрдтә кәрәдзи ацахстой.

Раздәр йә ныхмәләуүәджы йә хъәләсү ахаста Косер. Се 'хсаргәрдтә-иу цәхәртә акалдтой. Тему чызджы алы риуыгъдән дәр афоныл дзуапп ләвәрдта әмә йәем худти:

— Сабыр дә хос, мә бәлон. Дәхи агәр ма батыхсын кән,
— әлхыскъ ныхас кәнныныл нал ауәрста къобәгтү фәтәг.
Косер ай йә разәй тардта, иу-иннәмәй тыхджындәр цәфтәй
йыл нал ауәрста.

— Імбисонды чызг! Гъа-ма, мәнә ацы риуыгъды ныхмә та
куыд фәләудзынә? Иттәг хорз!.. Цәй, агъгъәд уал фәуәд,
мә амазонкә.

Косер фембәрста, Темуйы әхсаргард йә рахиз ңонджы
бынты куыд әрбаирвәзт әмә йә риуыл куыд аныңдәзын.

— Бауырнәд дә, Косер, иунәг уысм ма әмә дә әрбамарда-
тайн.

— О, уырны мә. Уыцы сусәгдзинад мын бацамон. Тынг дә
фәбүзныг уыдзынән.

— Хорз. Бауырнәд дә — дәу йеддәмә йә ничи базондзәни.

* * *

Салгир йә цәст ахаста Ныхасы бадәг хистәртыл әмә
әрхәндәгәй загъта:

— Дәумә дзурын, Арвас, ам цы 'рцыди?

— Дәс боны размә дын мәнгард къобәгтә дә чызджы ас-
къәфтой.

— Імә нә хъәбатыр ассаг хәстонтә сә фәдыл кәсгәйә
баззадысты...

Сә размә тындзгә уадәй әрбауади фәтәдҗы бинойнаг Елда
әмә хъәрәй загъта:

— Салгир, хъәуккәгтә ницы аххосджын сты! Адәм сә тәккә
тарф фынәйә уыдышты, уәд фәзындысты къобәгтә.
Скъәфджытә әвзәрәй ницы ракодтой.

Фәтәг байхъуиста ныхәстәм әмә загъта:

— Бесто, әвәстиатәй фәтындаәм. Косеры ссәрибар кәнәм.
Къобәгтә асстән сә койә дәр куыд ризой, афтә сын бакән-
дыштыәм!

Раст уыцы рәстәг Къорамә әрбацәуән фәндагыл фәзынди

цыппәрвадәй уайәт барәг. Хъәуккаг цырдзаст ләппутә йә әппәты разәй ауыдтой әмә ныхъхәр ластой:

— Дүгъоныл Косер бады!

— Косер! — Салгиры риуы арфәй сирвәэти цины хъәр.

Дүгъон әххәст нәма әрләууыд, афтә барәг Ныхасы цур әргәепп ласта әмә йә фыдмә бадзырда:

— Әрсабыр у, мә фыд. Сәрәгас дән! — әмә хабәртә дзурынмә фәци. — Мәнә мын къобәгты фәтәджы күрдұаты бадәг Линә цы ләвар бакодта. Калм зонды нысан у, әз ныр зондажындәр уыдзынаң.

Хорз, — загъта Салгир. — Къобәгты тыххәй ма нәм ныхас уыдзән. Ныр та... Чысыл нә чемы куы әрцәуәм, уәд җәуәм ног стәры. Мә зәрды ис нә ныгуыләйнаг ассты әмбисонды сахар Архыз бабәрәг кәнын.

ӘХСӘЗӘМ СӘР

Амарди фәтәг Салгиры уынаффәгәнәт Зондаби әмә йә бавәрдтой җәугәдон Соры был мыггаджы уәлмәрдты. Цыртән ын сәвәрдтой, дуркәрдәджы къух кәуыл нә аныңдзәвыйд, нәуәдзаздзыд зәронды җәстомау әнхъырдтә тарсырх дур. Фәстаг рәстәждыты-иу Зондаби нырхәндәгзәрдә, йә хъынцымтә-иу скалдта тохы быдыры кәй нә фәмард, фәлә зәххон мәли-нәгтаяу фәлмән җәрмын хуыссәні йә уд кәй сисдзән, уйы тыххәй. Салгиры хәстонтәй Зондаби азымы никүы ничи бадардта, йә хъысмәт афтә кәй рауди, уйы тыххәй. Туалгомы җәрджытә йә ие 'нусон дунемә афәндараст кодтой, ләгтә йын йә хисты рухсаг загътой. Сылгоймәгтә сәхи байстой Салгиры хәдзары стыр уатмә. Арминә дәр уыди семә. Уйы зәрдә йыл тың фәрьисти — Зондаби йыл фыдау аудырдта. Арминә баци «сәдә хъәбатыры» раздзог Бестойы бинойнаг, әнувыд зәрдәйә йәхі баста адәмыл, уәддәр-иу уыданәй ахәмтә разынд: чи-иу әй алхыскъ кодта. Зондаби-иу йә сәрыл карзәй сдзырда. Бердзенаг сылгоймаг Салгиры райдианәй фәстәмә уарзта сусәг уарзтәй, фәлә йә фәтәг цыма фиппайгә дәр нә кодта.

Әмә уәд Арминә йә тәргайзәрдә әғасәй дәр радта Бес-тойән. Бердзенаг сылгоймаг әфсиниуәт кодта Салгиры хәдзары, әмә йын уәд фәтәг йә бәрны бакодта йә хәдзарады хъуыддәгтә.

Фәстаг рәстәджыты ассты фәтәг йәхъарутыл йәзәрдә фидарәй дарын байдында, әмә Туалгомы дәлвәзы әхсәнады цард арәзта фидар зондәй, йәцәст сүниаг. Йәхиуыл-иу йәзәрдә куынә дардта, уәд-иу афарста Арминә әмә Бестойы. Косермә дәр-иу разындаид зәгъинәгтә, фәлә әрыгон чызджы уынаффәтәм кәд чи фәхъусы?.. Уымән йәсагъасты сәрсси йе 'фсымәр Сәрибар. Хәстон дәсныйады сүсәгдзинәдтә йын амында. Салгиры фәндәй йәфтыр хъуамә сүндиаид ассты фәтәг әмә йын йәхъебатыр хәстон Аспары скодта хъомылгәнәг.

Елдайы зәрдә-иу Аспарәй ныррухс, дисы-иу бацыди:

— Цас змәлыс Сәрибаримә? Әппүн дзы наема бафәлмәцидтә?

— Цытә дзурыс, Елда? — цинхъәләсәй-иу дзырдта әрыгон хәстон. — Куыд дзы хъуамә рафәлмәцион? Мә сабийы бонты на базыдтон фыды рәвдый, хәсты фәмарди мә фыд. Мә мад та уый разәй амарди.

Елда фәсагъәсхүыз, загъта:

— Дә мад Мәдинәйы дын хорз хъуыды кәнин. Хуртә әмә дзы мәйтә кастьсты, ахәм рәсугъуд уыди. Ди дә мады цәрмистыгъуд бакодтай — сауәрфыг, гуырвидауц. Хәрзаг, на чызджыты рәсугъудәрты хүйссәг фәлыгъуд.

Аспар фефсәрмә, әфсәрмәзастәй загъта:

— Әз сә куынә уынын. Иуы ма мын дзы бацамон.

Косер сә цуры бадти әмә йә уадултә асырх сты. Елдайы цәстәй ницы аирвәэт, сәдзырдта:

— Цәргәс цәргәс уымән вәйиы, әмә дзы ницы ирвәзы.

Аспар фелвәста чысыл ләпшүйи әмә йә бәхы рагъыл авәрдта.

— Цәргәс әз на дән, фәлә мәнә ацы бынты уайәг, хәрдты тәхәг. — Аспар бәхы кәртәй идадзәй акодта.

* * *

Салгир сылгоймәгты ныхасмә фехъал әмә сәм хъусыныл фәзи, Исдуг әм афтә фәкасти, цима йәцәститә аңында уыдзысты әмә афинаей уыдзән әмә йә хүйссәнәй рәвдз фестади.

Сәүуон арвыл цәст иу къәм нах ахста. Салгир уыдта, әртә сылгоймаджы куыд зәрдиагәй змәлыдысты, уый. Елда архайдта мәнгагъусты аууоны. Цәттәе кодта аходәны хъәрмхуыпп,

быдираг әмә-иу әм хъәдәй хаст кәрдәджытәй азылди. Арминә әфсәйнаг пиräенәй пырдта къуымбил. Косер та цыргъ кодта әртәтигъон фәтты кәрәттә. Йә фыд йә размә бацыди, йәхи бандоныл әруагъта әмә загъта:

— Ды, Косер, хъуамә ләппу фәуыдаис. Хәстон ләджы тугәй куыд фәхайджын дә, уый мә сәр нә ахсы. — Фыд уырзтәй асгәрста фаты әртәтигъон бырынкъ. — Дәсны хәстоны къухәй цима рацыд. Мә чызг, чи дә сахуыр кодта?

Косер йә мидбылты худти. Салгир ныр та Арминәмә баздәхти:

— Мә зәрды ис Аспары сәдәйон скәнын. Хәдзонд у, әвзыгъд, фәндвидар.

— Эххәст ма дзуарыләт Саукуыздәй дәр куы фервәзис, уәд әвзәр нә уайд. Горга куы амард, уәдәй фәстәмәй йә фырт дә сусәг знат сси. Сафайы дзуары кувәндоны цыдәр әнахъинон митә фәкодта. Худинаг әмә амәләт!..

— Уәddәр цы гәнәг у? — Салгиры сау әрфгүйтә ныттар сты.

— Зәронд Кучионы стур фесәфти, гъемәй җәстфәлдахәг фыды байзәддаг бавдәлд әмә зәронд үсән йә фәстаг сәгъы аргәвдүн кодта. Фәлвәра, дам, дә рохы бazzади әмәй йын баләгъстә кән. Уый, дам, дыл бацаудзән әмә де стуры ссардзынае. Византийи императоры раз хуыщауән ләггадгәнджытә әмризәджы ризынц. Ам та цыдәр гәлхәрд мәгуырты тут нуазы. Елда, мәңгәй исты зәгъын?

— Рәстытә дзурыс.

Салгиры әрфгүйтә алхынцъытә сты:

— Бамбар мәе, Арминә, алы ләгмә дәр мә цәст дарон, уый мәе бон нәу.

— Ассаг адәмы хъуыддәгтә Бидзенгәй хуыздәр чи зоны, бафәдзәхс ын әмәй йәм җәст дара.

— Хорз, — загъта фәтәг. — Ныр та зәдты әмә дауджыты хатырај мә дойны истәмәй судазон.

Дзат бәтәнйи нуазән әм авәрдтой. Салгир ай йә бынтәй банизта әмә зәрдәбынәй суләфыд:

— Ахәм хәрзад нозт кәнын дын чи бацамынта, Арминә?

— Бәгәнә кәныныл бирәты сахуыр кәнән ис. Уымәй бирә зындәр у әгъдауылхәст адәймаджы схъомыл кәнын.

— Маңыул сәзур, сыйистәг. Мә хъәдгомыл мын цәхх ма зәрд! — рамәсты фәтәг. — Бесто дын кәм ис, уымәй та мә цәуылнә фәрсис?

— Ёңгәй дәр, кәм ис Бесто? — афарста Арминә.
 — Не 'фсәдты нын стәры цәуынмә цәттәе кәны. Цалдаәр боны фәстәе цәуын ассты сәйраг сахар Архызмә. Ды, Арминә, ацәудзынә мемә. Мә зәрды ис византийаг митрополиты бабәрәг кәнын. Хъуамә базонгә уон сә паддзах Гурионимә. Уый ассты номдзыд паддзах Дургулелы байзәддаг у. Фәндү мә, цәмәй Гурион әмә иннә ассты фәтәгтәе мә фарсмә әрбаләууой әмә хәстон стәры ацауәм кипчакты ныхмә. Сабыр ахастыты тыххәй цы бардзырд сарәзтам, уый фехәлдтой әмә та нә арәны зәххытән сәхи схицау кодтой.

— Хәстон стәры та цәуыс? — къәхтыбынәй суләфыди Елда.

— Нагъ, сабыр фәндаггон балцы цәуәм. Арминә, ды уыдзынә мә тәлмаңғәнәг митрополитимә фембәлды рәстәг. Елда әмә Косер та баззайдзысты Сәрибаримә.

* * *

Әмә мәнә раләууыд Архызмә балцы цәуән бон. Фәтәджы «сәдә хъәбатыр» хәстоны бәхтыл аңыдысты Уәллаг фәндалы. Куы сә фәндараст кодта, уәд сын Салгир загъта әрмәстдәр иунәг дзырд:

— Размә!

Фәтәг фәндагмә йә уәлә скодта зәхкусәджы хұымәтәг дарәстә. Йә әнәлдүгъездыд цәрмын ронәй әрзәбул йә фыд Арвасы әхсаргард. Йә хәдфәстә уадысты йә әввахс адәймәгтә, уыдонимә — Арминә әмә Бесто дәр. Къасарайы уынгәт комәй Ёррадон раирвәэт паraphat дәлвәзмә әмә йә уынәрәй фәсабыр.

Хәхтә әмә паraphat дәлвәзы тәккә арәныл Салгиры къорды размә фесты кипчакты хъусдарәг-сгарәг хәстонтә, уыданиккой сәдәйи бәрц. Бадтысты быдирағ ныллағ бәхтыл. Сә уәлә — уәрәх даргъфәдджи хәдәттә, сә сай хәләфтү фадгүйтә сырх кәнә цъәх цырыххъыты хъусты тыйст. Сә әдфат сагъадахтә әмә әрдүнтае сә сәргүтәм баст.

Салгир йә къордыл йә цәст ахаста әмә ахъуыды кодта: «Цы уыдон, цы мах — әмдых стәм. Куы схәцәм, уәд кәрәдзи тут ныккалдзыстәм...» Йә бәхы йә быны скафын кодта әмә кипчактәм адзырдта:

— Ей, быдирағ адәм. Уәлахиз нә иуты къухы дәр нә бафтձән! Фәлтау бавдәләм әмә, рагон әгъдаумә гәсгә, нә

бæгъатыртæ сæ хъарутæ лæгæй-лæгмæ хæсты бавзарæнт! Бæгъатыртæн ис хæцæнгарз равзарыны бар!

Кипчактырыгæй цы хъæртæ райхъуысти, уымæ гæсгæ сæ дзуапп уыди: разы стæм.

— Иттæг хорз! — ахъæр кодта Салгир. — Аэз хæцæнгарзæн æвзарын цирхъ.

— Эрра фæдæ. Сæрдар? — фæхъуынтьыз Бесто. — Лæгæй-лæгмæ тохы ды хъуамæ бацæуай? Аэви дæ хæстонтæй дæ зæрдæ никæуыл дарыс?

— Бесто, мæн фæнды, хæстон лæг куыд хъуамæ арæхса, уый мæ адæмæн равдисын.

Салгир æркасти йæ хотыхмæ амæ кипчакаг бæгъатыры размæ атындзыдта.

Бæзæрхыг кипчакаг хæстон бадти фидæрттæ арæст бæхыл, хæларзæрдæйæ худти Салгирмæ, фæлæ кæрæдзимæ куыд хæстæгдæр кодтой амæ ассаг æнахуыр стыр бæгъатыры дзæбæх куы æруыдта, уæд нырхæндæг. Салгир æрбахæцыд йæ бæхы рохтыл амæ йæ фыдгулы ныхмæ сæппæй ауагъта. Мæнæ сæ бæхтæ бахæрзæввахс сты. Райхъуыст ассаг цирхъ амæ кипчакаг æхсаргарды зæлланг. Кипчакаг хæстоны æхсаргард æвзиист цæхæртæ акалдта амæ иуварс атакти. Салгир йæ афтидарм фыдгулы нæ амардта. Цирхъ йæ кæрддæмæ ныттъыста. Ныр сласта йæ фыды фæтæнком хъама амæ кипчакагæн загъта йæ фæндон: «Ныр та бафæлварæм кæрдтæй». Бæхтæ хæстонты бын кафыдысты. Ныхмæлæуджыты хъаматæ кæрæдзиуыл сæмбæлдысты амæ зæхмæ æрызгъæлдысты бурбынсырх амæ æрвхуыз цæхæртæ.

Барджытæ сæ бæхтæй æрхызытысты амæ та сæ тох стынг. Амæ мæнæ Салгир фæдфæливæн змæлд фæкодта, цыма йæ фыдгулмæ рæхойæн карды фындиндæзæн. Кипчакаг йæ рахиз къух фæхъил кодта, ома цæф мæхимæ ма 'рбаудзон, гъе уыцы рæстæг Салгиры цыргъаг сæмбæлди фыдгулы галиу уæхскыл. Кипчакаг хæстон, йæ туг калгæ, зæххыл адаргъ.

Кипчакæгтæ, сæ бæгъатыр састьы бынаты бæззад, уый ауынгæйæ, сæ бæхтыл афардæг сты. Салгир ныггуыбыр кодта састьы бынаты бæззайæтмæ амæ йæ бафарста:

— Дæ ном цы хуыйны?

— Сома. Аэз дæн сæдæйон Темгайы фырт, — стыф хъæлæсæй загъта кипчакаг.

— Цәмән ма йә фәрсис? Амар әй, сәрдар! — хъәр аәм кодтой асстә.

— Нагъ, ме 'нәхотых зәдҗы амарын ме 'фасарм нә зәгъы. Цәрәд! Ахәссүт әй аәмә йын йә цәфтә бабәттүт.

Сома ләгъстә кәнынмә фәци:

— Сәрдар, сәрдар, бар мын радт аәмә дын ләтгад кәнон. Кипчактәм куы аңауон, уәд мә амардзысты.

— Бамбәрстон дә, Сома, махмә баззай.

— Да, Салгир, дармәуынәт дә, — загъта Арминә.

Ассаг хәстонтә фәраст сты сә фәндагыл Іәррадоны билгәрәтты.

— Цы нырхәндәг дә, бердзенаг сылгоймаг? — иу рәстәдҗы Арминәйы афарста Салгир.

— Фәтәг, ды әдзуҳдәр хъуамә уай къәр҆хъус. Терчы әдде алы къутәры аууон дәр әрныгъуылди кипчакаг ләг. Да «сәдә хъәбатыры» дын куынә акъабәзтә кәниккәй.

— Кәд афтә у, уәд нә фәндаг аңаудзән быдырты нагъ, фәлә Кавказы хохрәгъты рәбынты, аәмә ахиздзыстәм ассаг дыгурәтты зәххытыл.

Дыууә бонцауы фәстә Салгиры хәстонтә сүйдтой Стробилос-монсы⁷ митәмбәрзт бәрзәндтү.

АЕВДӘМ СӘР

Хур фәцәйцид әгәндәг хъәдәй әмбәрзт хәхты фәстәмә. Стыр обауы сәрәй кәсгәйә бәрzonд тәрс бәләстү әдде цәст ацахста урсфынк цәугәдоны былгәрон дәрдтылзылд әнахуыр рәсүгъд сахар.

Сахармә быгъдәг баңауән рәттү бәрzonд фәңдишты фидәрттү систә. Уынгәрәг кәм нае уыди, уыңы дзыгуырәй ләууәт хәдзәрттү аәмә уынгәт уынгты сәртү кастьсты цалдәр тымбылсәр аргъуаны. Цәстән уәлдай әхсызгөндәр уыди алантү сәйраг аргъуаны уынд. Хәеххон хуры тынтәм тыбар-тыбур кодта ўе 'ргъяу сәр.

— Аләмәттаг рәсүгъд сахар! — цинхъәләсәй сәнгирдата Арминә. — Кәй зәгъын әй хъәуы, Архыз Рум⁸ нәу, фәлә мә дисы къаддәр не 'фтауы.

Бесто цыма Арминәйы фыццаг хатт уыдта — йә уындәй нал әффәст.

⁷ Стробилос-монс — Эльбрусы Хох.

⁸ Рум — Византийы сәйраг сахар Константинополь.

— Мæ зæрдæйы рухс, Архыз дæм афтæ рæсугъд фæкаст? *Æ*мæ цима мæ райгуырæн Къора ацы сахарæй рæсугъддæр у...

— Алы сахар дæр йæхирдыгонау диссаг у, дыккаг ахæм никуал вæйы.

Салгир сахарыл йæ цæст ахаста æмæ, хъуыдты ацæугæйæ, загъта:

— Архыз мæ йæхимæ афтæ æркæсын кæндзæн, уый æнхъæл нæ уыдтæн. Цæст йæ уындæй не 'фсæды.

— Бæгуыддæр æмбисонды сахар у. Калаачы сахар күннæ нымайæм, уæд æгас Кавказы Архызæй стырдæр сахар нæй. *Æ*вæрд æрçыд æвæджиауы ран. Скæсæйнаг æмæ ныгуылæйнаг сæудæджеерты фæндæгтæ раст ацы ран сæмбæлынц. Мæ фыд мын-иу дзырдта ай тыххæй æмæ-иу цима æмбисонды аргъаумæ бахаудтæн. Мæ фыд та йæ царды дæргьы кæм нæ уыди, ахæм бæстæ нæй, — дзырдта Арминæ.

Салгир дæр йæ ныхас дардæр нывæзта:

— Византи ныр кæдæй нырмæ архайы, асстæ цæмæй чырыстон дин райсой, ууыл. Уый тыххæй дунейы æхçатæ схардз кодта. Уæдæ Генуяа æмæ франкæгтæ дæр архайынц, цæмæй сæ дæлбар бауæм. Ныгуылæн бæстæтæй Китаймæ фæндæгтæ махыл цæуынц. Византи нæ иудадзыгон фыдгултæ хызæгтимæ уартæ кæд æмæ кæд райдыдта сæудæджерад кæннын. *Æ*мæ ныл цæмæй йæ бар тынгдæр цæуа, уый тыххæй Византи Архызы сарæзта Аланты епархи, бæльвyrдæр зæгъгæйæ та, Ассаг епархи. *Æ*мæ йын йæ сæргьы сæвæрдта бердзенаг митрополиты, йæ хæдивæг та у ассаг.

— *Æ*мæ уæдæ, Салгир, ды Архызмæ æрçыдтæ митрополиты дæлбар лæджы хуызы? — алхыскъ æй кодта Бесто.

— Нагъ, Бесто, мах хъуамæ Византиимæ саразæм цæдис, цæмæй нæ цыфыддæр знæгтæ кипчакты ныхмæ фидар лæууæм. Мæ зæрды ис, ассаг знæмты чи бабæтта, Архызы Сахары ахæм уынаффæдон саразын. Уырдæм æрхондзыстæм хохаг æмæ быдирааг ассты, ноджы Танаисы билгæрæтты, Хъырым æмæ Фæскавказы чи цæры, уыцы ассты...

Кæрдæгвæлыст уырдыджы Салгир йæ бæхы доны билмæ сарæзта. Ассаг хæстонтæ æрбыннатон сты уырдæм æввахс æрдузы æмæ хæринаг фыцинмæ бавнæлдтой. *Æ*хсæвæр хæрыны рæстæт Салгир йæ æввахс адæймæгтæн йæ хъуыдтыæ дзырдта:

— Асстæ дунейы алы къуымты ныппырх сты. *Æ*мæ, цæмæй ма фесæфæм, уый тыххæй нæ хъæуы цæдис саразын.

— Тынг зын саразән у ацы хъуыддаг, — загъта Бесто.
— Нә дә 'мбарын, мә хәлар. Зын у цәргәстү әмә бәләтты,
дэзыылдарты әмә хъәрцдзыгъаты цәдис саразын.

Йә ныхас баппәрста Арминә дәр:

— Ацы хъуыддаг зын саразән уымән у, әмә асстәй
кәңцидәртә кәрәдзимә сфыдах сты. Дургулелы байзәддәгтә
сәйрагдәр кәй сты, уый дәр нал нымайынц.

— Цавәр байзәддәгтә?! — схъәлбурцъ кодта Салгир. —
Дургулелы фәстә цыппәрәм фәлтәры байзәддаджы ус у хан
Кочкумы чызг. Сә цот ныр асстә сты әви кипчактәй?

— Күйд кәсын, афтәмәй нә адәм никуы баиу уыңзысты! —
райхъуисти Аспахы хъәләс, фәтәгмә домаг цәститәй ныккасти.

— Нә зонын, — загъта Салгир.

Арминәй цәститы цырен рухс ссыгъди:

— Цы дзы зонын хъәуы? Номдзыд Дургуль нымад цыди
ассты паддзахыл әмә цы? Нә йәм уыди, әдзух йә бар кәуыл
цыдаид, ахәм стыр әфсад. Нә йәм уыди паддзахадон къазна,
хъалонтә әмбырдгәнджытә, паддзахады кусәндәтты хъуыд-
дагаразджытә, әппин фәстаг уәм нә уыди, уә адәмы уын чи
басастаид, иу ахәм дин. Әнә уыңы әүүәлтәй паддзахадән
уәвән нәй. Уый рагон бердзенәгтә кәд әмә кәд загътой.

— Рәститә дзурыс. Фәлә тугхәстәг знәмты рәстәгмә
цәдис хъуамә ма саразон?

— Сараз, сараз, Салгир, — фәтәгән ныфсытә авәрдта
Арминә.

— Кәй ныл тыхсыс, уый тыххәй бузныг, чындыз.

Уый фәстә бон, хуры фыццаг тынтә аргүанты цъуппытыл
сәрттывтой, афтә Сахары цәрджытә әвдисән фесты ахәм
нывән: кәдзтә-мәдзтә уынгәт уынджы атъант ис барджыты
хал. Сә разәй сау дугъон барәт әрыгон хәрзконд ләт, йә къу-
хы, йә кәроныл бәхы къәдзил фидаргонд кәмән уыди, ахәм
тымбыл цыбыр хъәд, әрзәбултә дзы сты иумә бастәй арсы
дзәрныхтә. Йә фәйнә фәрсты сатәгсая бәхтыл цыдысты уәй-
туytæaræst дыууә барәджы, сә къухты — хәстон фәрәттә.
Сә астәуты, асстә йә алыварс цәгәнгом әристы, афтәмәй
йә къәхтә хъавгә әвәрдәй цыди зәринхуыз бәх. Бадти йыл
дыууиссәдзаздыд хәрзуынц нәлгоймаг. Уыди бәгъәмсар. Йә
галиу къухы — згъәрхуд, әлхъиваегау әй кодта йе згъәрхәдонмә.
Цин сыл чи кодта, уыңы сахайраеттән йә сәрә фенкъуистәй

салам ләвәрдта. Йә тарморә цәститә сау бәэзджын әрфгуыты бынәй цинәй радысты. Әрыгон сылгоймәттәй-иу кәимә фемдзаст, уыдон-иу фефсәрмы сты әмә-иу сәртә әруагътой.

Уый уыди ассты фәтәг Салгир. Йә фәстә цыдысты, саджы фисынтыл амад кәмәй фәзәгъынц, ахәм хәстон сау бәхыл әмә әвәджиауы рәесугъд араббаг бәхыл бадәг сылгоймаг, йә сәрүл сырх сәрбәттән баст.

Бәгъеввадкъах сабитә, цымыдис дзагъултәгәнгә, сә разәй згъордтой, сә фәстә уагътой риджы къуыбылайттә.

Хәдзәрттәй иуы кулдуары раз ләууыди халасзачье зәронд ләг, йә нуарджын къухты — къуызырбуар әрхджын ләдзәг. Салгир әурурәдта йә бәх әмә, нымдгәнгәйә, загъта:

— Дә хәдзарыл зәрдәрухсы замантә кәнәд, нә фыд!

— Рәествәндаг-иу фәу әмә-иу әгас хәдзар ссар кәддәриддәр, мә хъәбул!

— Ам Саваг кәм цәры, уый нын нә бацамондзынә, нә буц хистәр?

— Цәуылнә, цәуылнә! Уәртә византийаг әмбәрзән дурәй әхгәд дзәгвәзсәр хәдзары цәры Саваг.

Савагы хәдзары раз әрләууыдысты. Кулдуары цур хъазыди бурсәр чысыл ләппу. Уис йә сагәхты әхсән бакодта, бәхыл бадын, зәгъгә, әмә згъордта, йә уәрәх хәлафы фадыгыл-иу фәләууыди әмә та-иу фәкалд. Салгир бәхәй әргәпп ласта әмә сабийы хәрдмә фелвәста.

— Ды кәй ләппу дә?

— Саваджы! — хъәләсүйдзагәй загъта саби әмә, куы феуәгъд уаин, зәгъгә, йә цыппарта тылдта.

— Згъоргә хәдзармә әмә дә фыдән зәгъ, де 'рдхорд Салгир дәм, зәгъ, фәзынди.

Уыцы рәестәг гом кулдуары цур фегуырди мызыхъарәзт бурдзалыг бәрzonд ләг. Йә цәстомыл цин ивылди, йә цәститтәй та калди арвы цъәх рухс.

— Салгир, ме 'фсымәр, кәдәй-уәдәй нәм сәмбәлдтә! — Саваг йә къухтә йә сәрап раздарәныл сәрфәгат аәрхаста әмә уазәджы йә хъәбысы акодта. — Зәйтә әмә дауджыты уазәт у кәддәриддәр! Мидәмә! Мә мәгуыр къәс мын самондджын кән!

Салгир әмә Саваг бахызтысты әрвхуыз къайдурттәй астәрд чысыл кәртмә... Хәдзары хицау уазджыты мидәмә бахуыдта. Уым та сыл бацин кодта саудзыкку аивтә сылгоймат.

— Фарнауон, туаллæгты фæтæг Салгир нæм фæзынæ! Мæ кæнгæ æфсымæры тыххæй дын-иу дзырдтон.

— Дзырдтай-иу, дзырдтай! — æфсины цæстом ныррухс. — Зæдтæ æмæ дауджыты минæвæрттæ фестут нæ хæдзары.

Салгир дæр сын раарфæ кодта æмæ сæ йе 'мбæлттимæ бæзонгæ кодта. Арминæмæ ацамыдта æфсинæн:

— Бердзенаг у, фæлæ нын не 'гъдæуттæ хорз зоны æмæ дæм фынг æвæрынмæ фæкæсдзæн.

Фæсахсæвæр къорды уæнгтæ сæхи айстой сахармæ, Салгир æмæ Саваг та ныхæстыл фесты.

— Äнхъæлыс, дæхицæй мын-иу куыд æппæльдтæ, уый мæ фeroх, — дзырдта Салгир. — Бавдæл æмæ ма мын фенын кæн де 'мбисонды æрзæт тайынгæнæн пеç.

— Фен æй, фен! Цæуылнæ йæ хъуамæ фенай?!

Кæртмæ рацыдисты, уырдыгæй баҳызытысты хæдзардзины агъуыстытæй иумæ. Уыди мынæг рухсгонд. Саваг ссыгъта нæзы цырагъ æмæ загъта:

— Äркæстытæ нæм кæн, фæтæг.

Салгир ауыдта лæгъзварс дуртæй амад пеç — дыууæ къулы æхсæн цы бынат уыд, уый бацахста. Салгир ауыдта, згъæр æмæ згъæрсыгъдон кæцæй ракæлы, уыцы хуынкъ дæр. Пецы цур — æрзæты, æлыдджы æмæ æндæр цæйдæр сыгъдоны фæзгъæртæ.

— Äндæр мын ницы фенын кæндзынæ? — бадис кодта Салгир.

Фæтæг кæй фæфыдæнхъæл, уый бафишпайгæгæ, Саваг загъта:

— Цом-ма, зноны тад æфсæнæй æхсаргардæн кæй бацæттæ кодтон, уымæ æркæс.

— Цом, — æнæбарыгомау загъта Салгир.

Саваг æй ахуыдта æндæр хатæнмæ. Уым уыди куырдадз. Тулдз тæрхæгыл рараптæ сты алыйас дзæбугтæ, аркъæуттæ.

— Де 'хсаргард мын фенын кæн.

— Мæнæ ис. — Саваг бынæй аууон ранæй раласта сыгъд æфсæны даргъ уаццаг. — Мæнæ, кæй æрцæттæ кодтон, уый... Амæй рауайдзæни æхсаргард, ды мын дæхæдæг куы аххуыс кæнай, уæд.

— Хорз, аххуыс дын кæндзынæн, — тарæрфыгæй загъта Салгир. — Äрмæст куырды дæсныйадыл никуы ахуыр кодтон.

Уырдыгæй ацыдисты кæртмæ, мæнгагъуыстмæ. Ам дæр та — куырдадз æд куынцытæ. Саваг йе 'вæрæнæй райста цыппар æлмæрины дæргъæн æфсæны лыттаг. Асыккæй систа дыууæ

сәрек раздарәны. Иу дзы Салгирән радта, иннәе йә астәуыл аәрбабаста.

Күйрәд пецимә бакалдта әвзалытә, куынцәй аәрдымдта әмә пеци гуыбыны цыма хур сырхпиллон арт суагъта, әфсән уац-цағ уыңды зындоны арты цәстү фәтъыста әмә йәем кәсынтыл фәзи. Әфсән уаццағ раздәр рәгъәд балы хуызән баци, ҹасдәр ма руад әмә уәларвон хуры хуыз райста.

— Салгир, аәртыскәнәй сис әфсән әмә йә хъәсдарәгыл аәрәвәр.

Саваджы уәззаяу дзәбүджы цәфтә әфсәныл, чысыл дзәбуг та хъәсдарәгыл — әхсызгон сәм уыд хъусын. Салгирмә та бадзырдта:

— Йә иннәе фарсыл ай аәрфәлдах.

Салгиры цәстүты раз әфсән уаццағ тәнәгәй тәнәгдәр кодта. Уалынмә йын күйрәд йә кәрәтты уәлдәйттә ахауын ласта әмә загъта:

— Райсом ма йә иу хатт сырхзынг фестын кәндзынән, уый фәстә йын йә ком бахсиддзынән, әвзалыйы рыг ыл зәрдэзынән, афтәмәй. Уый руаджы кәрдаг әмә тасаг сүйдән. Уә фәстәмә здәхынмә әхсаргард цәттә уыдзән.

* * *

Сәумәрайсом Арминә аңыди аргъуанмә. Салгир, Бесто әмә Аспар та аңысты Хуры кувәндонмә. Фәндаг сын бацамыдта чъиллонцәсгом тәлфаг ләппу. Аспар йә саргымә бабаста нывонды күсәрттәг.

Кувәндоны раз сә бәхтәй аәрхызтысты әмә сә хотыхтәс сә ләтгадгәндҗытәм радтой.

Кувәндоны агъуист уыди тымбыл, бәрзонд къултә йын. Сахары сәйраг уынг комкоммә хуында кувәндоны кулдуармә. Кувәг адәм цыдысты мидәмә әмә-иу къулраебынтәм сәхи байстой. Салгир, Бесто әмә Аспар дәр кувәндонмә баңысты әмә сә күсәрттәг бакодтой сәйраг дзуарыләдҗы әххуысгәнәгмә.

Дзуары бынат — уәрәх тымбыл къәй, йә астәу — нывондхәссән змисәндәгъед фәныкхуыз къәй, уыгардкъаҳт тугләсән дзы. Нывондхәссән къәйи цур аәлыг къусы сыгъдысты хәрзәфгәнаг кәрдәдҗыхалтә. Уый алыварс ма ноджыдәр ахәм әхсәз аәлыг къусы. Се 'вәрдмә гәсгә нысан кодтой Хуыщауы сഫәлдыст Хуры сурәт.

Урсрихи нылләгарәэт дзуарыләг урс дарәсты йә къух әрәвәрдта күсәрттаджы сәрыл, иннәе къухәй йә дурыны донәй бапырх кодта әмәе скуювта:

— Уәе, Хурты Хур! Уәе, Фәлвәра, Әфсати, Сафа, Күирдаләгөн! Уәе хорзәхтәй фәхайджын кәнүт номдзыд хәстон Салгирлы. Сымахән батабу кәнинмә дард фәндәгтыл фәңди әмәе уын нывонд барст уәд. Цәр нын, сәрәгас нын у, хъәбатыр хәстон! Де сгуыхтдинәдтә нымайәг нымайын күиннәе фәраза, ахәм арфәйаг фәю, ассты фәтәг!

— Әз чи дән, уый җәмәй зоны? — ныддис кодта Салгир.

— Хуры дзуарыләг хъуамә маңытә зона? — баҳудызмәл Аспар.

— Хуыщауән әнад ныхәстә ма кән, ләппу! — тызмәгәй загъта Салгир әмәе ма йә ныхәстәм бафтыдта. — Гъе ныр нә атагъд кәнин хъәуы не 'хәвиуатмә.

Сә бәхты сәппәй ауагътой әмәе се 'мбәлләттәм тагъд фәхәццә сты. Салгир дисәй амарди, сә нымәтын цатырты сә хәстонтәй нымадәй цалдәр йеддәмә кәй ничи разынди, ууыл.

Кипчакаг Сомайы афарста:

— Иннәтә кәм сты?

— Сә иутә сахармә ацыдысты, иннәтә...

— Ды ма ам җәмән бazzадтә, Сома?

— Әз хәстон ләг дән әмәе хъуамә әдзухдәр уон мә бынаты.

— Дәс хәстоны хистәр уәм чи уыдис?

— Арай.

— Ды уыдзынәе йә бәсты! Уый та мә җәсты кәронәй дәр куындаған фенон, афтә!

— Әнүүидәй дын ләттад кәндзынән, ассты фәтәг!

Салгир баздәхти Бестомә әмәе йын загъта:

— Ды, мә хәлар, фәтъәбәртт лас Гургины фидар Кяфармә әмәе йын фехъусын кән: Бонвәрнон сәуәхсиды рухсы нәма атайдзән, афтә йәм зындынән.

Бесто йә хәцъафджын уырсбәхы йә мидбынаты әрзилын кодта әмәе, хәххон фәндаг кәм фәаууон, уырдыгәй уайтәккә йә тъәбәртт рапхъуысти.

Салгир йә фынды бын Арминәмә баҳудти:

— Цы зәд ыл атәхын кодтай, бердзенаг сылгоймаг? Нал ай базонын.

Арминәйы уадултә сырх афәлдәхтысты:

- Мæ бон цы у, уымæй йыл аудын.
 — Мæгуыр дæ бон, Бесто! Дæ хуызæн сылгоймаджы самонд-
 джын кæнынæн цас хъарутæ хъæуы, цас!
 — Бесто йæ хæстæ иттæг хорз æххæст кæны.
 — Аæгайтма дын ахæм цардæмбал ис, Арминæ, — Салгир йæ
 мидбылты баҳудти. — Ныр мæм лæмбынæг байхъус. Мæ зæрды
 ис византийаг митрополитмæ бацæуын æмæ дæ цæмæйдæрты
 афæрсон. Зæгъ-ма, чырыстон ассты фыцлаг лæгмæ цы номæй
 дзурон?
 — Уе 'взагыл дзургæйæ æппæты аивдæр уыдзæн афтæ
 зæгъын: дæ иууылсыгъдæгдзинад.
 — Нагъ, Арминæ, уыцы ныхæстæ мæ дзыхæй не схаудзыс-
 ты. Мæ нымадæй аргъуан ассаг хæстонты удтыл аудæг нæу.
 — Уæдæ цы дæ зæрды ис?
 — Хондзынæн æй цытджын митрополит.
 — Аæдзуухау та æрхъуыдджын разындæ.
 Салгир бардзырдæттæджы хъæлæсæй адзырдта кипчакаг
 бæгъатырмæ:
 Сома, рæвдз ссар, рæсæнуатæй æвастæй чи ацыди æмæ
 кæмдæрты чи лекка кæны, уыдоны.
 — Хорз, фæтæг! —
 Бирæ рæстæг нæ рауад, афтæ Салгир уæлбæхæй дзырдта
 рæнхъæй лæууæг хæстонтимæ:
 — Сымах кæңытæй стут? «Сæдæ хъæбатыры» номы аккаг
 стут? Аспар, дæ хæстонтæ чердыгон сты? Аæнæсæрфат,
 дзæгъæлкъæхтæ! Уæхимæ ма æркæсут, цы хуызæттæ стут?
 Раздæрлы дæс хæстоны хицау Арай ракъæр кодта фæтæгмæ:
 — Ныххатыр нын кæн, сæрдар!
 — Хатыртæ мæ курынц! — фæтæджы маст фыхти. — Нагъ,
 Арай, ды сегасы разæй сæргуыбырæй ацæудзынæ цирхъы бын-
 ты. Нæ фыдæлтæй нын баззад уdtæ сыгъдæггæнæг фæтк. Арай,
 ды йæ райдай.
 Рахастой рагон ассаг цирхъ æмæ «сæдæ хъæбатырæй» ал-
 чидæр йæ бынты ацыди. Фæтæг нæ баҳатыр кодта халас сæр
 хæстонтæн дæр. Азымджын-иу цалынмæ цирхъы бынты цыди,
 уæдмæ — иннаетæ хъæлæсыдзагæй хъæр кодтой:
 — Худинаг! Худинаг! Худинаг!
 Митрополиты резиденцимæ Салгиримæ ацыдисты Арминæ æмæ
 Аспар. Ассаг æрьигон сауджын сæ размæ рацыд мидбылты худгæйæ.

— Әгас нәм цу, цытджын фәтәг Салгир! Митрополит әнхъәлмә кәссы Туалгомы минәвәрттәм.

Салгир әнхъәлдта, кәмә цәуынц, уйы паддзахы къәлаәтджыны бадәгау йә бадәны баддзән, разынdziән стыр кады аккаг зәронд ләг.

Парахат бәрзондцар уаты бурбынсырх авгәвәрд нарәг, фәлә бәрzonд rудзынджы раз цъәх сгәллад цъарджын бандоныл бадти фыдцъылызтә зәронд ләг. Әрбацәуджыты ауынгәйә рәвәд фестади, йе стәмхил рихитә әмә зачытә худән змәлд бакодтой, йә сай цәститәй калди хәларзәрдә рухс, йә ныматхуд йә къәбутыл әрәнцад.

— Әгас нәм цу, Салгир! Тынг әхсизгон мын у, зынаргъ минәвәрттә, Алайнаң епархий византийаг аргъуаны уә кәй уынын, уйы. Хуыщауы хорзәхтәй хайджын ут!

Арминә аба кодта митрополиты къүхән әнувыдзәрдә чырыстон адәймагау. Салгир та нымдәнгәйә загъта:

— Да уынд мын тынг әхсизгон у, цытджын митрополит, зәххон царды әнәниздзинад әмә амәндтәй хайджын у!

— Арфәйаг у, туаллаг ассты фәтәг. Ууыл нә фембәлды бәрәг фәтк ахицән. Ныр мемә саккаг кәнүт әмә, нә хойрагцы ад кәны, уйы базонут. Цы гәнән ис, әнә ацы тәригъәддаг хойрагәй цәрән нәй. Кувынәй дардәр ма цәрәг уды ىыдәртә фәхъяуы.

Салгиры цәсгом ныррухс, зәронды фәдым фәраст ис.

Митрополит Феодор сә баҳуыдта цәттә фынгмә, — уыди дзы фыдызгъәләй конд хәринәгтә, кәсаг, халсартә. Уазджытә рабадтысты әмә алы къусты әмә къоппаты конд хойрағтәм кәсүнтыл фесты.

Зәронд митрополит сбадти хистәры бынаты әмә йә къаты боны хъәләсәй сәзырдана:

— Ацы дурынты конд ис кипраг әмә атайлаг әвзаргә сәнтә әмә әндәр нуазинәгтә... Кәмән йә зәрдәмә цы цәуы, уйы нуазәд, — систа зынгау сырх сәнәй дзаг нуазән. — Алчидаәр нә Хуыщауы уазәг уәд, чи цы аккаг у, уыцы тәрхон ын-иу рахәссәд — фыдзәрдәты йә азар басудзәд, рәстудтә та йә хорзәхтәй фәхайджын уәнт! Рәствәндәгтәм нә здахәд, галиумә цәуәгмә хорз зонд әрцәуәд, әнәхъолатә сә хидвәл-лийә цәрыйн күйд байдайой, рәстаг адәймагән та бынат скәнәд Уәларвон паддзахады... Аммен!

Митрополит йæ нуазæнæй ацахуыста.

Салгир бæрзонд систа йæ нуазæн æмæ загъта:

— Дæ фарны ныхæстыл аммен зæгъын, цытджын митрополит! — æмæ йæ нуазæн йæ тækкæ бынæй банызта. — Цы не 'мбарын, цытджын митрополит, Хуыцау æмбойны цæуылнæ сфæлдисы раст адæймагты, цæмæй-иу хъизæмайраг ма фæуой æмæ сын-иу сæ уdtæ сыгъдæг кæнын ма хъæуа.

— Фæтæг, ахæм фынджы уæлхъус мæ нæ фæнды, хорз æмæ фыд цы сты, уыдæттыл хъæлæбамæ сайæг ныхас райдайын. Фæлтау нын исты дзæбæх сидт зæгъ.

— Тынг зæрдиагæй зæгъдзынæн! Баназæм, нæ зонынджын митрополиты æнæниздзинады æмæ Алайнаг епархийыл хорз замантæ цæмæй скæна, уыдæтты тыххæй.

— Арфæ дын кæнын, фæтæг, дæ зæрдæбын ныхæсты тыххæй, — загъта митрополит, стæй сæ туаллаг ассты царды хабæрттæй фæфарста, фæтæгæн æмбарын кодта, цæмæй чырыстон динмæ фæлмæндæр цæстæй кæсын байдайа. — Сымах, асстæ, бирæ хуыцæуттæм кувут, æмæ уæм бирæ фæтæгтæ ис. Стыр хъомыс-джын вæййынц, иу Хуыцаумæ чи фæкувы æмæ иу паддзахы уынаффæ чи феххæст кæны, уыцы адæммæ.

Салгир æй зæрдæйæ хатыдта, митрополит рæстытæ кæй дзу-ры, уый.

Куы цыдысты, уæд Феодорæн загъта:

— Дæ ныхæстыл ахъуыды кæндзынæн.

Зæронд Феодор йæ былтæ асæрfta æмæ бафарста:

— Нæ сахар Архыз дæ зæрдæмæ нæ фæцыди?

— Эмбисонды сахар! Рæсугъд аргъуантæ æмæ хæдзæрттæ.

Хæларзæрдæ адæм.

Ме 'рдхорд Саваг ам кæй цæры, уый тыххæй дæр мын ад-джын у ацы сахар.

— Саваг? Зонын æй... — Рухсдзæсгомæй дзырдта зæронд.

— Хорз чырыстон лæг у.

— Саваг чырыстон?! — Салгир фæкуыддæр.

— Уым диссагæй ницы ис. Хуыцауы фарн, Хуыцауы ныхас бирæты зæрдæтæм ссары фæндаг.

Салгир цасдæр джихæй аzzад æмæ та сдзырдта:

— Йæхи 'гъдауæй фæндаг никæмæ ссарид, фæлæ йæ сымах, динамонджытæ, тыххæй уарзын кæнүт фæтæгæн, алы зæрдæлхæнæнтæ æмæ алы мадзæлттæй ассты æргом уæхимæ здахут.

— Ёгәр карзәй дзурыс, сәрдар.

— Карзәй нә дзурын, — Салгиры тәвд туг райхъал. — Алызынаргъ ләвәрдтәй сын сә зәрдәтә не 'лхәнүт?

— Нә император рәдау у...

— Искәй афәливион, зәгъгә, әз мәхәдәг дәр срәдау вәййын, — Салгир та баҳудти. — Цытджын митрополит, Кавказы адәмты чырыстон динмә здахут, цәмәй уә дәлбар суәм. Уый дәхәдәг дәр хорз зоныс.

— Цыдәртә зонын. Фәлә мә фидарәй уырны — нә дин уә сныфсвидар кәндзән, уыдзән уын иу паддзах әмә, Хуыцауы фәндәй, алантә иу стыр паддзахад сүйдзысты.

— Асстә иу паддзахад сүйдзысты зәгъинаг уыдтә?

— Ассты паддзахад дәр ай рахонәм, Салгир! — хъәрәй загъта Феодор. — Уыйадыл нә быцәу ныхас фәуәм. Ёдзух уәм чи ләбуры, уыцы Җаңғаңдардәнджытәй уын нырәй тәссагдәр никүү уыди, әмә хъуамә байу уат, науәд әнә туг ныккалгәйә уә зәххытәй әнәхай фәуыдзыстут.

Салгир цыма уыцы ныхәстәм әнхъәлмә кости — йә цәсгом фәрухс.

— Гъемә уый тыххәй аныхас кән дә аргъуыд фырт Гурионимә. Йә бинойнаг хан Кочкумы чызг у. Гурионәй ферох, ассаг стыр паддзах Дургулелы байзәддаг кәй у, уый.

— Да хъынцымтә дын әмбарын, Салгир, фәлә ды куыд әнхъәл дә, Гурион ахәм хұыматәджы ләг нәу...

Ассты фәтәг систади әмә раарфә кодта:

— Цәуын нә хъәуы, цытджын митрополит. Ёгәссад дә уәд. Да епархи та бонәй бон хъомысджындәр кәнәд.

— Арфәйаг у, әхсардҗын фәтәг.

Салгир зәрдәрухсәй зәхти.

Арминә цымыдисәйдзаг әстүйтәй кости фәтәгмә әмә хъуыдитә кодта: «Разагъды ләг ахәмтәй фәзәгъынц, фәлә нырма ие 'тәрөн зонд әмә хъарутә равдисыны дуг нәма раләү-уыд».

Аспар кәд ницы бамбәрста Салгир әмә митрополиты ныхәстәй, уәддәр ай цыдәр зәгъын бафәндыд әмә афарста:

— Ныр та кәдәм?

— Нә къордма.

Сә бәхтү сабыр цыдәй ауагътой, Сахары цәрдҗыты цардәй сә истытә ауынын фәндыди әмә сцырдзаст сты. Цәмәдәр

гәсгә хәдзәртты әмбондтә иуылдәр уыдысты нылләджытә әмә кәртыты змәлджыты дзәбәх уытой. Иу кәрты дурынтағәнәг йә тәрх зылдта. Әндәр ран сылгоймаг ләуууди бронзә айдәны раз әмә йәхи аивтә кодта. Цасдәр ма ауадысты, әмә барджыты фәндаг әрәхгәдта сәүдәджеңгәндҗыты бал. Сә теуаты әмә хәрдҗыты рәгътил — топбәститә. Нарәг уынджы сәзыгуыр сты әмә сә мыр-мыр әмә сә уасын дардмә хъуысти.

— Кәд ма исты зонын, уәд генуйаг сәүдәджеертә сты! — фәкодта Арминә.

— Чи сты, зәгъыс, чи? — афарста Салгир.

— Разагъды Генуиы Сахары Җәрдҗытә, дендҗызыты цәуәт хъәбатыр бәлләттә!

Уыцы рәстәг сә размә ләгәрдгә цыдис саузачье рәсугъд ләг, йә уәлә — пәләз, йә сәрыл — сырх цыллахуд. Салгирән нылләг әркуывата:

— Рәствәндаг ут, стыр кады аккаг әлдар. Әз дән генуйаг сәүдәдже Амади де Брук, дә коммәгәс цагъар, Аланыстонмә әрластон алыхуизон базайрағтә.

— Арминә, цы загъта?

Уый йын афәзмыдта ныхәстә.

— Бафәрс ма йә, цытә нын әрбаласта?

Сәүдәдже уыцы әнәкъуызгәйә рәвдз ракалдта йә ныхәстә.

— Бирә цыдәртә ранымадта, — дзырдта Арминә. — Уыденимә авдҗын дзаумәттә, айдәнтә, бронзә мигәнәнтә, сылгоймәттән алы фәлышында. Мысыры бәстәйаг аддҗын тәфгәнәнтә, әвдадзы сәрдәнтә, къухдарәнтә, цәнгдарәнтә, хәрдоджытә...

Амади фәдзырдта ие 'ххуысгәнәгмә әмә йын цыдәр загъта. Уый йә роныл баст хызынәй фелвәста сыйзгъәрин къухдарән, йә дур цъәх тәмәнтә скалдта.

Арминә фырцинәй йәхи нал баурәдта:

— Смарагд!

— Әлдар, бар мын радт әмә ацы чысыл ләвар скәнөн де 'мбисонды рәсугъд әмбәлләнән.

Салгир йә сәр разыйы тылд бакодта. Амади Арминәйы әнгүүлдзил бакодта къухдарән әмә фәтәгмә баздәхти:

— Бар мын радт, хъәбатыр хәстон, әмә дәүән та баләвар

кәнон нәрмәдәсны Сальваторы күист, — аххуысгәнәгәй та райста хурмә тәмәнта каләт хъама әмәй йәз азвист нывәфтыдәй фидыцджын кәрдзәмы нытъиста әмәй йәз фистонырдыгәй фәтәгмә баләвәрдта. — Уә диссаджы хъәдты цуан кәңгәйә-иу фесгүых.

— Бузныг, Амади де Брук, зәрдәхәлар ләг дәр әмәй ды дәр мәнәй айс чысыл ләвар. Аспар, ракән ма нәр араббә сираджы.

Хәстонта сәудәджеңмә сырх дугъоны бакодтой.

— Ацы дугъоныл әрзил дун дунейи сәудәджеңтерты фәндәгтүл әмәй йәз къах дәр макуы скъуырәд, — раарфә кодта Салгир.

ÆСТӘМ СӘР

— Гурионы цур мәхи күид дарон? — фарста Салгир йәз уынаффәгәндҗыты. — ассаг знәмтәм сәйраг ләгыл нымад кәй у, ууыл сразы уон? Күид хъуыды кәнүт?

— Гурионән уыңы бар дәттын хъәуы. Дургулелы байзәддаг у. Кипчакты ныхмә күү цәүәм, уәд сәйраг хәстон разамонәг дәхәдәт хъуамә уай, Салгир. Дәхәт хъуыдыйә райгуырда әмәй йәз сәххәст кәнүн дәр дәумә кәсеси. Сусәг стратегион күист та уәд уый бәрни, — дзырдта йәз хъуыдитә фәтәдҗы уынаффәгәнәг Бесто.

— Ныр та байхъусәм сәдәйон Аспармә, цы зәгъездзынә, ме 'взонг хәлар?

Салгир әй ахәм ахсджиаг хәстон фарстатыл дзурынмә фыңцаг хатт әрбахуыдта, әмә Аспар чызгау ныфсәрмь.

— Салгир, ды зоныс, хуымәтәдҗы хәстон кәй дән. Мәхәс у нә бәстәе знәгтәй хъаҳхъәнин. Мәхицәй не 'ппәлын, фәлә нә адәмь сәрибарыл мә цард раттынмә дән цәттә. Әңдәг, тохы быдыры хәстонты күид аразын хъәуы, уый хорз нә зонын.

— Хъус-ма, Аспар, — йәз ныхас ын фескъуыдта фәтәг. — Әппин дәм маңы зәгъинаг уа, уымән уәвән нәй.

Аспар әваст фәхъуыдхуыз әмәй ныфсвидарәй дзурынмә фәзи:

— Кипчакты ныхмә хәстон стәрән ды хъуамә дәттай разамынд, Салгир. Ассты иугонд әфсадән сәйраг разамонәгәй уәлдай ма хъуамә уа әфсады рахиз әмә галиу фәрсты цәүег

хәйтты раздзәуджытә, дәр. Ассты әфсады астәүккаг у йә бәхәджын әфсад, Фыңгулты әфсады тәккә фидардәр ран дәр уый айгәрдзән.

— Іегәр адзәгъәл дә, Аспар, — худти Салгир. — Фидәны хәсты пълантае нын дзурыс. Зәгъ-ма, мә хәлар, Бестоимә разы дә?

— Куы йә загътон — архызаг Гурион уәд асстән сегасы фәтәг, ды та сә хәстон разамонәг.

Арминә Бесто әмә Аспары хъуыдитимә сразы әмә Салгирән загъта:

— Фәтәг, ныхас цәуы дә адәмы хъысмәтыл. Фидар фәләүү!

— Бамбәрстон уә. Фыңбылызәй нае хизәнт Туалгомы зәдтә әмә дауджытә!

Салгир әмә йә «сәдә хъәбатыры» сә фәндагыл фәрасты. Салгиры алы хотыхтәй гәрзифтонг хәстонтән әрмәст сә бакаст дәр диссаг уыди — се згъәрхудтә згъәр хызтәй әмбәрзт, сә сай хәдәтты әдде — тәмәнкаләг згъәрхәдәттә. Сә астәутыл — хъаматә, әхсаргәрдә әмә цирхъытә. Бәхты бырынчъытыл — әфсан агъудтә конд — хызт уой арцытәй. Йә тәккә фидар араэз цыргъцъупп Хох цалынмә нае ауыдтой, уәдмә хәстонтә рәвдз сәппәй уадысты доны былгәрәтты.

Архызы фәтәг Гурионы хәдзары алыварс бәрзонд фәңдысты айнает къәдзәхдурәй амад къултә. Систә хәрдмә фәңдысты сәрсәфәны сәрмә дәр, әмдзәхгәр къәдзәхжъулты сәрты дәр акастысты, әмә Кяфары фидармә цъиу батәхән дәр нае уыд.

Салгирмә әваст чъылдымырдыгәй әрбайхъуист фәдиси уайәг бәхты къәхты хъәр. Фәстәмә фәзылди әмә — Саваг, йә сәнтсау бәх үә быны кафыди.

— Де'хсаргардмә цәуылнә фәзында? Кәс-ма, куыд рәсугъдү!
— куырд Салгирмә баләвәрдта әвзиист фәлындәнтәй аив-гонд кәрдзәмдҗын әхсаргард.

Салгир әхсаргардыл бацин кодта әмә үә райста, фәлә үәм үә зәрдә, ма үә райс, зәгъгә, дәр дзырдта.

— Ахъаззаджы хорз әхсаргард у, бузныг, фәлә дәм мә зәрдә фәдур!

Саваг джихәй кәсгәйә баззади. Фәтәг дарддәр дзырдта:
— Саваг, нае фыңделтә цы зәдтә әмә дауджытән табу кодтой, уыдоны Чырыстийыл куыд баивтай?..

— Мәхи раестытә кәнныныл не схәцдзынән. Митрополит

мæ йæ ныхæстæй мæ хъуырмæ скодта, æмæ æз дæр счырыстон дæн. Фæлæ хæдзары нæхи хуыщæуттæм кувын. Табу уæд Сафайæн: къонатæ уый фæрцы цардхуыз сты.

— Хорз, Саваг, кув, кæмæ дæ фæнды, уыцы зæдтæ æмæ дауджытæм, фæлæ ассаг лæг кæй дæ, уый макуы рох кæн. Уырны мæ, Туалгомы нæ хæдзары сæмбæлдзынæ.

— Арфæйаг у, Салгир. Жнæмæнг дæм зынðзынæн Къорамæ.

— Хæрзбон! — фæтæг æрдзæхст ласта йæ дугъоны.

Салгиры æрдхæрдтæ фæрауын-бауын кодтой æхсаргард æмæ æрцыдысты иу хъуыдымæ: хæстон лæгæн — ахъаззаджы лæвар.

— Куы йæ æхсыста, уæд ын æз дæр æххуыс кодтон, — жæхицæй раппæлыди фæтæг æмæ бердзенаг сылгоймагмæ бадзырда: — Арминæ, дæ астæуыл æй æрбабæтт. Фыдбылызæй дæ хизæд æмæ дын амонды нысан басгуыхæд! — æмæ йæм æй балæвæрдта.

Гакъон-макъон фæндагыл суадысты æмæ фидары цур æрлæу-уыдисты. Хъахъхъæнджытæ байтыгътой кулдуар æмæ сæ ба-угътой фидармæ. Салгиры размæ рæвдз уади, йæ цармы нал цыди, ахæм бæрzonд лæг. Хуыматæджы четæн хæдон æмæ йыл фæлмæн сæрак хæлаф, рог цъæх цырхъхъытæ. Уый уыди Гурион йæхæдæг.

Салгиры хъустыл куыд æрцыди, афтæмæй Гурион уыди хæларзæрдæ, хъæлдзæг адæймаг. Нозтыл фæцалх æмæ-иу искуы хъæлдзæг фынгæвæрды рæстæг куы фæхæст сты йæ дæлбар фæлывд адæм, уæд-иу дзы чи цы куырдта, чи цы. Ахæм рæстæг-иу сräдау æмæ, Архызы фæтæгæн йæ номдзыд фыдæл цы бынтæ ныуугътa, уыдон цыбыр рæстæгмæ ныкъкъуыввitt ласта. Фæлæ-иу рæстæггай йæ зонд атар ис, цыдæр сай тыхты ахсты-иу бахауди æмæ-иу нымады дæр нал уыди, раст чи у, зылын чи у — сегасы дæр-иу йæ азар басыгъта.

Гурион æрвиста йæ æфхæрæг æфсæддон къордтæ Скæсæнмæ дæр æмæ Нытуылæнмæ дæр, Понты бердзенты цæрæнтæ хæлæтtag кодта, лæбурдта цæгатаг сыхæттæм, кипчакты дæр-иу сæргой фæкодта. Фæстаг рæстæг та Архызы фæтæгæн йæ тæвд туг æруазал.

— Жгас нæм цæуай, цытджын фæтæг Салгир! — мидбылты худгæйæ салам лæвæрдта Гурион. — Уазæг — Хуыцауы уазæг! Мидæмæ сагтаг кæнут, туаллаг уазджытæ! — йæ хъæбисы ныт-тихты Салгиры æмæ йæ цæсгомыл цини рухс анхъæвзта. — Ассты бæстæйы гуырыди æмæ гуырдзæни хъайтартæ!

Салгиры зәрдә барухс губынджын ләдҗы уындәй әмәй уый дәр әргом бацин кодта:

— Дә бонтә хорз, паддзах Дургулелы байзәддаг, ассты ныфсы мәсиг Гурион! Мә фәндиаг, Туалгомы адәмы фәндиаг дә әгәссад уәд, әмәй дын Хуыщау бирә цәрәнбон радтәд! Ассаг хуыщәутты уазәг у!

Кәрәдзиуыл сә цәнгтә куыд әрбатыхтой, афтәмәй иннәе уазджыты цурмә бацыдысты дыууә фәтәдҗы. Бирә фәәцинтә кәныны фәстә, уазджыты дзат фынгтәм бахуыдтой. Салгиры адәм уым байяфтой, сә размә фидармә чи фәзынди, ахәм уазджыты.

Гурион фынджы хистәры бынат бацахста әмәй йә уазджытыл йә цәст ахаста:

— Ацы бон мә самондджын кодтой ассаг адәмтү цытдҗын әмәй нымад фәтәгтә Салгир әмәй Бәгъятыр, ассаг дыгурәтты фәтәг Хурийаг, Дайраны әлдар Дудар, Гуырдзыйы овсурты еристау әлдар Цыхуырба. Армхийә мәм сәмбәлди дурдзукты⁹ раздзог Ваха. Нә иннәе лымәнтә әмәе цәдисонтән сә фадат кәй нә амыдта, уый тыххәй нә цытдҗын әмбырдмә нә фәзындысты.

Гурион уазджыты кәрәдзимә куыд зонгә кодта, афтә сә чидәртә сусу-бусутыл фесты, аивәй Арминәмә амыдтой. Гурионы фиппаниаг цәстәй ницы аирвәэт әмәе хъәрәй загъта:

— Уазәгуаты мәм фәзынди әмбисонды сылгоймаг! Райгүүрди дард Византийы, нә лымән бәстәйи.

Быдираг ассты фәтәг йәхи нал баурәдта әмәе сбустанта:

— Сылгоймагән нәлгоймәгтимә әмвынг бадыны бар чи дәттү, исты ахәм фәтк нәм фәзынди?

Фәлмән мидбылхудтәй барухс Кяфары фидары хицауы цәсгом, загъта:

— Арминә канд сылгоймаг нәеу: уый ма у Салгиры уынаффәгәнәг.

Дыгурәтты әлдар Хурийаг зәронд ләдҗы әнәбон худтәй баҳудт:

— Салгир хъәбәр рәстдзәвин у, уынаффәгәнджытә әвзарын зоны!

Ацы ныхәстыл уазджытә хъәрәй ныххудтысты.

---

⁹ Дурдзуктә — мәххъәлон адәмы фыдаелтә.

Фәсхәрд баңысты бәрzonдкүл стыр уатмә, алыхуызон дурты схъистәй фәлыйст әвгтә әвәрд кәуыл уыди, ахәм стыр рудзгүйтәйн. Фәтәгтә әмә әлдәрттә сәхи әруагътой арсдзәрмттә әмә тигрдзәрмттыл әмә сын бацайдагъ сәрибар ныхас алыхуызон ахсджаиг хъуыддәгтыл. Ныхәстәм йә хъус дардта Гурион.

— Мә зынаргъ уазджытә, кәеддәр кавказаг әнәмты сәйраг знәгтә хызтә кәй уыдысты, уый ма хорз хъуыды кәнәм. Асс, уырыс әмә әндәр адәмтә сә ныхмә схәңдисысты, әмә сә каганат нал ис. Фәлә Кавказмә фәзындысты кипчактә әмә сә кәнонтә кәнныңц. Кипчактә хызты хуызән хъомысдҗын нырма нәма сты, фәлә, фәстәдәр цы уыдзән, уый нае зонәм. Семә мах сарәстам бардзырд, фәлә йә мур дәр ницәмә дарынц — нае Җәрәнтәм нын ләбүрүнц, адәмы марынц, нае фос нын тәләт кәнныңц. Ассаг хәстонты куыдәр ауыныңц, афтә әгәрон быдрыты әрбайсәфынц. Абырджыты ных әгәр рагәй нал бакъуырдат. Кәмә уә цы зәгъинаг ис?

Уазджытә фәхъус сты, фыщаг ныхасы бар райсын сә никәй фәндиди. Армина Салгиры фарс басхуиста. Уый арсдзармәй фәиртәсти әмә загъта:

— Ныхасы бар мын радт, Гурион.

— Табуафси, зынаргъ Салгир.

Ассты фәтәг Гурионмә дзагцәстәй бакасти әмә фидарәй загъта:

— Зәгъын уын мә фәндон: кипчакты ныхмә стәрән сәйраг разамонәгәй снысан кәнәм номдзыд Дургулелы байзәддаг Гурионы.

Гурион уазджытыл йә ңаест ахаста, уыданәй та чи цы хъуыды кәнен, зәгъгә. Әппын фәстаг нымдзаст дыгурь әлдармә:

— Да цы зәгъинаг дә, фенынджын Хурийаг?

Зәронды әрвхуыз ңаестытә ферттывтой әмә ие 'взонджен бонты хъәләсәй дзурын райдытта:

— Йә сәйраг зәгъинагәй фәстәмә Салгир рәестытә дзырдат. Хәстон фәтәгәй йын йәхи равзарын хъәуы. Әрәдҗы кипчакты ныхмә стәрә ацыди әмә йә хабар фәрәстмә, — дзурәт йә ңаест ахаста адәмыл. — Раст нае зәгъын? Үирны мә, Бәгъятыры зәрдә мыл нае фәхуддәзен.

Иу-цалдәрәй Хурийагы фәндонимә сразы сты, Бәгъятыры та мәстәлгъадәй касти.

Овсурты эрыстау әлдар Цыхуырба ливийаг домбайы цармәй фәиртәсти әмә азәлгә бәзджын хъәләсәй загъта:

— Куыд кәсүн, афтәмәй Хурияджы фәндоны ныхмә ничи у. Гурион йә сәр разыйы әңкүүист бакодта әмә сұзырда:

- Әххәст ма стәры цәуән бон дәр снысан кәнәм.
- Фәzzәгмә нәхи бацәттә кәнәм! — фәхъәр кодта дурдзугаг Ваха.

— Әндәр хъуыды никәмә ис² — бафарста Гурион, банхъәлмә касти әмә загъта: — Нә ныхас балхынцъ кәнәм: стәры цәуәм афәzzәг, кәфты мәй нә бынатәй фенкүүисдзыстәм. Гъемә Хуыщаумә хорз фәкәсәнт нә уынаффәтә!

Фәтәгтә әмә ма әлдәрттә әрдзырдтой фәрсаг хъуыддәгтыл дәр. Сә тәkkә зәрдиаг ныхастәм куы баҳәццә сты, уәд Гурионы ус, кипчакаг ханы чызг Гульбей фәсидти йә фидиуәгмә әмә йын ныффәдзәхста:

— Демә дыууә бәхы айс әмә уадау фәтәх мә фыд хан Кочкуммә, ам цыдәрилдәр фехъуыстай, уыдон ыл дзырдәй сәмбәлын кән!

— Да дзырд — мә хәс, әлдары цытджын чызг, — йә сәрәй акуывта кипчакаг ләппу.

Гурионы уазджытә фынгәй сыйтынхъус нәма уыдысты, фәлә Салгир сыйтади, раарфә кодта әмә сын хәрзбон загъта, фынджы хистәрмә та бадзырдта:

— Фәzzәджы әмбәлдзыстәм, мә хәлар Гурион.

— Фембәлдәмә уал, Салгир! — загъта Гурион дәр әмә йә хъәбысы акодта.

Хуриаг дәр хәрзбон загъта уазджытән әмә туалләгтимә сә райгуырән бәстәмә иумә фәраст сты — суанг Әрәфмә сә фәндаг иу уыди.

Дыууәизәрастәу иу чысыл доны был цъәхвәлыст әрдүз равзәрстой әхсәвиуатән. Хәстонтә сә бәхты систой әмә сә хизынмә ауагътой. Салгир әмә Хуриаг пәләхсар хъарман бәласы аууоны цыллафәлмән кәрдәгүйл сәхи әруагътой.

Уыцы диссаджы чызгыл кәм фәхәст дә, Салгир² — бафарста Хуриаг.

— Ныр къорд азы Къорайы цәрә. Мә уынаффәгәнәг Бесстыйы цардәмбал у. Кәддәр әй кипчакты уацарап ғервәзын кодтон. Арминайән адәм скоммәгәс вәййынц, ахәм әнахуыр курдиат әм ис. Фәлә дзы на пайда кәнү, әнәуый мәлинәгтәй йә иртасой, уый йә нә фәнды.

Салгир фәдзырдта сәдәйон Аспармә әмә йын бафәдзәхста:

- Арминәйы ма ардәм ракән.
- Армина тагъд фәзынди, фәрсәджы каст бакодта фәтәгмә әмә чысыл әддәдәр йәхи әруагъта.
- Зонынджын Хурийаджы бафәндыйди, демә күң базонгә уайд, уый.
- Тынг әхсизгон мын у, — загъта сылгоймаг.
- Ассаг дыгурәтты әлдар йә арм әрхаста йә халас боцъотыл:
- Фехъуистон, зәгъгә, ды византийаг базилевсы әввахс адәймаг уыдтә.
- О, цытджын Хурийаг, раджы кәддәр. Зәгъән ис, әмә йә библиотекәгәс уыдтән...
- Библиотекә та цы у?
- Алы чингуытә кәм вәййы, уый.
- Әрмәстдәр мәм иунәг чиныг ис. Гуырдзиаг фидар Мүхетайы цур ерсайнәгты әффсад күң ныддәрән кодтам, уәд әй сә иу хәстонәй байстон. Фәлә дзы цытә фыстәуы, уый нә зонын. Мә адәмәй фыссын дәр ниши зоны, кәсын дәр, — фенкъард Хурийаг.
- Арминә загъта:
- Архызы федтон, бердзенаг дамгъәтәй йәхи әвзагыл чи фыста, ахәм сауджын.
- Архызәгтә ныгуыләнмә хәстәгдәр сты әмә хорздзинад фәзмынц. Иуәй-иутә дзы кәсын дәр зонынц, фыссын дәр. Сә хәдзәрттә рәсугъд, паraphat. Ахәм аив дарәс дарынц, хохәгтә сә фыны дәр кәй никүы федтой. Цылла хъуымың тәппәл махмә та цалдәр стуры аргъ у, — ныссагъәсхүйз Хурийаг.
- Византийаг сәудәджергәнджытәм әвзәр зәрдә кәй дарәм, уый аххос у, — загъта Салгир.
- Арминә фәтәдҗы хъуыдтың фәбәлвырд кодта:
- Әндәр паддзахәдтимә базар чи кәна, уыци паддзахад хъомысджын вәййы.
- Уыци хъуыддагмә дыууәрдыгәй кәсын хъәуы. Сәудәджергәнджытә хъуымың топпытә әмә аддҗын фәрдгүйтәй дардәр ма нә хәхтәм ласынц махән әңгәгәлон әгъдәуттә, галиу зондыл нә ардауынц...
- Уый афтә у, фәлә урс кәм уа, уым сау дәр вәййы...
- Зәгъ-ма, бердзенаг сылгоймаг, кипчактә нәм кәцәй фәзындысты?

— Азийы тыгъд быдыртәй цытджын Хурийаг, — дзырдта Арминә. — Бирә мин азты дәргъы Азийы тәккәе дарддәр быдыртәй аңырдәм әфтыдысты цәугәцардгәнәг знәмтә. Сауденджызы әмгәрәтты цәрәг адәмтыл, бердзенаг цәрәентыл, Танаисы әмә Борисфены знәмтыл уынгәджы бонтә скодта, гүннәгтә сәм куы фәзындысты, уәд.

— Рәститә дзурыс, — загъта Хурийаг. — Нә адәмәй рох не сты уыцы хъәддаг адәмы әбualгъ митә — таурәгъты баз-задысты..

— Гүннтә уын уә фыдәлты бәстә ныггәныстон кодтой, уә адәмәй уын ныгуыләнмә бирә атардтой. Алантә уыдысты, Ромы сыйғадәг импери чи ныддәрән кодта, уыцы адәмты әмә знәмты цәдисы иу хай. Алантә сарәзтой цалдәр паддахады, Геркулесы цәджындзтә¹⁰ кәй хонынц, ууылты вандалтимә ахәццә сты Цәгат Африкәмә.

— Кәс-ма, кәс! — цинәй амарди Хурийаг. — Алантә Африкәмә ахәццә сты?

— Цәуыл цин кәңыс, цытджын фәтәг? — әлхыскъгәнәгау ўй акодта Арминә. — Скәсәйнаг цәугәцардгәндҗытәй-иу уә бәстәмә чи бабырста, уыдонимә-иу алы хатт дәр уә адәмәй дзәвгар аивылди Ныгуыләнмә, әмә асстә къаддәрәй-къаддәр кодтой.

— Мәнгәй нә акәнынц — зонд адәймагән йә амонд дәр уәмә йе 'намонд дәр. Ди бирәтә зоныс, мәнә сылгоймаг. Мән дамгъәтыл ахуырмә никуы равдәлди, фәлә мә цоты цоты арвитдзынән Гуырдзыйы паддах Георгимә...

— Раст бакәндзына, Хурийаг, — базмәлъиди Салгир. — Зәгъәм, әз кәсын — фыссын базыдтон, Тамар әмә Давиды хъахъяндҗытимә куы уыдтаен, уәд.

— Цы амондҗын ләт дә! — зәрдәбынәй ныууләфыд Хурийаг.

— Мәнгәй ницы зәгъыс, мә хәлар Хурийаг! — дзырдта Салгир, йәхицәй разы кәй у, уый не 'мбәхста. — Max, Цәразонты мыттаг, кәддәриддәр лымән уыдыстәм Гуырдзыйы паддахы хәдзаримә. Сабыр заманты дәр әмә уынгәджы сахатыл дәр-иу баләууыстым гуырдзиәгти фарсмә.

Сә абоны паддахы тутгадзинты ассаг туг кәлы.

Салгиры хъустә ацахстой бәхты къәхты тыйбар-тыйбур әмә

¹⁰ Геркулесы цәджындзтә — Гибралтары донкъубал.

йә ныхас фескъуыди. Уайтагъд сә тәkkә цур йә бәхы фәурәдта арыгон хәстон.

— Цы ’рцыди, ләппү?! — фәдзагъул әм ласта фәтәг.

— Махәй иуцасдәр әddәdәр — сыгъд хәдзар, йә кәрты — мard сылгоймаг, — рәвдз радзырдта барәг.

— Уыдон сыгъдәгәй дәр кипчакты митә сты! — сырххъулон аци Салгири җәстом. — Бәхтыл сәргүтә авәрут!

Сыгъд хәдзар уыди тәkkә хъәдрәбын, йә къултә сауххъулаттә баисты. Скъәтәй әндәрәй сә иууылдәр ныддәрән кодтой. Сылгоймаджы мard разынди җәхәрадоны. Тыхми йын бакодтой... Цы хъизәмәрттә бавзәрста, уыдон йә җәстомыл маройаг дамгъә-фыстәй бazzадысты.

Ассты фәтәг уәлбәхәй фәкасти мardмә әмә Аспармә баздәхти:

— Баныгәнүт әй кәрты бәләсты бын. Ди та, Бесто, демә айс хәстонты әмә алышәрстә дзәбәх бастар... — Салгир йә бәхы фәзылдата, җасдәр иуварс ацыди, әргәпп ласта зәхмә әмә зәронд Хурийагән аххуыс кодта бәхәй әрхизынмә.

Бесто тагъд фәзынди, йә бәхы фынк акалди. Дзурынмә фәзи:

— Кипчактә әвваҳсдәр хъәу фәкъахтой. Ныртәккә дәр уым сты.

— Рәвдз базмәл, Бесто! — бардзырд радта Салгир. — Мах уәм Хурийагимә қәсдзыстәм обауы сәрәй әмә фендзыстәм, уыцы абырджытән цытә бакәндзыстут...

Ассты барджытә уадау смидәг сты хъәуы. Кипчактә сә ауыдтой әмә ма сә сәртә әфснайынмә бәргә фесты, фәлә сын айрәдҗы. Хәстонты әхсаргәрдты амәддаг баисты, җәхәрадәтты, кәртыты әмә уынгты дәргытәй бazzадысты. Дәсәй сә уацары райстой. Әрмәстәр дзы цалдәрән бантысти алидзын.

Уацайрәгты фәтәдҗы раз әрләууын кодтой.

— Адонән цы гәнгә у? — бафарста Бесто.

— Бесто, әз иу уацайраджы дәр никуы амардтон. Хъәуы цәрдҗытән сә радтут, әмә сын фыргуыстәй сә уdtә снарәг кәной.

Дыууә боны ма фәңцидысты Салгир әмә Хурийаг, стәй Әрәфы был, сә цирхъытә бәрzonд сисгәйә, кәрәдзийән хәрзбон загтой.

Райтуырән уәзәтмә цас хәстәгдәр кодтой, уыйас ассты фәтәдҗы зәрдә рухсдәр кодта. Йә җәститы раз фестади йә бинойнаг Елда, йә хъәлләс дәр ын айхъуыста...

Раст әем уыцы рәестәг йәхі әрбайста Аспар, йә ңастьтыә сығъдысты, ңыдәр зәгъын әй фәндыди әмә та-иу йә дзых фегом, фәлә сдзурын ницы фәрәзта.

- Сәрдар, күнд дын әй зәгъон, уый дәр наә зонын...
- Зәгъ дә зәгъинаг, наә дә аныхъуырдзынаен.
- Дәуәй ңаугә кәннын.
- Кәдәм фәтәхинаң дә, базырджын уари Аспар? — ның-цимыдис Салгир.
- Гуырдымә. Овсурты ерыстай әлдар Цыхуырбамә.
- Уагәры дын дә зәрдә ңәмәй балхәдтә? — фәтәджы ңаесгом сырххъулон аци. — Дзур, хорздзинад бәстү кәмән наә ңауы!..
- Уәд мә зәдты, дауджыты азар басудзәд, кәд мә йәхимә истәмәй сайы. Йә чызг Мзиай мә зәрдәйы... — фырәфсәрмәй Аспары уадултә сырхпиллон скалдтой, фәхъус әмә та сдзырдта. — Дунетә фенени дәр мә фәнды...
— Дунетә Гуырдзыйы әрәмбырд сты? — ноджы тынгдәр рамәсты Салгир. — Цумайы ләппу дә сараздзысты. Тох кәндзынә персайнәгты, араббәгты, арранцәгты ныхмае. Уый фәстә та дә арвитдзысты сә бартыл тохгәнәг картлийаг глехиты¹¹ әфхәрйимә. Әрмәстдәр Хуыща зоны, паддзахы әмә әлдәртты зәрдәтә балхәныны тыххәй дә цытә бакәнын бахъәудзән. Дә чемы әрцу!
- Салгир, ды мын фыды ад кәнис. Ма мә әфхәр. Ерыстай әлдарән ләтгад кәндзынән. Җәмәй йын йә чызг Мзиайы арәхдәр уынон...
- Күнд дә фәнды, афтә, — фәффәлмәндәр фәтәджы хъәләс. — Әрмәст мын расомы кән, дә зәрдәйы фәндијәгтә куы 'рнывыл уой, уәд наәхимә кәй раздәхдзынә...
- Аспар цирхъ кәрдзәмәй фелвәста әмә йын аба кодта:
- Хәстон ләдҗы ард дын хәрын — әнә мә райгуыраңәй мә қард наә хъәуы.

ФАРӘСТӘМ СӘР

Аспар йә рәсугъд уырс бәхыл баңыди Едисийи фидары кәртмә. Йә чылдыммә йын уәззау кулдуар сәхгәдтой әмә йын йә хъыррызт айхъуиста. Хъахъхъәндҗыты хистәр ын бамбарын кодта: ерыстай әлдар ис бынаты, фәлә у әнәвдәлон әмә башхъәлмә кәс.

¹¹ Глехи — зәхкүсәг.

Аспар әрфистәг әмә әлдары галуанты диссаг арәзтытәм кәсынтыл фәци. Фидары кәрты бәрзонд фәңғысты ту-табәләстә, сә бынты — даргъ бандәттә. Систыл сфердәг сәнәфсир, йә аууоны сатәг адәймагыл удәнцой әфтыйда. Кәрты бәстастәу суадон, йә фәрстә хуызджын тъәпән дуртәй астәрд. Бәләстәй хъуысти зараг цыууты хъәләстә.

«Ерыстай әлдар афтә кәд цәрү, уәд ма паддзах Георгийы җәрәнтә та Җавәртә уыдзысты?» — хъуыдытыл фәци Аспар. Йә дойны куыд суагъта. Афтә йә хъалагъурты хицау әлдармә бакодта.

— Афтә тагъд мәм фәзындзына, мә зынаргъ Аспар, уый әнхъәл нә уыдтән, — дис кодта Цыхуырба. Йә хъәбысы йә әрбатыхта, баҳуыдта йә персайнаг гауызәй әмбәрзт диванмә.

— Сбад, Аспар, әмә дзургә: дә фәндаг куыд рауд?

— Сәрәгасәй сәмбәлдән. Овсурәгтә хәларзәрдә адәм сты, кәрдзындәттон сты, тыхсын мә ницәмәй бауагътой.

— Гуырдзылы бәстә арфәйаг бәстә у. Йә зәхкусджыты къухәй арәзт дзәнәтон бәстә... Гъе, әрмәст нә персайнаг шахтә батыхсын кәнынц әмә алы паддзахмә дәр хъуамә бирә әффад уа. Аспар, Салгиirimә ды сәдәйон уыдтә?

— Гъо, зынаргъ әлдар.

— Гъемә маҳмә дәр ахәм уыдзына. Уый фәстә фенәд амона... Вахтанг! — әлдар адзырдана хъалагъурты хистәрмә. Уый уайтәккә фәзынди. — Аспары истәмәйтү фен әмә бауләфа.

— Уыдзәни афтә! — сдзырдана Вахтанг.

Аспар цыди йә фәстә әмә хъуыдытә кодта: «Цымә, ныр кәм ис Мзийә?»

Фәсхәрд Аспар фидарәй рацыди. Йә зәрды уыди, ләг-гадгәнәг сылгоймаг кәм уа, ахәм хәдзар бацагурын.

Аспарән йә фәндөн сәххәст әмә, Вахтанг ын цы 'хцатә радта, уыдонәй ма йәм куы аzzад, уәд хуыиджыты әрмадзмә бацыди әмә йәхицән бәрәгбоны фәльист хуыйәттаг бафыста. Ныр бынтон сәрибар әмә азылди духрантыл. Йә зәрдәйы дзәбәхән нызта ногдыгъд сән әмә хъуыста нозтхъәлдзәг адәмы ныхастәм.

Иу духраны әеввахс бадт фәци дыууә әрыгон ләппумә, сә ныхасмә син йә хъус әрдардана.

— Эз әмә дә хуызаттәм уый фәстәмә дәр нә фәкәсдзән.

— Әгәр бәрзәндты тәхы әмә йә тъәпп зәххыл куы фәцәуа!

— Іздылы къоппа, Тенгиз. Інхъелдән ницы зоныс? — Цы хъуамә зонон? — Мзийайы мҔхетаг кънийаз кәй куры әмә ныртәккә чызгүй мады уазәт кәй у, уыдәттә нә зыдтай?

Аспар феддәдуар, рыт йә сәрыл систа, афтә рәвдз фезгъордта фидармә. Вахтанджы ссардта әмә йә комкоммә бафарста:

— МҔхетаг кънийаз әңәг ракуырдта әлдар Цхуырбайы чыздыжы?

— Уый та чи нә зоны! Чызгыл дыуудәс азы цыди, уәд куы бафидаитой.

— Цы сәрхъән дә! Кавказы бәрzonдdәр әфцгуытыл уый тыххәй фәхызтән, цәмәй ацы хабар базонон!

— Әз та ма дисәй мардтән. Зәгъын, ацы сәрәнгуырд ацы фәсвәды цы ссардта? Әз дын зонд амонын: афардәг у Тифлисмә паддзах Георгимә. Уый дә айсдзәни йә ассаг әххуырст әфсадмә. Дә хуызән ләппутән уым хорз аргъ кәнинц.

— Бузыг, Вахтанг, хорз зонд мын амоныс.

Уыцы изәр ерыстау әлдарән йә хъуыды бамбарын кодта Аспар.

— Аспар, нә уавәртә дә зәрдәмә нә цәуынц? — бадис кодта Цыхуырба.

— Нә, зынаргъ ерыстау әлдар, әргом дын ай зәгъон: дә чызджы дын уарзтон... Абон базыдтон, мҔхетайаг кънийаз...

— Афтә у, әмә ницы гәнән ис... Цәмәндәрты быхсын хъауы. Гуырдзыйы паддзахмә дәу тыххәй иу-цалдәр ныхасы ныфғысдзынән. Чиныг демә ахәсдзынә әмә дә йәхимә райсдзән...

Цалдәр боны фәстә Аспар фәхәццә ис Тифлисмә.

Әризәр, уәд паддзахы галуаны кулдуары раз йә бәххәй архызти. Цым бәласыл бабаста йә дугъоны рохтә, йә нывәрзәнү бакодта йә саргъ, нымәтәй йәхи әрәмбәрзта әмә уайтагъд тарфынәй аци.

Кәддәр әрүхъал ис, фәләй йә чемы нәма әрцыди. Йә бәххәй сысджыйә бафсәста, Къуарийы донәй йә дойны басаста әмә йәхи ныхсадта. Йә хордзенәй систа йә ног дарәстә. Сау хәдон әмә йын сау хәлаф фесты фидыцы хос. Ідде әрбакодта къәдзист нывәфтыдәй быд згъәрхәдон, йә астәу әрбалвәстә морә сәрек ронәй, ронмә абаста даргъ ассаг әхсаргард,

йә къәхтыл — нывәфтыдәй фәлыст цыбырхъус тарсырх местә.

Паддахы галуан хъаҳхъәнджытә ассаг хәстонмә әркәстытә кодтой әмә уал ын диванмә азамытой, ома, сбад уал.

Уалынмә йәем фәзынди әрыгон ләттадгәнәт әмә йә ба-фарста, паддахы фенүн әй цәмән фәнды, уымәй. Аспар әм радта Цыхуырбайы фыстәг. Ләттадгәнәт ацыди әмә уайтәккә фездәхти:

— Паддах дәм әнхъәлмә кәсү. Мә фәстә цу.

Аспары баҳуытой парахат уатмә. Йә бәрzonд къултыл — паддахы цуантәнгәйә әвдисәт нывтә. Хәстон ын йәхи дәр ауыдта — асәй бәрzonд, хәрзконд, паддахы къәләтджыны на, фәлә цима хуымаетәджы бандоныл бады. Йә сәгъдзаст җәстытә йәем әдзынәгәй қастысты, йә хорз даст ңәсгом фидытта сау рихитәй.

Паддахы къәләтджыны бадәгән Аспар йә сәрәй ныллағ акуывта.

— Дә ном Аспар у? — бафарста паддах.

— О, номдзыд паддах.

— ңәвитеттон, дәу фәнды мәнмә хәстонәй әрбаңауын?

Аспар разыйә әркүүл кодта йә сәр.

— Ерыстай әлдар Цыхуырба дә тынг әппәлү. Дәхәдәг тацы зәгъдзынә дәхи тыххәй?

— Ёз дән ассаг адәмәй. Туаллаг фәтәг Салгирмә уытән сәдәйон. Гуырдзымә раңауыны бар мын радта.

— Мәнән дәр, Аспар, ме уәнгты ассаг туг хъазы. Мә фыд номдзыд Дауыт Сослан уыд Цәразонтәй. Махыл уәззуз за-манта куы скәнү, уәд асстә вәййиңц на иззәрдион ңәдисонтә. Мә зәрды дын ис чысыл ләвар ракәнүн. Хәстәгдәр әрбаңу әмә дә къух арбайваз.

Паддах Аспары рахиз къухы астәуккаг әнгуылдзыл ба-кодта сызгъәрин къухдарән тарцъәх стыр дуримә.

— Алы фыдтә әмә дә бәлләхтәй баҳиздзән, — йә мид-былты баҳудти Георги.

Аспар арфә ракодта паддахән әмә фәстәдәр аләууыд.

Дыууә боны фәстә йә паддах иемә акодта хъәддаг хуытыл цуан кәнүнмә әмә йә йәхицән хъаҳхъәнәт скодта. Йә астәуыл әрбабаста фәтәнком даргъ хъама, йә саргъмә абас-та фәттәйдзаг сагъадахъ әмә әрдын, афтәмәй фәзынди, пад-дахән Самшвиды цы галуан уыди, уырдәм.

— Бәдәйнаг ләппу! — бацин ыл кодта цуанәтты хистәр. — Дә бакастәй дәр бәрәг у — цуаны ауәдтытә кодтай. Цуаны рәстәт әдзухдәр уыздынә паддзахы шур.

Самшвилды фидары галуанмә әрцыдысты уазджытә — кънийазтә, ерыстай әлдәрттә, паддзахады бәрнон ләгтә. Цыма цуаны нә цыдысты, фәлә ләбүрәг фыдгулы ныхмә тох кәнынмә, сегасдәр афтә гәрзифтонг уыдысты.

Паддзах уыдис хуыматәг зәхкусәджы дарәсты. Хәңгарзәй йәм арранаг болат хъама йеддәмә ници уыди. Бәхдонәй йын ракодтой цәхәркалгә лыстәгкъах дугъоны, хуыматәджы идон әмәй ыйл саргъ әвәрд.

Паддзах Георги Лаша уыцы рогән абадти бәхыл. Фидары кулдуар фегом ис, йә бәхмә февзыста әмә Самшвилды әгәрон парахат хъәды уайтагъд фәаууон. Йә цуан-әмбәлттә сәппәй йә фәстә атындзыдтой.

Паддзах бадомдта, цәмәй сәәнцайән бынат арәвдз кодтаиккәй әмә куытты әххуысәй сәударәй хъәддаг хуытыл цуан кәнын райдыттаиккәй. Ныр та уал уәздәттә цәл кәнынмә фесты, фәйнәе банизтой паддзахы цәрәнбонты тыххәй дәр. Паддзах-иу нозтәй чысыл ацахуыста, бәрәг уыди, цыдәр йә зәрдәмә кәй нә цәуы.

Аспар әмә паддзахы иннәе хъаҳхъәнәг кипчакаг иуварс бадтысты, комдзаг сәәй йә дзыхмәе ничи схаста.

— Дә ном куыд хуыйны, быдираг ләг? — мынәг хъәләсәй бафарста Аспар.

— Бурхан. Ди дәр мын дәхи бацамон.

— Аспар. Дән ассаг.

— Әмә ардәм куыд әрбахаудтә?

— Хъысмәтәй амында мын уыди, әвәәццәгән. Ди та?

— Мә фыдәлтә паддзах Баграты рәстәджы Гуырдзымә цәрәйнмә ралыгъдысты.

Кипчакәгтә Гуырдзыйы дыууссәдз минәй къаддәр нә цәрә. Хәдәгай, мә мад сымахәй у, ассаг. Мә фыды нә зонын, әртә азы мыл цыдаид, уәд араббәгтимә хәсты фәмард.

Аспар әмә Бурхан фәнхәстә кодтой, паддзах әмә уәздәттә сәә хуыссәнты сәхи куы әруагътой, уәдмә.

Сәумәйы уазалгомау уәлдәф уәнгты хъардта. Райхъал сты цытджын уәздәттә, нозтвәлладәй нәтыдысты, сәә ком ивәзтой, Георги Лаша уыди уәнгрог әмә райдзаст. Сәә цуан куыд

фәрәстмә уыдзәни әмә цы зәрдәрухс бавзардзәни, уыдәттә рагацу йә цәстытыл уадысты әмә йә адәмән амыдта, кәй сә цы кәнын хъәудзән, уыдәттә. Уалынмә цуануарзаг уәздәттәй алчи сырдыскъәрәнты әрныгъуылди. Райхъуистысты скъәрдҗыты хъәләстә әмә куыйты рәйин.

Падзах әрныгъуылди ставдзәнг тәрс бәласы ауон, йә әрдын әмә фәттә әрцәттә кодта. Әввахс рәтты әрныгъуылдысты Аспар әмә Бурхан дәр, сә хъаматә әмә әрцытә цәттәйә дардтой. Падзах касти, мәнә-мәнә хъәддаг хуы кәнә саг кәм хъумә фәзындаид, уыцы әрдүзмә әмә йә хъахъхъәндҗытән фехъусын кодта:

— Мә лымәнтә, сым дәр уә мачиуал скәнәд. Фыццаг әхсты бар мән у. Сымах рәвдз ләеут. Цына вәййы, уәд-иу цәф сырды лиздзын ма аудазут.

Йә ныхәстә нәма фесты, афтә әрдүзмә багәпп ласта әнахуыр стыр хъәддаг хуы. Аләууыди къәрцхъусәй, басмыстытә кодта, йә әгъуыз цәстытә-иу фәтъәбәртт ластой, йә комәй фәзындысты бур стыр ссыртә.

Георги Лаша аивәзта әрдынбос, фат асыффитт ласта әмә бауади хуыйы барцы бын. Сырд фестъәлфыд, иу дзагъул фәласта, фат кәңәй әрбатахт, уыцырдәм. Әнахуыр стыр сырды цыма тихаләдҗы уәз дәр нал уыди — цуаноныл йәхи баскъәрдта. Бурхан ыл йә арц бахста, фәләй йә фәрсты атахт. Уәдмә сырд сфердәхта цуаноны, йә къәхтәй йыл әркафыд. Йе ссыртә йын йә синты куыд фәцәйџавта, афтә йыл Аспары хъамайы рәхуист сәмбәлд. Ассаг ләппу падзахмә ныггуыбыр кодта. Уый әнәбары баҳудти әмә сәдзырдта:

— Ницы мын у, Аспар. Мә син мын фәрәхуиста, стәг нә баҳыгдәрдта. Бузныг, ассаг ләппу.

— Бирә фәцәр, дә бәрzonдzинад! Хуыцәеуттә дә фыдбылызәй баҳызтой. Уый амонды нысан у, — раарфә йын кодта Аспар.

Бурхан әмә ма цалдәр хәстоны падзахы авәрдтой хиконд сыйтәдҗы әмә йә әрдүзәй ахастой.

Уый уыди Аспары фыццаг әмә фәстаг цуан.

Падзах әй скодта ие 'взаргә хәстонтәй сәдәйы хицау, Бурхан та сси Аспары хотыххәссәг.

Раст 1222 азы тәkkә сусәны мәй, Хорезм әмә бирә әндәр падзахадты чи басаста, уыцы зулдзаст хәстонты кой йеддәмә

ницуал уыди. Дзырдтой, зәгъгә, Хъаспы денджызы иувәрсты әрзылдысты әмә, Арраныл сә фәндаг ракәнгәйә, ләгәрдың цәгатырдәм. Дзырдтой, зәгъгә, дам, тәригъәд наэ зоныңц, бирә адәмты, дам, сә дәлбар бакодтой әмә сын хъалонтә фидыңц.

Гуырдзыйы паддзахән фыдуацы хабәрттә фәдзырдта арранаг цәф хәстон әмә Георги Лаша бардзырд радта кънийәзтә әмә хәстон разамонджытән, цәмәй се 'фсәдты әрәмбырд кәнәй әмә ныхкъуырд радтой фыдгултән.

Монгойләгтән Самшвиды фидар наэ састи, цалынмә йәм китайаг къулсәттән наэ батардтой, уәдмә. Сис барәдывтой иу ран әмә ууылты фидармә бакалдысты, йәхъяхъәнджытынын цәгъдән байдыдтой.

Аспары фәсонтә Бурханы фәсонтыл әндзәвыдысты, афтәмәй сәхимә әмгәрон әрбацауын никәй уагътой. Аспары згъәрхәдон цалдәр хүйнчылы фәци, йә цәфты туг фемәхсти, йә рахиз русы рәдывд цәфәй дәр туг әрсаха. Йә къәхтыл тыххәй ләууыд, уәддәр ма фыдгулты әхсаргәрдты цәфтәй йәхи хызта. Бурханы галиу цонг зәбуләй баззад, рахиз къухәй ма хәцыди йә хәцәнгарзыл.

Әддаг бакастәй фыңдылызытәарәзт, фәлә нымад хәстон ләг бадти быдирағ хәрззылд бәхыл әмә фәкасти, дыууә хәстоны сә бирә ныхмәләуджытән ныхкъуырд куыд ләвәрдтой, уымә әмә иуахәмы фәхъәр ласта:

— Ма сә амарут! Удәгасәй мәм сә цатырмә әрбакәнүт!

Уыдзән ма

ГОДЖЫЦИАН—ЧЕЛДЫТЫ Надя

РӘСТАДЖЫ УАРГЪ

* * *

Дзураг, фәзәгъынц, масть,
Базыртә ныр йә бартыл.
Хаст сыл қәдәмдәр Расть,
Калынц ын дон йә артыл!

Фестад нае исбон нае рыг —
Абон, дам, цард фәхуыздәр!
Мах та каләм цәссыг —
Знонәй абон фәфыддәр.

Цардыл нал ис әүүәнк,
Нал ирвәзәм йә хәстәй.
Нал наем цәуы хәстәг
Амонд, кәссы мәрддәстәй...

Галиу дуджы нысан:
Уәм кәрәфәй кәрәфдәр!
Иутәй иннәтү 'хсән
Үәрм — уәрәхәй уәрахдәр.

2007

САГЪАС

Зәрдәхсайд фидәнмә уәлмонц фәндтә әрвитин,
Мә кәрдәныл хәддзу куы нае сәрфид йә къәхтә.
Йә уды фәндиаг йә фәндырдзагъд — дәргъвәтин,
Ныхъурын-ма әдзәм цәстысыджы аертәхтә...

Рәстаджы уаргъ хәссын аңпон кәй нае әмбарын,
Рәстдзинад — сойә сәрст цәстфәлдахән әгъдауәй.
Нае сәртәй исказ жудтә буңдәр рәтты дарын
Нае хай әрдзыхъәдәй, дәнпәг ма ис — ыссар ай!

Кәйдәр фарны уидәгтәй дзаг кәнинц нә кәмттә,
Дзәгъәлхәлл мәсгүйтә нәм амәй-ам фылдәр.
Хәссәм нә фидәнән уәззау масты әргъәмттә.

Әвдиуы ардыдау цыфыддәрмә цыргъзәндтә.
Цымә кәд уыдзысты нә сәртә та нә бар?
Әнәфидәнү уаргъәй нардуарән — нә хәйттә!

2007

* * *

Ысхъәлдәг къададон, ысхъиугә 'руад нә цурты,
Нә фәтән әнгузыл цъәх цокора фәзынд,
Нә бал зәрдәрухсән тымбыл урс худ әркодта,
Фәзынын уалдзәгән йә цъәх бәхыл йә «зын».

Цыдәр тых райгас и мә дадзинты әвишпайд,
Мә уды — уалдзыгон тәхгә-рәвдаугә фын.
Әвзонджы базыртыл кәедәр күзд тахтән иухатт,
О, диссаг, афтә та мә уаз сәнтты тәхын!

Кәңгәйдәр уарзты зәд әнәнхъәләдҗы февзәрд,
Мәхи йәм ивазын — мә удаен у әхцион.
Фәлә мә базыртән сә уәз мә азтәй фендәр —
Зәрдәйән, диссагән, хъәуы әрмәест әффон!

О, табу, уарзты зәд, мә зәрдә дын әвдисын,
Кәй нәй нә базыртән цъәх уалдзәгәй фәхицән!

2007

* * *

Зәринбазыр цъәх уалдзәдҗы хәрзконд бәх
Балцәдҗы цалхыл къаххойән кәни.
Фәдҗих уәларвмә 'нәфсис цәстәй а Зәхх:
Әвдхуыз әрдыйыл 'вدادзыхос кәлы.

Цъәхвәльист хъәды буләмәргъ әппәлү
Йә удрәвдауән диссаджы зәлтәй.
Йә зарджытәй мә райгә риуы 'взәры
Әстдәсаздзыд тәлтәг чызджы зәрдә.

Фәзынд әппәт әрыгонгәнәг уалдзәг,
Кәни мә уд, — кәцы хатт уа, — йә уазәг.

2007

АЙЛАРТЫ Михал

ЦЫППАР АЕМДЗАЕВГАЕЙЫ

АФОРИЗМТАӘ

* * *

Цәуы дыл хин әмәе кәләнәй,
Цәргәсая дә йә разәй суры.
Кәмән, дам, кәлы рухс йә тәнәй,
Цъәх бирәгъ уый хурхмә ләбуры.

* * *

Зәрдәйә афтә тыңг кәй уарзай,
Кәй тыххәй нал уынай хүиссәг,
Ды уый Сырдоны бар ныуудзай,
Уәд ма цәй тыххәй хуыйныс ләг?

* * *

Зәгъон мә хъуыдытаә әргом:
Аэз уарзын сусаәг уарзтәй иуы, —
Кәдмәе йын хәсдзынән мә риуы
Йә судзгә сагъасты әргъом?

ФӘРНӘЙ ФӘДАР, ДОХТЫР, ДӘ КЪУХТАӘ

*РЦИ — Аланийы сгүыхт
дохтыр Айларты Николайән*

Мә дохтыр, фервәэтән мәләтәй,
Зәххыл дәу фәрцы дән цәуынхъом.
Хүиссәг дыл нал хәңзыд мә мәтәй,
Мә цуры алкәд дәр дәу уыдтон.

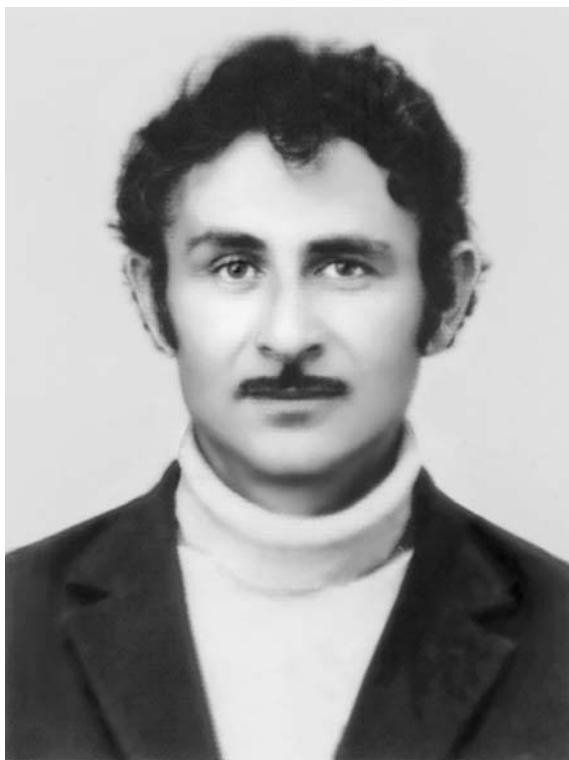
Фәрнаәй фәдар, Къола, дә къухтә.
«Цәр нын!» — Ыстыр Хуыцаумә кувәм.
Ысләууыс ҇асты раз әдзухдәр,
Аххуыс дә Уастырджийау курәм.

Тыхст уды ракәныс зындонаәй,
Ныххизы циндзинад йәе риуы.
Дә бонәй уай, мә хур, дә бонәй, —
Тәлфгә уд баудзыс Хъәриуы.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

---

*Нәр равдысты —
Безанты Вадимы күйистымтә*

Нә бәллңон фәзынди.

Уастырджи де 'мбал.

Бәрәгбон.

Күйвд.

Күсгәе бөн райдыдта.

Фәззәг әрцәуы.

Дэллимонты хъаэзт.

Хабархæссæг.

Цуанон.

Хәххон изәр.

Куыройдзау.

«Куист —
цардән фәрәз».

Хемзай-хэмзэронд.

Бинонтæ.

Зымағ нә хәхты цүх нә уадзы.

ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТӘ

НАФИ

НЫХАС ХӘРЗВӘТК УӘД, САГЪӘС — РӘЕСТДЗИНАДЫ ОХЫЛ

(Æрвыстәг Хъодзаты Æхсармә)

Æхсар, раст дын куы зәгъон, уәд мә дә цәхгәр полемикәйил амад уацән дзуапп дәттын нә фәндү. Уый тыххәй нә, әмә рәестытә дзурис, мәхи цәмәй сраст кәноң, уый мын нәй. Нә мә фәндү уымән, әмә дын иуәй Коцойты Арсены тыххәй мә чиниджы кой әфсон у политикон быщәуән, иннәмәй та әз дәр политикон быщәуыл куы схәчин, уәд дзы ницы рауда, ома әвәстаг полемикәйә уәлдай. Гъе, фәлә ды дә мидсагъәстә афтә тыхстәй әмә зәрдиагәй, стәй әнәгүүрысхойә дзурис, әмә дын әз дәр мә хъуыдытә әргом әмә зәрдиагәй куынә зәгъон, уәд дәумә дәр әмә, дә уац чи бакаст, уыдонәй дәр бирәтәм хардзау фәкәсдзән әмә сә миднымәр агурдзысты, дзуапп дын кәй нә радтон, уымән исты аххоссаг. Нә мә фәндү ахәм дам-думтән фадат аразын.

Цы мә фәндү ахәм уавәры, уый та у хүймәтәг хабар: әрныхас кәнәм, цы фарстытә әрәвәрдтاي, уыдонәй цалдәрүл, әрмәст ахәм хүйзы, әмә нә ныхас хәрзвәткыл амад куыд уа, нә сагъәсы нысан та — рәестдзинад агурын, ўе ссарынмә зәрдиагәй тырнын.

Уый уымән зәгъын, әмә нә литературәйы историйы цы бирә быщәутә уыди, уыдон рагәй-әрәгмә фидистыл амад уыдысты, сә нысан — оппоненты цәсты әфтауын, уымән исты масти скәнен. Уый худинаджы хабар уыди рагәй фәстәмә, фәлә йыл нә фысаджытә иумә никуы ахъуыды кодтой, фервәзой дзы, уымә никуы тырныдтой. Чи зоны, искаэй зәрдәйы уыдис ахәм фәндиаг, фәлә мыхуыры загъд никуы 'рцыд.

Æцәг, кәддәр мәнмә уыд ахәм фәндон: нә журнал «Фидиуәджы» критикон монологтәй рахизәм критикон диалогмә. Ома иу адәймаг ныфбыста критикон уац иннәйы уацмысыл, уәд ын йә фарсмә мыхуыр кәнәм уацмысы авторы хъуыды дәр. Ахәм фәтк мәм хорз уымән каст, әмә уәды уавәры,

зәгъәм, наә газет «Советон Ирыстон»-ы критикон уаң фәзынди, уәд йә ныхмә дзурән наә уыди, цыфәнды цъыфкалаң уаң күни уыдаид, уәддәр — обкомы оргәны мыхуыр цы ’р҆цәуа, уымә быңаугәнән наәй!.. Критикон диалогән саразән уыд аәрмәст «Фидиуәджы» фәрстыл. Редактор уәд Бестауты Гиуәрги уыди, аәмә уымә дәр мә фәнд раст фәкаст. Загъата: «Сараз наә фысдҗытәй искеимә ахәм диалог аәмә уә «дуэлән» «Фидиуәджы» бынат чи радта, уый та — мәнә аәз». Ахәм диалог мәм хорз каст иу нымадәй: искәй уацмысыл критикә чи фысса, уый зондзән развлгъяу, исты раст күниә зәгъа, уәд. Йә уәлвәд уацмысы автор рапром кәндзән критичи ныхасы мәнгдзинад. Гъе, аәмә уәд критик тырназән аәрмәст раестытә дзурынмә. Фидистә аәмә цәстыйфтауән критикайән бынат нал уыдзән наә мыхуыры... Хорз фәндиаг бәргә уыд, фәлә дзы ницы рауд. Мемә ахәм диалоджы баңауыныл сразы Нига. Аз ныффыстон уаң йә романыл аәмә кәдәмдәр аңытән. Күни ’раздәхтән, уәд «Фидиуәджы» мыхуырәй федтон мә уаң, фәлә йә фарсмә наә уыд Нигайы уаң мә критикон сагъәссы фәдыл... Бестау мын загъата: «Радтон аәм кәсынмә дә уаң, фәлә дын дзуапп радтыныл не сразы, — аәгәр, дам, мә бафхәрдта». Нига мәм цыппар азы дзыхәй нал сдзырдта, йә бинонтә дәр — афтә, стырай-чысыләй. Афтәмәй критикон диалоджы жанр наә райгуырд наә литературон процессы..

Фыццаг уымән, аәмә бәрәг наә уыд, цы дзы рауайдзән хорзәй наә дзырдаивадән. Дыккаг та уымән, аәмә йә фарс наә рахәцыйсты наә фысдҗыты хуыздәртә. Афтәмәй литературәй размәцид та фыццаджы-фыццаг курдиатджындәр фысдҗытыл баст у...

Мә зәрдил ләууы, Цәрекъаты Владимирән «Мах дуджы» (2003, №12) цы уаң уыд, уымәй иу фәзилән. Валодялы нымадмә гәстгә, наә курдиатджындәр фысдҗыты ныхмә тох кодта әнәкуриат литераторты къорд, аәмә уый уыди литературон әнамондзинад. Валодя аәрхаста Энгельсы ныхәстә: «Из поколения в поколение масса бездарностей стремится уничтожить или сравнять с собой горстку талантливых людей». Ацы хъуыды раст у, фәлә аеххәст раст наәу. Наәу уымән, аәмә курдиаты хицәуттә кәрәдзи күни ’мбариккой, уәд сыл курдиатәй цыбыркъух литератортә наә фәтых уаиккой. Күнәг наә, хъыг дәр сәе стәм хатт дариккой. Фәлә курдиаты хицәуттә

хицәнтәй куы архайынц, кәрәдзийы сәрыл сәм сдзурыны хъару куы наә вәййы, уәд сә, Валодя «дзәдәлитә» кәй хоны, уыдон иугәйттәй фәраторон-батон кәнинц...

Мәнә дын хүымәтәджы цәвиттон. 1968 азы «Рәестдинад»-ы (21 сентябрь номыры) фәзынд комкоммә цыыфкалән уац Плиты Грисы әмдзәвгә «Рагон Ир»-ы мидисы тыххәй. Уацыл сә къухтә әрфыстый Фысджыты цәдисы уәнгтәй дәс адәймаджы. Уыци дәсәй цыппар уыдысты, Грисмә дзәбәх зәрдә чи дардта, уыдон — Ардасенты Хадзыбатыр, Дзадтиаты Тотырбет, Мәрзойты Сергей әмә Миңтазты Барис... Чи зоны, исчи зәгъя: уым диссагәй ницы ис, обком сәм фәдзырдта әмә сын әндәр гәнән наә уыди, обкомы фәндоныл дыууә зәгъән наә уыди!. Уыдон гәды ныхәстә сты: обкомы фәндон йәхәдәг фәзынди фысджыты бархъомысы бындурыл, фыццаджы-фыццаг Цәгәраты Максимы, Әгъуызарты Әхсары, Токаты Асәхы, Хъайтыхты Георы әмә Цырыхаты Михалы хәрам хъуыдыйы бындурыл. Хәрам хъуыды та рантыст хәләджы әнкъарәнәй. Диссаг уый у, әмә Грисы 'мгәрттә, курдиаттәй дәр дзыхъхъыләуд чи наә уыд әмә фыссынмә дәр чи арахст, уыдон йә рәестдинады фарс кәй наә ба-ләууыдисты, кәйдәр хәрам хъуыдыйыл, цәстыфтауән ныхасыл сә къухтә кәй әрфыстый!..Дыккаг диссаг та уый уыди, әмә мәләтты тәрхон кәмән раҳастой, уымән дзырды бар кәй наә радтой йә рәестдинады охыл адәмы раз, ома мыхуыры. Ды йын, Әхсар, дәхәдәг куы ныммыхуыр кодтай йә дзуапп «Max дуджы» иу әмә ссәдз азы фәстә (1989 азы 2-аг номыры).

Мә хъуыды критикон диалоджы тыххәй раст ацы уавәрәй райгуырд. Грис йә фыстәджы редакцимә уый куы зәгъы: «...газеты редактор Хъаныхъуаты Валодяйән бирә фәләгъстә кодтон, цәмәй мын мә «дзуапп» рауагътаид, фәлә мын загъта: «Max партийи обкомы амындај рауагътам наә хъуыдитә де 'мдзәвгәй тыххәй әмә сә нал аивдзыстәм».

Уый Хъаныхъуаты Валодяйы субъективон хъуыды наә уыди: партийи оргәнты хъуыдыйы ныхмә дзурән никуы уыди. Мәнән мәхиуыл әрцид ахәм хабар: наә обкомы оргәни мыхуыр әрцид иу цәстыфтауән әрмәг мә иу уацмысы тыххәй. Дзуапп ын хъуамә радтаин, фәлә мын мә уац газеты редакци наә айста: наәй нын бар, цы хъуыды ныммыхуыр кодтам, уый ныхмә дзурынән! Уәд бацьдәтән «Фидиуәдҗы» редактор Гаглоиты Валодямә, рагәй хәләрттә уыдыстәм әмә мә уырныдта, мә рәестдинады

фарс рахәцдзән. Уый мын загъта: кәд мын нә идеологийы хицау бар радта, уәд разы дән. Ацыдтән обкомы З-аг нымәрдар Пәэррастаты Алыхсандрмә, не 'хсән хәрамәй никүы ницы уыди. Бакастән ын йә кабинеты мә уаң әмә сразы йә мыхуыр кәнныныл. Мә цуры фәздзырдта Валодямә, раудаз Нафийы уаң, зәгъгә. Цингәнгә рацыдтән Валодямә. Күң йәм бацыдтән, уәд уый худын систа: «Ды күң рацыдтә обкомай, уәд мәм дә хәрзгәнәг фәздзырдта: «Әз дын загътон, фәлә уаң ма раудаз, исты сәфсон кән». «Кәрәдзийән фәлдыст фәут!» — загътон мә миднымәр әмә сәргуыбырәй рацыдтән мә хәләртты мәнгард тәрхондонәй...

Аңы факт дәр мын ногәй загъта: рәестдинады охыл, фысджыты 'хсән рәестаг ахастытә ныббиноныг кәнныны охыл хъәуы нә литературон тәрхоны критикон диалоджы сәр!..

Ницы раудад уәд мә фәндиагәй, фәлә мә ныр дәр уырны, — әнәмәнг хъәуы нә мыхуыры критикон диалоджы жанр райтынг кәннын, фысджыты 'хсән ахастытә ахәм диалоджы руаджы бирә фәхуыздәр уыдзысты. Хуыздәр кәнинаң та әнәмәнг сты. Цәрүкъаты Валодяйы уацы ма ис ахәм факт дәр. Алыхсандрлы бахъаст кодта фысджытәй чидәр: закъон, дам, фехәлдәтә ие 'фсинимә ахастыты. Республикаїы прокурормә әрцид хъаст әмә уый Алыхсандрлы растыл банимадта. Валодяйы мәстдҗын хатдзәг: «Прокурор хәрзаг дис кодта: адон џавәр фысджытә сты — се 'мбалы күң хәрьинц?»

«Әмбалы хәрьинмә» дәсны кәй стәм, уый әз рагәй зонын, әмә уый әрмәст мәнән күң уайд масты сәр, уәд йә кой дәр не скәнин. Стәй иунәг Плионыл дәр нә кодтой Җыифкалән ныхәстә нә мыхуыры...

Гафезил 1973 азы нымудзән дзырд бацыд компартийы ЦК-мә. Йә фыссаг уыди Тедеты Рюрик, ды зәрдиагәй кәмәй әппәләйс дә антологийы, уый. Курдиатджын ай кәй хоныс, уымәй раст зәгъыс, фәлә йә дәргь әмә йә уәрх уыдышты ләгәтә хъомыл эгоизмәй уәфт, пайдайы охыл ыңғәндә әнәгъдау ми дәр бакодтаид. Гафезимә схәлар, Мәескуыйы күң ахуыр кодта, уәд. Кәрәдзимә фыстәдҗытә дәр фыстой. Ныр ай (70-әм азты райдиан) йә сәр күң нал хъуыд, уәд Гафезы фыстытәй иу уырыссаг әвзагма раивта әмә йә йәхи комментариимә — «антирусский националист» — арвыста партийы ЦК-мә. Гафез йә күистәй ист әрцид. Йә низ ыл ыстых (сәкәрнiz)

әмәе цалдәр азы фәстәе әруатон. Фондз азы уәрәгсастәй фәтухи кодта уаты (растын йәе бон нал уыд), стәй әфхәрд әмәе мәстджынәй араст йәе мәрдонвәндагыл...

Ахәм хузыы йе'мбәлттән «хәрд» фәзи Бестауты Гиуәрги дәр. Йәе фидар нервытәе йын баҳордтой сәхъестытәе әмәе дам-дүмтәй, низ ыл фәзынд әмәе 46-аздзыдәй, раст Къостайы кары, аныгуылд йәе рәсугъд үди хур...

Әмәе ма иунәг ныхас нае «кәрәдзи хәрән» миты фәдыл. Мәнәе мәе разы нае сылгоймат фысаджыты курдиатджындаәр Хостыхъоты Зинәйы куырдиат-фыстәг «Цәгат Ирыстоны Фысаджыты цәдисы сәрдар Малиты Васомә: Хъусын дын кәнин, нырај фәстәмә Цәгат Ирыстоны фысаджыты иумәйаг әмбырдтәм кәй нал цәудзынаң, уйй. Уымән әмәе нае фысаджыты әнәхъуаджы радзур-бадзуртә, кәрәдзи зәрдәтәм бирәгътау ләбүрүны миниуәт литератураһы ахсджаиг фарс-татәм ницы бар дары. Уымәй дардәр ахәм кәрәдзи хәрән әмбырдтә мәнән уыйбәрц низ әрхәссынц, әмәе бирәе рәстәджы дәргъы мәе үди сഫәлдыстадон куисты тых нал вәййи. 23.05.1990. З. Хостыхъоты».

Ам, куыд фәзәгъынц, комментарий сәр ницәмән хъәуы. Бәлвырдәй бәлвырддәр у — «кәрәдзи хәрын» рагәй-әрәгмә нае фысаджыты 'хсән у, Къостайы загъдау, «нае низы хай, нае худинағ!..» Куыд дзы фервәзәм, ууыл сагъәс кәнин әмбәлы не 'ппәтый дәр. Әз ыл рагәй тыхсын, фәләе йын ницы хос ссардтон. Әрмәст хъуыды кәнин: чи зоны, әмәе йын критикон диалог чысыл фәхос уайд. Уымән әмәе адәймаг развәлгъау куы зона, зәгъгә, йәе хъуыдыны фарсмә мыхуыр уыдзән йәе критикон тәрхәтты фәдыл әндәр исказәй тәрхон дәр, уәд фылдәр уыдзән йәе фысты фактон бындур, объективондзинад, хәрзәвәткыл ныхас (фидисты бәстү), къаддәр — субъективон бархъомыс әмәе интеллектуалон диктат.

Әмәе ма дыууә цыбыр фиппаинаджы, цалынмә мәе уацы сәйраг нысаныл райдайон дзурын, уәдмәе.

Фыццаг уый, әмәе мәм раст нае фәкаст, Цомахъы әмдзәвгәтәй әрмәст уарzonдзинадыл фыстытәе кәй ныммыхуыр кодтай. Мәе нымадәй, фыссәгән йәе мысән бон сәйраджы рәгъмә хәссын хъәуы, литература әмәе йын адәмы зонды номцы уацмыстә скодтой, уыдан. Цомахъ революционер уыди. Дәүен уый да зәрдәмәе нае цәуы әмәе йын йәе тохмәсидәг

уацмыстә ма рауда журналы. Фәлә уәд әмбәлди раттын йә ахәстоны фыстытә. Уый иунәг цикл у ирон поэзийы, әмә Цомахъ йә поэтикон курдиаты тых уыңы әмдзәвгәтәй әвидигәдәр никүы равдыста. Стәй кәд мыйиаг фыссәгыл кәдфәнды дәр әмә цыфәнды әхсәнады дәр революционер уәвын әмбәллы? Ахәм хъуыды кәддәр бакастән журнал «Курьер Юнеско»-йы (1982 аз, сентябрь-октябрь номыр, фарс 69) раст мәм фәкаст әмә абон дәр ләууы мә зәрдым. Уәд (82 азы 2-әм апреләй 18-әм апрельмә) Японийы цыдис Азийы фысджыты форум әмә сә декларацийы әртыккаг пункты ис ахәм хъуыды: «...признаем, что подлинный писатель неизбежно является революционером — не обязательно в политическом плане, а потому, что он идет впереди своего времени». Мәнмә ацы нымад раст кәсы: йә рәстәджы фәстә кәнә әрмәст йә рәстәджы хицауиуәттән хъуыдыты фәндирдзагъдә чи кафы, уый фыссәг нәу, кәд әм пластикон курдиат ис, уәддәр. Гъе, ахәм нымады фәлгәтты мәнмә растдәр фәкастаид Цомахъы мысән бон уымән йә ахәстоны фыстытә ныммыхыр кәнын...

Дыккаг кой та ма уый у, әмә журналы әртыккаг номыры Шандор Петефийы әмдзәвгәтә кәй радтай, уый тыххәй дә стыр бузныг фәдән. Уый фәтчыгъәдән нә зәгъын, зәрдәйи рәбынәй растгә фәндиаг у. Әмдзәвгәтты мыхуыры гъәд дәр дзәбәх у, әрмәст дзы иу әмдзәвгәйи («Ләг дә, уәд у!») фыццаг строфайы әртыккаг стих схәццә-мәццә, цыппарәм та бынтондәр ахауд. Кәсын сә хъәуы мәнә афтә:

Ләг дә, уәд у ләгагу ләг!
Әмә дә ма уәд мәт, —
Гыкъынайай йә армы
Нә уилдән дәу хъысмат!

* * *

Афтә мәм кәсы, Арсены тыххәй дә быцәу мемә нәу литератураид баст. Дәу фәнды политикон (идеологон) тохы бацәуин мемә, Арсены тыххәй ныхас та дын әффсон у, сәрәвәрән. Уый уымән зәгъын, әмә мә чиныг Арсены прозәйи тыххәй мыхуыры куы фәзынд (фыст та уымәй дзәвгар раздәр әрцид), ууыл ныр 43 азы рацыд. Әмә дә Арсены литературон хъысмат кәд тынг әндәвта, уәд азал ауал азы куыд никүы февдәлон

кодтай дәхи әмә күйд никуы әрдзырттай Арсены сәфәлдис-тад әмә хъысмәтыл? Ныр дәр дә тынг кәй не 'ндавы Арсены индивидуалон хъысмәт, уый бәрәг у иу хабарәй: не 'рдзырттай иу уацмысыл дәр конкретон хузызы, фәлә иттәг хъазуатонәй хәңгәс иу субъективон нымады фарс: «Мәнән гурыс-хойаг нәу: Арсены курдиат кәй бабын, уый дәр фыщаджы-фыщаг системәй аххос у. Нафимә гәсгә та — «советон рәстәг күйнә уыдаид, уәд Арсен — ирон аив прозәйи стырдәр саразджытәй сә иу — нә уыдаид».

Йә уәльвәд комкоммә зәгъыс: Нафимә «ацы ран нә хъуы-дитә полярон сты. Ёна советон дуг Арсены хъысмәт цы ба-уыдаид, уый Хуыцауы йеддәмәничи зоны... Стәй революцийи размә цы уацмыстә ныффыста, уыдан хынцгәйә, цымә «Ар-сен уыдаид», зәгъгә, афтә зәгъын нә бон нәу? Советон дуг та йын кәд райдайәни ахъаз фәци (уый тыххәй раздәр загъ-тон), уәд ын 30-әм азты та йә тых саста».

Арсены сәфәлдистады рәзән «советон дуг райдианы ахъаз кәй фәци», «уый тыххәй раздәр загътон». Мәнә дын, цы загътай, уый: «Арсен 20-әм азты цы уацмыстә ныффыста, уыдоны, әвәңгән, әппәтәй тынгдәр рабәрәг йә аивадон хъомыс».

Афтә цәуы, цимә Арсены аивады рәзтән советон дуг цы ахъаз фәци, уый ды федтай фыщаг, стәй фыщаг раиртәстай, «30-әм азты йын йә тых күйд саста», уый дәр.

Раст нәу дә нымад. Фыщаг уый, әмә Арсены прозәйи тыххәй 20-әм азты дә хъуыды у мә чиныгәй ист. Уым 30-әм фарсыл ис фыст: «Советон хицауды фыщаг дәс азы уыдис-ты Арсены сәфәлдистадон күисты иууыл хуыздәр әмә әңтистәр азтә. Ацы азты Арсен сәфәлдиста йә уацмысты хуыздәртән сә бирә фылдәр хай».

Дыууә хъуыдыйи күү 'рәмных кәнай, уәд бәрәг у, — ды сәфәлхат кодтай, 43 азы размә мыхуыр цы хъуыды әрцид, уый. Уәдә ма нә хъуыдитә полярон цы хузызы сты?..

Ды ма зәгъыс фарсты хузызы: «Арсен революцийи размә цы уацмыстә ныффыста, уыдан хынцгәйә, цымә «Арсен уыдаид» зәгъын нә бон нәу?»

Нәу, әндәра йә зәгъын мә цәст нә уарзы әви күйд әмбартәг у дә фарст? Арсен советон Ирыстонмә күү 'рыздәхт Уәрәсейә (1920 азы сәрди), уәд ыл цыдис 49 азы. Ироная

ныфғыста дыууә радзырды («Рәдый» әмә «Гигойы куадзән», уырыссаг әвзагәй раивта иу кәсгон таурәгъ («Ганиффә»). Ёртә дәр мыхуыр уыдысты журнал «Әфсир»-ы, 1910 азы, Арсеныл 39 азы куы цыд, уәд.

Иу дзырдәй, Арсен йә аивадон курдиаты рәэтыл тынг нә тыхсти. Йә автобиографийы фондз хатты зәгъы «аивадон фыстыгтә ферох кодтон». Фәстаг хатты ацы хъуыдыйыл нылләууыд 1912 азы: «Нылләууыдтән хистәр конторщики быната. Ферох кодтон мә фыссыны күист суант 20 азы астәуы онг, ома Дзәуджыхъәумә куы ссыдтән, уәды онг».

Советон хицауад күнәе уыдаид, уәд Арсен цәй тыххәй хъуамә райдыртайд ногәй дәс азы фәстә аивадон уацмыстә фыссын? Әгәрыстәмәй уырыссагау дәр куы нал фыста 1912 азәй фәстәмә, 8 азы дәргъы, уәд цахәм фәндиядҗы охыл сног кодтаид, фондз хатты йә къух кәевүл систа, уыңы хъуыддаг?. Паддзахы рәстәдҗы мыхуыр уыди хицән исдҗынты армы. Паддзахад әм ницы бар дардта, әрмәст әм йә хъус дардта цензурәйи руаджы. Мыхуыры хъуыддаг паддзахадон бархъомыс әмә паддзахады хардзәй кусын райдыртада әрмәст советон хицауады рәстәдҗы. Уәды онг ирон чинигуадзән уыд, фәләй ийин әхца нә уыд әмә уагъта әрмәст иу стәм хатт хәрз чысыл чингүйтә.

Арсен йә биографийы зәгъы: 20-әм азы Дзәуджыхъәумә куы ссыд, уәд федта: «Ирон мыхуыр рәзынән уәрәх бынат» кәй байтом ис, әмә «уәд фыссын байдыртон әрмәст ирону». Әмә ма ноджы иу хъуыды Арсенәй. Уый йә мысинәгты Елбыздыхъойы тыххәй 1934 азы фыссы: «1921-әм азәй фәстәмә ирон литература зынуырнән бәрzonд сырәззыдис...» Ацы процессы, нә литература зынуырнән бәрzonд сырәзты», советон хицауады фыццаг дәс азы дәргъы сәйраг бынат Арсены прозә кәй ахста, уый нә фыссәг хорз зыдта әмә йә раст нымайы. Гъе, әмә йә фәдил әз дәр Арсены литературун хъысмәтү 20-әм азты күист кәй рахицән кодтон, Арсен ирон литература зынуырнән бәрzonд сырәззыдис...»

Арсен прозә кәй ахста, уый нә фыссәг хорз зыдта әмә йә раст нымайы. Гъе, әмә йә фәдил әз дәр Арсены литературун хъысмәтү 20-әм азты күист кәй рахицән кодтон, Арсен ирон литература зынуырнән бәрzonд сырәззыдис...»

Хуыщау цы зоны әмә цы нә зоны, уымән әз дәсны нә дән, фәләе мә хатдзәгты бындур сты нә литературун

процессы объективон факттә әмә Арсенән йәхи хъуыдытә. Үйдонимә быщәугәнән нәй, цалынмә ног факттә фәзыной, уәдмә. Арсен ирон литературајы классик 20-әм азты, советон хицауды рәстәджы кәй ысси, ууыл сразы дә дәр. Арсен уый размә 49 азы фәцард, фәлә ныфғыста иронау дыууә радзырды, уырыссагау дәр — дыууә. Үйдонәй Арсен классик кәй не сүйдаид, уый бәрәг у әмә йыл дәуән дәр әнә сразы нәй.

Быщәуг ма әнхъәлыс мә нымад: Арсены дунеәмбaryнад мәнмә къуындәг кәсы. Ды ууыл разы нә дә, фәлә мә нымады ныхмә иу конкретон факт дәр не 'рхастай. Уый нә, фәлә ма дәхәдәг фәкарзәр кодтай хъуыддаг дә уацы кәрон: «...әз дәр, Арсенau, не 'ууәндын адәймагыл, нә мә уырны, искуы дунейыл рәстдзинад ныбиноныг уыдзән, уый! Уымән әмә «әрдз нә дәтты бар» (Калоты Хазбийы ныхас): Зондабийә, чи зоны, Әерраби саразай.., фәлә Әеррабийә Зондаби не счындәуыдзән. Иуән Хуыцау зонд ратты, иннәмән — тых, аннәйы та дунемә мәлдзойә, гуылмызәй рауадзы. Гъемә сын әмдых-әмсәр-әмбар-әмзонд-әмзәрдә скәнән куыд и?.. Цәрәгойты әмә зайәгойты уаг дәр афтә у әмә уыдзән. Иу дзы иннәйы дәлдзиныг кәны, әффәры, ыссәнды, хәры, әмсәр-әмбар суәвән сын нәй, намә се сәфт әрцәудзәни — кәрәдзи куы нал хәрой, уәд сыйдәй амәлдзысты. Нарты Батрадзән әнәсәрыдәй цы тъант бazzад, фәстагмә йә мәләт кәмәй әрцид, коммунизмы идеяә әрхъуыдыгәнджытән та ахәм «тъанг» уыд адәмы сәмхуызон кәныны фәнд».

Ацы дардыл цитатәйы бәлвырдәй зыны дә хъуыды әмә дә уды трагизм. Мән дә уацыл әрвистәджы әрсагъәс кәннынмә дәр уый сразәнгард кодта. Уымән әмә поэт (фыссәг) адәймагыл куынә әууәнда, уәд уый стыр трагеди у. Уәд цы нысаны охыл хъуамә цәра адәймаг (поэт, фыссәг) ацы дунейы? Уәд поэтән нал и царды нысан, уәд ахәм нысан әrbaisәft әмбойны, Пушкины загъдуа: «Сәууон мигъяу, фынау әваст».

Уый уымән, әмә аивад фәлдисы адәймаг, адәймагыл (йә царды хабәрттыл, йә хъуыдыйы хәтәнтыл, йә зәрдәйы дунейыл) әмә адәймагән (цәмәй рәстагдәр кәна йә царды уаг, рәсугъдәр — йә зәрдәйы дуне, бәрzonддәр — йә хъуыдыйы хәтәнтә). Гъе, әмә иугәр поэт (фыссәг) не 'ууәнды адәймагыл, уәд не 'ууәнды йәхиуыл дәр әмә адәймагыл дәр.

Йә цард әмәй йә аивад свәййынц әнәмиidis, әнәнысан, Сизифы хъиамәтау... Поэтән (фыссәгән) ахәм позици, мәнмә гәсгә, у куырм тъанджы хуызән. Нә дзы размә ахизән ис, нә — фәстәмә раздәхән. Нә, ис ма дзы иу фадат ахәм трагикон уавәрәй фервәзынән. Уый у хъуыдыйы аргументацийы рәстдзинад ногәй равзарын әмәе раст куынә разына, уәд дзы иуварс аләууын әмәе әндәр фәндаг агурын.

Ды зәгъыс: «Нә мәе уырны, искуы дунейыл рәстдзинад ныбиноныг уыдзәни, уый! Уымән әмәе «әрдз нә дәтты бар» (Калоты Хазбийы ныхас)».

Ам нә разы ис, дәе уацы дзуапп кәмән нәй, ахәм фарст: цахәм әрдзы кой кәңыс, адәймаджы цард, хъуыдитә әмәе әнкъарәнтә цы әрдзыхъәдәй конд сты, уыдон кой ёви, адәймаг цы әддагон әрдзы хъәбысы цәрә (природная среда), уый кой?..

Иу дзырдәй, әрдз дыууә хуызы систы нә разы: иу — адәймаджы әрдзы хъәд, иннае — адәймаг цы әрдзы хъәбысы цәрә, уый. Хазби кәнны дыккаг әрдзы кой, хур әмәе мәйни кой. Хур удәгас, цәрдхъом фәзынду у, мәй — мард буар. Мәнә поэтән йәхү ныхаста:

*Мәй сыйндағай мигъты 'хсән фәләсі.
 Әрцыди та йын рад. Уәдә цы?
 Хурау уый қәхәркалгә нә кәсі, —
 Хур фыңы,
 Уый тауы урс ыссад.
 Хъумәе раст уа:
 Мәйни дәр әрфәндид
 Рухс зәлдаг тынта нывәндын,
 Фәлә әрдз нә дәтты бар!*

Ам бәрәг у: поэт кәнни мард әрдзы кой. Мәй мард буар у, Хур — цардәгас, фәлдисынхъом. Хур «қәхәркалгә кәсі», мәй та «тауы урс ыссад», кәйдәр рухсы тынта. Уый дәр, әвәеццәгән, фәндид, хурау, «рухс зәлдаг тынта нывәндын», фәлә йын нә мард әрдзыхъәд «нә дәтты бар»! Уырыс куыд ақәннынц — живая и неживая природа — мард әрдзәй царды хос нә рантысдзән. Адәймаг та хуры мыггагәй у! Ома фәлдисәг, йә алфамбылай дунейы миниуджытә иртасәг, зонәг, әмбарәг. Нарт мәңгәй нә хуыдтой сәхи Хуры фырттә — «дети Солнца».

Æцæг, ды адæймаджы æрдзыхъæд мард æрдзы фæзындтыл нæ барыс, фæлæ йæ иттæг хъазуатæй нымайыс «цæрæгойтæ æмæ зайдгойты уагыл». Адæймæгттау, уыдонæй дæр «иу иннæйы дæлдзиныг кæны, æфхæры, ыссæнды, хæры, æмсæр-æмбар суæвæн сын нæй, кæраæдзи куы нал хæрой, уæд сыдæй амæлдзисты».

Раст дын куы зæгъон, уæд мæ нæ уырны, ахæм ныхæстæ зæрди-
гæй кæныс, уый. Афтæ мæм кæсы, цы чингуытæ фæкастæ, адæй-
маджы зонды агураптæй æнæраст, æнæгуманон, æфхæрд æмæ
тыхмийыл амад дуне æмæ æхсæндзард чи хизы, уыцы «зонды
лæгты» чингуытæй сæ райстай. Скифтæ сæ мæнгпахуымпартæ
хуыдтой (лжепророки), æмæ-иу сын сæ зонды мæнг тауыстæ
куы сбæльвырд кодтой, уæд-иу сæ сындзын арты басыгътой.

Адæймаджы тыххæй мæ дæ ныхæстæ уымæн нæ уырнынц,
æмæ цыфæнды æнахуыр лæг дæр хорз зоны, адæймаг хъæддаг
сырдтæ æмæ хъæддаг фосæй кæй нæу, уый. Раст у, адæймаг
дæр цæрæгой у, фæлæ цæрæгойты æгæрон дунейы адæймаг
иунæг хуыз у (вид). Дыккаг адæймаг дзы нæй. Хицæн та сæ
уымæй кæны, зæххы къориыйыл цы цæрæгойтæ ис, уыдонæй,
æмæ æрмæст адæймагæн ис æппæт иртасæг зонд æмæ дзуапп
— æвзаг. Адæймаг йæ зонды руаджы иртасы æнæхъæн дуне
æмæ йæхи дæр. Йæ иртасæнты руаджы цы базоны, уыцы
фæзындтæн, предметтæн, уæвæгойтæн та ратты нæмттæ æмæ
æвзаджы руаджы йæ зонæнтæ йæ митæ, йæ сагъæстæ æмæ йе
'нкъарæнтæ адæтты йæ дуджы цæрæг адæммæ дæр æмæ йæ
фæстагæттæм дæр.

Афтæмæй дызæрдыггаг нæу иу хуымæтæджы æцæгдзинад:
адæймагæн ис дыууæ æрдзы — иуæй у цæрæгойты дунейæ,
иннæмæй та, дун-дунейы дæр æмбал кæмæн нæй, ахæм уæвæ-
гой, зондæй — тыхджын, зæрдæйы æнкъарæнтæй — хъæздыг,
дзыхы дзуаппæй — фæрныг, Хуыщау (библийы чиныгмæ гæсгæ)
йæхи фисынтыл кæй самадта, йæ иунæг хъæбулау, ахæм уæвæ-
гой. Ома адæймаджы æрдзыхъæд баст у фыццаджыдæр, неза-
мантæй фæстæмæ цы 'хæндзарды уавæрты рæзтис, ууыл, стæй
æнæмæнгæй, цæрæгой кæй у, ууыл дæр. Æвæццæгæн, Гете
уымæн фыста: «Дыууæ уды цæры мæнæн мæ риуы» («Цвай
зеелен вонен им майн бруст»).

Уый хуымæтæджы рæстдзинад у, ам быцæуагæй ницы ис. Ацы
рæстдзинад ды дæр иттæг хорз зоныс, фæлæ йæ дæ сагъæсты

цәуылнә нымайыс, уымән ницы 'фсон арын, кәд мә миднымәр агурын ахәм әфсон, уәddәр.

Афтә мәм кәсү, цымә дә уынгәгзәрдә сагъәсән йә сәйраг аххосаг ацы хабар у: ды не 'ууәндис адәймагыл, уымән әмәйәм сырды ңаестәй кәсүс, ома йын әрмәст йә ңәрәгтойы әрдзыхъәд нымайыс, рохуты ныуугътай, адәймаг мингай азты дәргъы әхсәндзарды уыләнты цы әрдзыхъәд ссардта, уый. Афтәмәй та раст хатдзәгмә әрцәуән нәй. Дәхәдәг хорз куы зоныс рагон әмбисонд — адәймаг канд йә ныйиарджыты саби нәу, фылдәр у йә дуджы саби...

Цәмән дзурын ацы хұымәтәджы хабәрттә? Уымән әмәмә фәнды, куынә нымайыс Арсены дәр әмә дәхи дәр, адәймагыл чи не 'ууәнды, ахәм фысдҗытыл. Ома Арсен классик у, уый фәдил нәу мә нымад. Раст дын куы зәгъон, уәд ды дәр рәнхъон кусәг нә дә нә литературағы. Уый әз хорз хатын, ныр 50 азы фәрсәй-фәрстәм кусәм, нә цин әмә нын нә масти дәр иумәйаг уыдышты бирә азты дәргъы.

Аэз зәронд ләг дән, фәлә ды дәр бынтон әвзонг нал дә, әмә нын қәстәрты хъуыды дәр нымайнағ у. Хәрзәрәдҗы кастән нә курдиатджын қәстәртәй иуы (Хъазиты Мелитоны) чиниг. Йә ном — «Аууәндын адәймагыл». Йә сәйраг хъуыды у ахәм (кәд әй раст бамбәрстон, уәд): адәймаг йә фәрныг миниуджытәй ңыфәнды бирә ма фесафа, уәddәр ма йәм ңыдәртә аzzайы адәймаджы фарнәй, Хуыцауы, йә раттәдҗы, фисынтыл цы фарнәй амад у, уымәй, әмә йын уый тыххәй аргъ кәнин хъауы...

Мә фәндиаг: ногәй куы ныссагъәс кәенис дә хатдзәгтыл адәймаджы әрдзыхъәдь тыххәй, ома дә дунембарынады адәймаг әмә адәймагады концепцийы охыл. Чи зоны, уәд нә бон бауид нә дыууәйән дәр нә хъуыдыты полярондзинады сәрты ахизын иуәй-иу рәтты.

Аәмә ма иу хъуыды Арсены сфәлдыстадон хъысмәты тыххәй.

Ды зәгъыс: «Мәнән гурысхойаг нәу: Арсены курдиат кәй бабын, уый дәр фыццаджы-фыццаг системәйи аххос у». Арсены «алы хуызы әфхәрдтой, ңарди мамәлайы къәбәрәй». 1934 азы дзырдта, советон фысдҗыты фыццаг съезды размә Мәскүйә цы фысдҗыты къорд ссыди, уый хистәрән: «...терминон къамиисы куынә кусон, уәд цы бахәрдзынән әмә цәмәй

цәрдзынән? Әндәра мә фәнды, истытә күү ныффиисин уый...» Арсены трагедийән йә сәйраг аххоссаг уыди әбуалгъ рәстәг». «Коцойты фыссәг-иу күйдәр соцреализмы домәнтәм гәсгә афәлвәрдта кусын, афтә-иу къуырцзәвәны баҳауд. Уымән хорз әвдисән — уацау «Джанаспи». «Советон конъюнктурә йын мардта йә индивидуалон миниуджытә, арәста дзы соцреализмы цагъар, домдта дзы, ие'рдзон скондән әңгәгәлон чи уыд, ахәм цыдәртә». «Советон дуг ын йә курдиаты авналәнтә күү бацбыртә кодта, уәд мыггагмә фыдәнхъәләй бazzад, йә зәрдә ницәмәуал ради, меланхолийы уацары баҳауд». «Цәголты Георгийау, сыйдәй амарди... Әвәгәсәй, әнәзىлдәй, чызизйә, аххормагәй...»

Раст дын күү зәгъон, Әхсар, уәд мәнән дәр «гурысхояг нәү» атәппәт әнәбындур карз ныхәстә советон системә әмә социализммә, социалистон наукон дунембарынадмә хәрамы фәдил кәй фәкодтай, уый. Фәлә сыл бәстон дзурын ам ницәмән хъәуы. Әңгәг, сә кой ма скодтаин, уый дәр раст нә уыдаид. «Арсены әфхәрдтой, царди мамәлайы къәбәрәй». Иу факт дәр не 'рхастай, афтәмәй ныххуырстай рәдау зәрдәйә иууыл карздәр фая — хицауад курдиатджын фыс-сәджы сыйдәй мардта!.. Дә хъуыдыйы фактон бындур: Арсен 1934 азы загъта: «Терминон къамисы күүнә кусон, уәд цы баҳәрдзынән, цәмәй цәрдзынән?» Раст ма зәгъ, Әхсар, дәхицән, дә намысы раз: чи нә уыд ирон фысджытәй уартә Әгъуызаты Иуанейә фәстәмә, суанг абоны онг күисты ләуд, йә мыздәй цәрәг? Арсен дәр мызд иста әмә уымәй царди. Цы ис ам советон системәйи аххос?.. Науәд Арсен советон дуджы размә 49 азы күү фәцард паддзахы дуджы, уәд йә мыздәй нә цард? Кәнәе йә күистән фылдәр мызд иста? Арсен күү амард, уәд адәм се 'ппәт дәр, карточкәтәм цы кәрдзыны къәбәр истой, уымәй цардысты. Арсен дәр иста иннәтәу ахәм дзулы кәрдих. Сыдәй дзы исчи амарди, Арсен цы уәлдай фәци сыймард?.. Ды дәр ын дәхәдәг, раст мәнау, ницы зоныс, кәйдәр ныхәстәй, хъусәттә ныхәстәй кәнис ахәм карз тәрхәттә цардыуагән, стәй уәд нә адәмь зонд әмә зәрдәйән дәр. Ау, Цәголтә әмә Коцойты мыггагәй иу күүд ничи разынди, зәронд ләгтү сыйдәй мәлын чи нә баугътаид, ахәм? Науәд Арсен ирон адәмән иумәйаг ләг күү уыди, уәд әй күүд баугътой мәлын... аххормагәй?

Уацау «Джанаспи» нæ фæбæззыд æмæ уый та у... соцреализмы аххос!.. Цы ис соцреализмы ахæмæй, Арсенæн йæ курдиаты тых кæй аххосæй асаст? Мæнæ фысджыты уставы фыст формулæ: «Социалистический реализм это правдивое, исторически конкретное изображение жизни в ее революционном развитии». Цы ис ам, курдиаты тых цæмæй асæтта, ахæмæй? Æви дæу нæ фæнды, нывæфтыд литературæ адæмы цард раст æмæ конкретонæй æвдиса, уый? Нæ ма уырны, ахæм хъуыды дæм искыу æрçæуа, уый. Уæдæ ма цы нæ цæуы дæ зæрдæмæ? Цард йæ революцион рæсты æвдисын? Æмæ кæд уый дæ зæрдæмæ нæ цæуы, уæд цæуылнæ быçæу кæнис ахæм хъуыды ныхмæ? Уымæн, æмæ уæд хъуамæ бацæуай конкретон хъуыдый ныхмæ конкретон быçæуы, ды та иумæйаг ныхæстæ кæнис, советон цардыуг æмæ социалистон дунеæмбарынады ныхмæ тохгæнджытæ хæрамы фæдыл цы цæстыфтауæн ныхæстæ фæкодтой, уыдон фæлхат кæнгæйæ.

Стæй цы ис æвзæрæй, лæмæгъдзинадæй «Джанаспи»-ы, уый конкретон æгъдауæй цæуылнæ æвзарыс, иумæйаг аргъгæнæн хатдзæгты бæсты? Ацы уацауы Арсен иттæт раст æмæ аив ныв кæни, буржуазон дунейы цы характертæ федта æмæ зыдта, уыдон. Фыццаджыдæр Джанаспийæн йæхи. Нæ рауадысты аив, колхозонты цард кæм æвдисы, уыцы нывтæ æмæ ног фæсивæды фæлгонцтæ. Фæлæ уый цы хуызы у соцреализмы аххос? Кæд æмæ кæй федтай фысгæ исકæцы методмæ гæсгæ? Ды дæхæдæг уацау «Ныббар мын, Дзерассæ» куы фыстай, уæд соцреализмы домæнтыл хъуыды кодтай? Æвдай азы фыссын цыдæр дзымандитæ, фæлæ мæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыд, исты фысгæ-фыссын реализм кæнæ романтизмыл хъуыды кæнин. Мæ нымадæй, Арсен никуы дæр хъуыды кодта сֆæлдис-тадон методы формулæйыл, ницæмæн дæр æй уый сæр хъуыди.

Уацау «Джанаспи»-ы колхозонты фæлгонцтæ, сæ ныв æмæ æрвилбоны цард схематикон хуызы æвдист кæй æрçыдисты, зæрдæзæгъгæ кæй не сты, уый та баст у, Арсен колхозон дунейы цард кæй нæ зыдта, ууыл. Уый афтæ уыд, соцреализмæн йæ кой дæр куынæ ма уыд, уæддæр. Мæнæ дын Гончаровы, стыр романисты, ныхæстæ: рагæй мын дзурынц уайдзæфы хуызы, — алкæуыл куы фыссыс, уæд, дам, цæуылнæ искыу равдисыс зæхкусджыты... «На это у мены есть один ответ, который устраниет необходимость всех других, а именно: я не знаю

быта, нравов крестьян, не знаю реальной жизни, сельского хозяйства, подробностей и условий крестьянского существования... Я не владел крестьянами, не было у меня никакой деревни, земли; я не сеял, не собирал, даже не жил никогда по деревням». «И оттого не берусь не за свое дело, не описываю и не изображаю, чего не знаю» (И.А. Гончаров. Очерки, статьи, письма. Воспоминания современников. М., 1986, сс.21,26).

Советон царды фәтк ын мардта йә курдиаты фарн, әфхәрдтой йә әрвыйлбон!. Әмәе стыр рәестдзинады хузызы әрхастай Мамиты Гигайы уац, Бәдоаты Хъазыбеджы тохмондаг ныхәстә, стәй ма уырыссаг газеты иу пассаж. Мәнмә гәсгә, Арсен ахәм уәләнгай литературон фаутә куыдзмә дәр нәе дардта. Науәд кәд уыд Хъазыбег литературон критик? Стәй Гига дәр? Уый бирә фәцард. Әз әй хорз зыдтон, сси зонады кандидат дәр, уыд пединституты лектор дәр, фыста зонадон әмәе критикон уацтә, стәй әмдзәвгәтә дәр, фәләе йәм нәе уыдис нәдәр поэты, нәдәр литературә иртасәджы әмәе критичы бәлвырд курдиат. Йә ныхас ницы карста, уәд нәе, ома әвдай азы размәе, студент әмәе ма аспирант куы уыдис, фәләе хәсты быдыраәй куы 'рыздәхт, институты лектор куы сси, уәддәр. Уәдә ма әмәй бабын Арсены курдиат? Критикон уацәй фыссәджы курдиат куы мәлид, уәд иу фыссәт дәр фыщаг чиныдҗы фәстә ницыуал ныффыссид. Дәуыл дәр иу әмәе дыууә хатты нәе фыстой, фәләе дыл ницы 'рцыдис, дәе курдиат хъомысдҗындаәр цы фәсис, уымәй дарддәр.

Диссаг ма мәм уый дәр кәсы, әмәе, Гига цы фәскомцәдисон фаутә фәхаста Арсены аивадмә, уыдон куы нымайыс, уәд дә куыд ферох сты дыууә стыр факты нәе ирон литературәйи историйи?..

Фыщаг. 1939 азы советон хицауд фыщаг хатт ләвәрдта паддзахадон хәрзиуджытә фысдҗытән. Уыдис нәм уәд цалдәр мин фыссәджы, фәләе дзы хуыздәрты-хуыздәртә разындысты 73 фыссәджы, ордентә кәмән радтой, уыдон. Сә иу уыди Коцойты Арсен. Стәй, ды соцреализмы амындәй фыст уацмыстә кәй хоныс (уацау «Джанаспи» әмәе радзырдтә сывәлләттән), уыдон мыхуыры куы наәма фәзындысты, уәд әрхауд Арсенмә ахәм бәрzonд цыт. Уый та нын амоны иу хабар — советон хицауд аргъ кодта Арсенән фыщадҗы-фыщаг йә бәрzonд аивадон уацмысты тыххәй. Ацы факт ды басусәг кодтай, уымән

æмæ йæ кой куы скодтаис, уæд дæ карз ныхæстæ советон системæйы тыххæй азгъæлдаиккой, зымæгон фистау.

Дыккаг. 1939 азы Советон хицауад æмæ Компартি скодтой стыр аргъ ирон национ литературæйæн. Ӕнæхъæн Цæдисы æппæт къуымты бæрæгбоны кад æмæ цыт кодтой Хетæгкаты Къостайæн, йæ райгуырдыл 80 азы кæй сæххæст, уый фæдыл. Уый уыд кад нæ национ генийæн æмæ йæ раттæг адæмæн. Юбилейы цыты бæрæгбонты сæйраг ныхасгæнæг уыди нæ Цæдисы фысджыты организацийы сæрдар, СЦКП-йы Центрон Комитеты уæнг Александр Фадеев. Уый йæ иу раныхасы ком-коммæ ракодта Елбыздыхъойы, Коцойты Арсен æмæ Нигеры кой: «Мне приходилось слышать голоса со стороны отдельных осетинских товарищей, которые пытались отбрасывать такого художника осетинского народа, как Бритаев, который в своей политической деятельности пошел по ложному пути. Этот ложный путь не должен отрицать большого значения для осетинского народа его драматургической деятельности, его художественного творчества. (Бурные аплодисменты).

Мы, товарищи, должны очень беречь и ценить тех людей осетинского народа, которые еще и сейчас живы, которые являются как бы живыми свидетелями этого прошлого развития литературы, которые соединили ее собой, соединили ее прошлое с современностью, с настоящим. Мы должны ценить и уважать существующих сейчас писателей Осетии, которые начали творить еще при старом строе, которые являются истинно народными писателями — я имею в виду Арсена Коцоева, Нигера и других. Это, товарищи, очень большие люди для нас, потому что они осуществляют собой эту великую связь литературы народов в прошлом и настоящем» (Кæс чиныг: Юбилей Коста Хетагурова. 1859—1939. Орджоникидзе, 1941, стр. 92—93).

Фадеевы ацы ныхæстæй бæрæг у компарти æмæ хицауады ахаст Елбыздыхъо, Арсен æмæ Нигеры хуызæн фысджытæм. Фадеев дзырдта, официалон хицау уæвгæй, парти æмæ хицауды принципиалон позици, зæронд фысджытæм цы цæстæй кæсын хъæуы, уый фæдыл. Ды цы дзурыс Георги æмæ Арсены тыххæй, уыдон ницы хуызы фидауынц компартийы æцæг ахастыл. Гъе, æмæ дардæр нал дзурдзыстæм ацы фарстыл. Дзуринағ ма цы ис Арсены хъысмæты фæдыл, уый та у йæ иунæгдзинады фарст, ды йæ иувæрсты кæмæн ахызтæ, уый.

Мә чиниңдеки әмә мә уаңты Арсены цардуагон әмә литературон хъысмәты тыиххәй ды әрхастай мә хъуыды — Арсен адәмни эгоизмы ныхмә тәргайы хузызы әрәвәрдта йәхи уды эгоизм, — фәлә разы дә әви нә, уый ницәмәй равдыстай. Ацы хъуыды та фәзында йәхи къухәй фыст биографийы бындурыл, стәй сәәдз азы дәргы тәргай кәй фәлыйгъд (Калакмәе, Бетъирбұхмә, Мәскуымә), уый нымайгәйә.

Арсены сәфәлдистадмә мә уаңты ис дыууә фиппаинаджы: дунембарынады къуындәгдзинад әмә эгоистон тәргай. Уыңы фиппаинәгтә фаутә хәссыны охыл мыйяг не сты. Уыдан бындуру у иу хұымәтәг хъуыды. Нә литературәйи ивгъуыд хъуамә хорз зоной абоны фысджытә, әмәй иын йә ләмәгъдзинәдтә үйной әмә сә ма фәлхат кәнной, сәхи сә хизой. Ахәм уыд Арсенән йәхи хъуыды дәр: «Стыр зонды скъола у ивгъуыд рәстәг, — фәкәссын әм-иу хъәуы хаттәйхатт фәстәмә».

Ды не сразы дә фыссәджы дунембарынады къуындәгдзинадыл. Загътай: Арсен «Әфсир»-ы разныхасы афтә куы зәгтьы — «...нә журнал иу партии 'рдәм дәр нә хәцдзәни, фәлә нә ныхас кәддәриддәр үйдзәни мәгуыр, бархъуаг әмә тыхст адәмни пайдайы 'рдәм», уәд уый «дунембарынады къуындәгдзинад» у? Мәнмә гәсгә, у. Уымән әмә фыссәг, йә бәстәйи «мәгуыр, бархъуаг әмә тыхст адәм» кәй ис, уый кәд зоны, уәд әнәмәнг зондзән уый дәр, әмә уыңы мәгуыр адәмән бартә әмә царды фәрәзтә самалгәнән ис әрмәст әхсәндзарды социалон рәстдзинад ныбиноныг кәнгәйә. Әхсәндзарды фыдвәтк, уый әнәрәстдзинәдтәй фервәзынән ис иунәг хос — уыңы фәтк раивын, уый рәстдзинады бындурыл самайын. Ахәм хъуыддаг бакәнын фыссәджы бон нау. Уый саразын йә бон у әрмәст политикон партийән. Уымән йә уәвыны мидис дәр уый у — хицауд байсын, ног фәтк әрәвәрын әхсәндзарды. Цахәм фәтк үйдзән, уый та фыст вәйиы партииы программә әмә уставы. Гъе, әмә фыссәгән ис фадат, йә дунембарынадмә әевваҳсәдәр цы партииы фәндиәгтә уой, уый фарс баләууынән. Әңәрәст әхсәндзарды фәтк раивыны охыл тохы быдымрәе раңауын. Ахәм тохәй иуварс аләууын та хуыйны, иууыл фәлмәндәр әвзагәй дзургәйә, дунембарынады къуындәгдзинад. Ды ахәм позици нымайыс мә дунембарынадыл.

Стәй йә дзурыс карз фидисы хузызы: «...йә дунембарынад әңгәг къуындәг үымән у, зәронды бонтәм дәр алыхуызон партиты хәйрәдҗджын идеяләтәй чи не ссәрибар әмә сәйхе чи рәвдауы...»

Әз әңгәг дәр зәронд ләг дән, рагәй дәр нә уарзтон фидистә кәнын, рагәй дәр мәм худинағ каст, дыууә ирон фыс-сәдҗы кәрәдзийән фидистә кәнәй, уый. Мә зәры ма ахәмтәм куыд әргүүбыр уон?.. Цы дыууә боны ма мын бazzад, уыдан фидистыл хардз кәнынән мәнмә әвгъяу кәсынц. Фәлә куы загътон: баңауәм критикон диалоджы — Адәймаджы концепци Арсены сәфәлдистады (кәнә дунембарынады), әмә уәд бәрәгт үйдән нә дыууәйә алкәмән дәр йә рәстдзинад дәр әмә йә зылындзинад дәр. Афтә кәй зәгъыс, мә хузыән хәйрәдҗджынта «Иры дзыхъх бәз-бәз кәны», уый дәр хъуыдиаг у. Адәмы дзәвгар фылдәр хай кәд хәйрәдҗджын зондыл ләуд сты, кәд ма дзы пахуымпары нымад әрмәст цалдәр зондыләгмә бazzади, уәд уый әнәхъән ирон дзылләй трагеди у. Гъе, әмә сын радзур дә зәрдәйи фәндиягәтә нә фидәни тыххәй, радзур — куыд хъуамә сәххәст уой дә зәрдәйи фәндиягәтә әхсәндәрды. Кәд уыцы фәндиягәтә рәстдзинадыл амад уой, кәд адәймаджы удыхъәд бәрзондәргәнәг уой, кәд ныры цивилизацийы әвирхъяу фыдбылызтәй фервәзыны хос амонәг уой, уәд дәм фыщаг чи байхъусдзән, уый — мәнә әз. Стәй канә әз нә, әхсәндәрдә рәстдзинады фисынтыл амад куы уайд, уый кәй фәнды, уыдан иуылдәр дә фарс рахәцдзысты. Әрмәст дә иууыл зәрдиаг дәр хъуыдигә, идеалтә, фәндиягәтә радзур, исказ хәрамзәрдә ныхәсты аууон ма ләуу, уый дә характеристыл дәр әмә дә курдиатыл дәр ницы хузызы фидауы.

Әмә ма Арсены егоистон тәргайы тыххәй дыууә ныхасы.

Ацы хъуыды мәнмә фәзынд Арсенән канәй йә биографийы фактты бындурыл нә, фәлә ма уый йәхі армәй фыст автобиографийи йә хъысмәты фәдыл цы әвдисәндар факттә нымайы, уыдан мидисмә гәсгә дәр. Уыдонәй мәм иууыл трагикондәр кәсынц мәнә ацы ныхәстә, зәрдәйи әвидийгә хъыгәй хъуырмәнад ныхәстә: «Әрцардтән Джызәлү, куы фәдзәбәх уон, уәд дардәр исты фәндтә кәндзынән, зәгъгә. Адаргъ мыл сты удхары къорд азтә. Скъола иуадазы ныууагътон, зәгъгә, уый куы базыдтой мә фыд, ме 'фысмәртә, мә хотә

(мæ мад амардис 1891-æм азы халерæй), уæд мæм знаджы цæстæй ракастысты, сыхбæсты дæр æппын нымад нал уыдтæн, афтæмæй мæ-иу уый размæ рахон-бахон кодтой, «махмæ рацу, махмæ рацу», зæгъгæ. Індон бамбарæн у, уый мæ психикæйл куыд аудыдта, уый. Цы хæрын, кæм хуыссын, куыд у ме 'нæніздинад, уый мæт ма кæй уыдис! Зындон мын фестадысты нæ хæдзар, нæ сыхбæстæ, нæ хъæу».

Ам диссаг уый у, æмæ ацы хыыгзæрдæ, тæргай уды ныхæстæ Арсен фыста 1935 азы, ома хабарыл 40 азы куы рацыд, уæд, фæлæ сæ фысгæ та ныккодта, цыма дыууæ боны размæ бавзæрста уышы зындоны хъыгтæ, уыйау. Иу дзырдæй, Арсенæн йæ тæргай зæрдæ никуы бафидау та 'взонг бонты зындонимæ. Фæлыгъди уыцы зындонæй фыцлаг ахуыргæнæджы куыстмæ Цæгат Ирыстоны хъæуты, стæй 1900 азы та бынтондæр схицæн Цæгат Ирыстонæй æмæ йæм æрыздæхт 20 азы фæстæ, фæлæ уæддæр йæ зæрдæй тæргайæ ницы фæхъуыд. Уый бинонты, хъæубæсты, хионты эгоизмы ныхмæ æрæвæрдта йæхи уды эгоизм æмæ афтæмæй цард йæ мæлæты бонмæ. Цард иунæгæй. Йæ фæсномыг дæр уыди Иунæг æмæ йын уый дæр раст æвдysыта, канд æрвylбоны царды иунæг кæй уыд, уый нæ, фæлæ ма йæ уды иунæгдзинад дæр.

Арсен 1923 азæй 1929 азмæ цард æмæ куыста Хуссар Ирыстоны. Хорз æй зыдтой Цхинвали интеллигенци иууылдæр. Із ма дзы кæй æрæййæфтон, уыдон лæмбынæг фæффарстон Арсены тыххæй. Цы зыдтой, уыдæттæ мын лыстæггай фæдзырдтой æмæ ам уыдон нæ нымайдзынæн, фæлæ æмдзыхæй дзырдтой иу хабар: Арсен цард иунæгæй, никæй кодта йæ хæдзармæ, никæй хæдзармæ дæр цæугæ кодта, никæимæ дæр кæрдзын хордта хæрæндонаны кæнæ рестораны. Партимæ нæ, профорганизимæ дæр никуы бацыд.

Ахæм иунæгдзинад уыди Арсены хай эгоистон тæргайы фæдыл. Ахæм уавæр зын уромæн у кæцыфæнды кары дæр, фæлæ æвирхъяу зын та у зæры бонты... Эгоизм ахæм уавæрмæ кæй кæны, уый тыххæй мæ фæнды Владимир Соловьевы ныхæстæ æрхæссын: «Основная ложь и зло эгоизма не в абсолютном самосознании и самооценке субъекта, а в том, что приписывая себе по справедливости безусловное значение, он несправедливо отказывает другим в этом значении; признавая себя центром жизни, каков он и есть в самом деле, он других относит к

окружности своего бытия, оставляет за ними только внешнюю и относительную ценность». «Эгоизм никак не есть самосознание и самоутверждение индивидуальности, а напротив — самоотрицание и гибель» (Вл. С. Соловьев. Соч. В двух томах. Т. 2.М., 1990, сс. 506, 507).

Ды Арсены хъысмәты трагизм кәңыс советон цардуаджы аххос, фәлә Арсен Советон хицауды размә фәцард 49 азы, йә зындонәй тәргай күы фәлыгъд, ууыл та цыд 25 азы. Нә аивта йә зәрдәй тәргай, йә эгоистон иунәгдзинад советон дуджы дәр. Ахәм уавәр та зәры бонты кәны әвирхъау хъизәмармә, уды әвидигә фыдәвзарәнмә, раңауән кәцәй нал ис, ахәм къуырцдәвәнмә.

Ахәм фыбылызмә кәй кәны удгоймаджы эгоизм, уый фәдыл фыст у Горький радзырд «Зәронд ус Изергиль». Уым ныхәй-ныхмә әвәрд сты Ларрәйы эгоизм әмә Данкойы кол-лективизм. Ларрә иунәгәй, йәхи фыдвәндтәм гәсгә фәцард зәры бонтәм. Сфәлмәцыд йә иунәгдзинадәй, күы амәлид, уый йә фәнды, фәлә йын Хуыщау мәләт нә дәтты. Кардәй йә зәрдәмә хъавы, барәхуыста йә риу, фәлә «сломался нож — точно в камень ударили им». Зәххы хъәбәртыл йә сәр хойы, фәлә «земля отстранилась от него...» «Он не понимает ни речи людей, ни их поступков — ничего... Ему нет жизни и смерть не улыбается ему...»

Данко әндәр хыссәйә конд у. Уый адәмы тар хъәдәй ракәныны охыл йә риуәй ратыдта йә судзгә зәрдә әмә йә фәдыл ныххәррәтт кодтой тыхст адәм. Раирвәэтысты тар хъәды уацарай. Рацыдысты хуры рухсмә, дардыл быдырмә. Цины аныгъуылдысты иууылдәр, фәлә... «кинул взор вперед себя на ширь степи гордый смельчак Данко, — кинул он радостный взор на свободную землю и засмеялся гордо. А потом упал и — умер...»

Әңдәг, Данкойы хыссәт дәр бирә тәхудиагдәр нәу: «Люди же, радостные и полные надежд, не заметили смерти его и не видели, что еще пылает рядом с трупом Данко его смелое сердце. Только осторожный человек заметил это и, боясь чего-то, наступил на гордое сердце ногой...»

Иу дзырдәй, Данко йә сәр аәрхаста тыхст адәмы сәрыл, ракодта сә зындонәй Хуры хъәбисмә, «сәрибар зәхмә». Фәлә хәрзгәнәг хорз никуы ссары: адәм ын йә мәләт хъуыды дәр

не 'ркодтой, сә иу ма йын йә судзгә зәрдәйыл цыыфқъахәй дәр баләгәрста. Данко амард, Ларрә цәргәйә бazzад, арвәй зәххы 'хсән иунәгәй. Гъе, фәлә мәнмә Данкойы мәләт хуыздәр кәсү Ларрәйы удағасәй.

Иу дзырдәй, Арсены трагикон хъысмәты тыххәй мә хуынды карз тәрхәттә хәссыныл нәу. Нә разы ис бәльвырд фәзынд — фыссәджы хъысмәт — әмәе йын йә аххосәгтәе иртасын хъәуы объективон агъдауәй. Мә нымадәй, фыссәджы хъысмәт (алы фыссәгәй дәр зәгъын) фыщаг баст у йәхиуыл, йә хъуыды, ие 'нкъарәнты әмәе йә мити мидисыл, стәй йә уды фарныл, ноджы ма, цы 'хсәнады цәры, уый миниуджытыл. Ды кәнис әппәт дәр ахсәндзарды, системәйы аххос, нә нымайыс, Арсен йә царды кәрон ахсәнадәй рәвдый кәй уыд, уый. Гъе, әмәе уый у дә позицийы иувәрсыгдинад. Уәлдайдәр уымән, әмәе фәзынд йәхәдәг, Арсены хъысмәты трагизм сәвзәрд советон ахсәндзарды нә, фәләе уый әрләудәй 25 азы раздәр.

Цәй, кәд мә фәндөн Арсены дунембарынады тыххәй критикон диалоджы бацәуын, айсай, уәд ма нын уыздән фадат ацы фарстыл бәстондәр әрдзурын әмәе рәстдзинадмә әввахсәр бацәуынән. Ныр та ма цалдәр дзырды, Нигеры тыххәй мәм цы фаутә хәссыс, уыдоныл.

Ам ды нылләууытә искај ныхәстә контекстәй иппәрд кәнныныл әмәе афтәмәй уыңы ныхәстән сәе мидис зыгъуиммәе кәнныныл. Ахәм «полемикон рәсугъдзинәдтә» сәрмәе хәсси-нагыл нымад никуы уыдысты, не сты ныр дәр әмәе хуыздәр уаид, ды дәр сәе дә уацтәм әввахс куынәе уадзис, уәд...

Мәнәе цы фыст ис мә чиниджы Нигеры тыххәй: «...адәймаджы әвәсмард (бессмертие), царды цыбырыл фәуәлахиз аразгә у адәймагән йәхицәй, йә фәллойә, цардән йә арфмәе бацәуынәй. Хъуамә дә уды фарнәй, дә курдиатджын удуәлдай күистәй ыссарай «дә адәмы хорзәх», әмәе уәд агәрон «мәрдон рәстәг» бафтдзән уәләуыл бонтәм, «цыбыр цардмә», уәд поэты цард ысуыздән сәдә (Къоста: «Дә цард гъеныйр дәр у сәдә»).

Ацы концепцийыл Нигеры уацмыстәй нә фидауы әрмәст иу (әз зәгъын, 1937—1945 азты кәй ныффыста, уыдонәй). 1938 азы июны 23-әм бон Нигер фыссы йәе иууыл трагикондәр әмдзәвгә «Иуәй иннае бон уырыдәр». Поэты хинкъарынад

дунейы ам у бынтон әрхәндәг, әвидигә трагизмәй уәфт. Цы у йә аххос, уый бәрәг нәй. Зәгъән ис әрмәст: уый әнәмәңгәй баст у, ирон литературәйыл уыцы дыууә азы цы стыр әнамондзинад әрцид, уымә (ахст әмә сәфт әрцидысты ирон фысджыты хуыздәртә, ңагъды уәлдәйттау ма аzzадысты Арсен әмә Нигер, фәлә Нигеры сәрмә дәр тәбыныл ауыгъд цирхъ дзедзырой кодта, уый әдзух әнхъәлмә каст, — кәд аскъуидзән уыцы тәбын). Әндәр ын ницы объективон бындуру ис ирон әхсәнады ңарды. Ис ма дзы әңәг иу фәзилән. Нигер комкоммә зәгъы: әрдз мын стыр ләвәрттә ракодта («Ой, цы мыртә уыд мә риуы!.. Ой, цы хәзна уыд мә сәры!.. »), фәлә мын мә базыртә айтындзын нә бантыст («...арв зымәг нә нәрү, Буләмәргъ зымәг нә ңәрү... »), ...цы сараптон, уымән дәр аргъ нәй, нымады нәу: «Ам ныл аудәг нә уыди, Ам нә зард бәсты нә ңыди».

Ацы дардыл ныхасәй ды рахицән кодтай дыууә хъуыдайады, кәй бын баҳахх кодтон, уыдан әмә фәдисы хъәр sistай: «Нафи әмдзәвгә ныфғыссынән йә аххос нә ары! Арсенән йәхі уыны, афтәмәй иын йә фәәд агуры... биноныгәй фәдзырда, Нигерыл цы әбуалғ хахуыртә фыстой, уыдәтты тыххәй әмә әппынфәстаг әрцид әнахъинон хъуыдымә: әмдзәвгә «Иуәй иннәе бон уырыддәр» ныфғыссынән «ницы объективон бындуру ис ирон әхсәнады ңарды».

Фыщаг уал уый, әмә мә хъуыды сзыгъуиммә кодтай: әз зәгъын, әмдзәвгәйи мидис, йә «әвидигә трагизм» баст у 37—38 азты нә литературәйыл «цы стыр әнамондзинад әрцид, уымә», стәй йә уәлвәд: «Әндәр ын ницы объективон бындуру ис ирон әхсәнады ңарды». Ды хъуыдайадән йә райдиан аппәрстай, әндәр ын ницы бындуру ис-ы бәсты фыссис ницы бындуру ис, цыма мәнән нә литературәйи трагедийи кой мә фәсонәрхәджы дәр нәй. Афтәмәй та ды мәнәй уәлдай ницы загътай, әрмәст абсолютизаци кәенис, әз цы факттыл дзурын мә чиниджы, уыдан...

Не 'мбәлә искәй фыдәбоныл ахәм ңәстыфтауән ныхастә кәнин. Уәлдайдәр та уымән, әмә ды хорз зоныс, әз цалдәр азы кәй фәкуистон ацы чинигыл. 22 азы размә фыст, рецензигонд (рецензенттә Мәрзойты Серги әмә Джыккайты Шамил) әмә редакцигонд, 86-әм азы хъуамә раңыдаид, фәлә руагъдады сәйраг редакторән фәндияг нә фәци ацы хабар

әмәй йәз зонад-иртасәг институты литературуон хайадмәе ног рецензи ныфғыссынма баскъафта. Уым ыл Хәдарцаты Азәйы разамындәй ныфғыстой: Нигер революционер кәй уыд, уйын чиниджы әвдист не 'рцыд, стәй ахәм чиниг ныфғыста Нигеры чызг әмә фыщаг фыст раудазын хъәуы!. Рецензийән дзуапп радтон, мәңг даутә мыл кәнынц, уйын сәе цәстмәе бадардтон әмә мәе күхфыст райстон раугъадәй! Загътон: раудзут уал Нигеры чызджы чиниг, стәй кәд искуы бынат разынид мәе күистән дәр. Раугъад ныссым. Нигеры тыххәй йәз юбилейы бонмәе иу уац дәр нәе раугъата, чиниг нәе, фәләе. Мәе чиниг фәзында фондз азы фәстәе — 1990 азы... Уәд Нигеры юбилейы фәдыл ды дәр цымы ницы загътай. Гъе, әмә мәе ныр дәр нәе уырны, йәз сәрыл дзурын дәе фәнда, уйын. Уымән әмә дын мемә быцәуагәй ницы разында. Дәе дзырды миднысан у советон әхсәндзард әмә социализм әффхәрын. Гъе, әмә әффхәр, фәләе уымән литературуон әфсон агурын нәе хъәуы.

* * *

Әхсар, дәе уацы мәен тыххәй, мәе дунембарынады фәдыл ис дыууә фауы, дыууә фидиси. Әркәсәм-ма сәм, кәддәра цас раст ысты, цас фидауынц мәе митә әмә мәе хъуыдыйтыл не 'хсәндзарды әмә нәе литературәй.

Фыщаг фидис: «...йәз дунембарынад әңәг къуындәг уымән у, зәронды бонтәм дәр алыхуызон партиты хәйрәдҗджын идеяэтәй чи не сәрибар әмә сәе йәхи чи рәвдауы...» Дыккаг: «Нафи зәронды бонтәм дәр социализмы әнәфәецудгә апологетәй бazzад...» «...нырма әууәнды әппәт дунейи әхсәндзарды рәстдзинад әрәвәрүүн әмә ныбиноныг кәнныныл», тыхсы «коллективистон психологийыл», «гуманистон райдиантәм тырныныл».

Ам раст нәе фыщаг иу пункт: әз алыхуызон партиты идеятыл никуы уыдтән хәст, никуы дәр сәе мәхи рәвдыйтон. Әз уыдтән иу партийи уәнг әмә уйын хуыйны коммунистон парти. Уыцы партиимә әз бацыдтән 18-аздзыдәй 1943 азы әмә абор дәр дән уыцы партийи уәнг. Әртиссәдз азы дәргүры ахуыр кәнын социализм, куыд ахуырад, наукә. Мәе зәрдил әдзухдәр дарын Энгельсы фәдзәхст: «Социализм, с тех пор, как он стал наукой, требует того, чтобы с ней обращались как с наукой, т.е. чтобы его изучали». Ленины амында дәр раст ахәм хъуыдыйыл

амад у: коммунист әрмәст уәд сүйдзынә, адәймагад цы зонындзинәйтә сфералдыста йә цәргә-цәрәнбонты, уыданәй дә уәд, дә зонд куы сифтонг кәнай. Гъе, әмә дә кәд мәнән рәстаг фидис бакәнын фәнды, уәд дзур комкоммә: Нафи растыл, иууыл растдәрыл! — нымайы социализмы (коммунизмы) иртасән метод. Адәймагады әхсәндзарды әмә дун-дунейы әрдыхъәды миниуджытә историзмы, материализмы әмә диалектәйы принциптәм гәсгә иртасын. Ацы хъуыддагыл уыди, у әмә уыдзән әнувыд йә удағасәй наә, мәрдты дунейы дәр. Дә бон у әмә ма фәтчыгъәдән дә фидисмә ахәм ныхәстә дәр бафтауай: Нафийы уырны социализмы идеалты, хәйрәдҗджын идеалты, рәстдзинад әмә йә катайаг сагъәсты йә зәрдә рәвдауы иу ныфсәй — адәймагады әхсәндзарды искуы әнәмәнг раләудзән социализмы идеалты рад! Уый наәй, уәд та адәймаг ныллаудзән сәфты къахыл, адәмтә кәрәдзи бахәрдзысты әмә адәймаг хъәддаг сырды хуызы дәр нал уыдзән зәххы къорийыл...

Дә дыккаг фидис мәм раст наә кәсы әппындәр. Әз кәддәриддәр уыдтән социализмы фарс, фәлә үә «әнәфәцүдгә апологет» никуы уыдтән әмә наә дән ныр дәр. Апологетика — «Предвзятая защита, восхваление чего-либо вместо объективного разбора». Гъе, әмә ма ранымай, кәд уыдтән әз дә уәлдай социализмы миниуджытәй әспәләг, уыданән объективон ағъдауәй аргъ кәд наә кодтон?.

Никуы уыдтән әз советон цардуаджы ныхмә, фәлә, үә цухдзинәйтәй мә цәст цы ахста, уый тыххәй мә хъуыды зәгъыны фаг ләгдзинад уыдис мә зәрдә әмә мә зонды кәддәриддәр. Советон царды фәтк әмә социализмы ныхмә ирон сфералдыстадон интеллигенцийә иууыл карздәрәй чи дзырдта әмә дзуры, аәцәг, наә баестәйы социализм ныгәд куы 'рцыд, капитализм та — реставрационд, уәд, уыдон стут уә дыууә: ды әмә Дзүццаты Хадзы-Мурат. Уә дыууә дәр уыдыстут компартийы уәнгтә, бацыдыстут мә рәстәдҗы. Фәндыд мә зәрдиагәй, иу партийы куы уаиккам, хәләрттә кәм уыдыстәм царды әмә ирон аивады, уым. Мә бон цы уыд, уымәй цалдәр азы фәцархайдтон, Хадзыйы партимә куы айсиккой, ууыл. Айстой үә, үә тәккә ләдҗы раны куы уыд, уәд. Бацыд партимә, социалистон теориимә хорз зонгәйә. Стәй партийы XX съезды тәрхәттыл, Хрущевы доклады (Стаины ныхмә) 30-азмә 'ввахс куы рацыд, уәд. Тынг хәлар уыди обкомы фыццаг

нымәрдар Санахъоты Феликсимә. Сәйраг Советмә йә депутатәй күң 'взәрстый, уәд ың аүүәнчү ләг уыди Хадзы-Мурат. Нәе театры агъуисты йын уыди фембәлд әвзарджытимә әмә дэз докладгәнәг та уыд Хадзы-Мурат. Партийы тыххәй дәр, советон хицауады тыххәй дәр әмә Феликсы тыххәй дәр иттәг разәнгардәй фәздырдта иууыл бәрzonдdәр әмә аивдәр ныххәстә... Йә позицийы цәхgәр фәзылдән, йә парти әмә социализммә кәрцвәлдәхт кәй фәци, уымән әз ницы реалон бындур арын. Хорзәй дарддәр ың советон хицауад әвзәрәй никуы ницы сарәзта. Йә фыд сидзәрәй, иунәгәй бazzад 20-әм азы трагедийы фәстә. Советон хицауады фәрцы фәци каст уәлдәр скъола, пенсийы кармә фәкуыста астәуккаг скъолайы ахуыргәнәгәй, уыд советон хицауадыл әнувыд ләг, цып-пар азы арвыиста хәсты быдыры ССРЦ сәрыл. Хадзы-Мурат йәхәдәг дәр райста уәлдәр ахуырад Мәскуйы литинституты, дунейы иунәг литературон ахуыргәнәндоны. Күиста рауагъдады редакторәй, стәй зонад-иртасәг институты 25 азы. Ам райста зонады кандидаты әмә уәлдәр зонадон кусәджы дипломтә, уыди ахуыргонд нымәрдар дәр, ома дыккаг ләг институты. Уый фәстә йә равзәрстам нае фысджыты организацийы сәрдарәй, сси Къостайы номыл премийы лауреат, обкомы пленумы уәнг, депутатты облсоветы уәнг. Мыхуыргонд цыдысты йә уацмыстә се 'ппәт дәр, суанг йә боныдҗы фыстыты онг. Хуыздәр ахаст ма цы хуызән вәйиль?..

Ды дәр мә рәестәджы бацыдтә партимә, әңгәг, Хадзы-Муратәй дзәвгар раздәр. Куы цыдтә, уәд мә фарстай: бацәуон әви нае? Дә гуырысхо баст уыд, партийы әвзәр адәм, карьерәйыл мард адәм бирәе кәй уыд, ууыл. Уышы уавәр әз хорз зыдтон — иу афәдз әмә әртә мәйи обкомы инструкторәй фәкуыстон, номенклатурәйы кусдҗыты документтә мә къухәй фыст цыдысты, — уый уыд мә күист. Номенклатурәйы та уыдысты уышы рәестәджы (46—47 азы) чиновниктә се 'ппәт дәр фыццаг нымәрдарәй колхозы сәрдары онг. Гъе, фәләе дын, хъуыды ма йә кәнин, загътон: «Бацу, науәд дә фәндаг әхгәд уыдзән, стәй партимә әрмәст карьерәйыл мард адәм күң цәуюй, уәд ноджы фылдәр кәндзән уавәр...»

Ныр у, әмә дәүән дәр советон хицауад әмә парти әвзәрәй ницы сарәзтой. Кастән дын дә фыст, партияе цәмән цәуыс, уый фәдил кәм дзурыс, уый, фәләе дә партийы уәлдәр чиновниктә кәй фәхъыг кодтой, әндәр дэз әфхәрдил нымайнаг хабарәй

ницы 'рхастай... Ахәмты тыххәй партийә цәуын күң хъәуид, уәд әз хъумә раджы фәлыгъдаин, фәлә әз баңытән 1943 азы, партийә «дардзәст» ләгтә лидзгә күң кодтой, уәд әмә абон дәр дән йә рәнхъиты, кәд йә раздәры уәнгтәй партийы 3% йеддәмә нал бazzад, уәддәр.

Уәд цәмән? Исты хорзы мын баңыд әви? Ранымайдзынән дын сә, цы хәрзты мын баңыд, уый...

1945 азы декабры райдыттон кусын обкомы инструкторәй, фәлә мын цәрәнуат нә уыди әмә, кусгә кәм кодтон, мә сагъәссаг әхсәвтә дәр әрвистон уым, мә нымәт — мә салдаты цинел, мә баз — мә чингуиты баст. Иу афәдз арвистон афтәмәй, мә мызд карточкәтә балхәныны фаг тыххәй кодта, хәдзар ма цәмәй баххуристайн?.. Афәдзы фәстә мә йә къәсмә фәхуыдта нывгәнәг Къәбысты Никъала. Цәрәнуат райстон әрмәст 14 азы фәстә, 59 азы, фәлә уый дәр Мәскуыйы Литфонды 'хцатәй араэйт хәдзары. Уыци 'хца та Гафез әмә әз тыххәй исгәйау бакодтам Алексей Сурковәй, 3 хатты йәм уыдистәм Мәскуыйы.

Ды мә апологет хоныс, уый размә дә иу уацы уыд ахәм уайдзәф: ис әм конъюнктурәмә гәсгә фыстытә («Арәх-иу конъюнктурәй уацары дәр бахауд»). Раст дын күң зәгъон, уәд әз мә чысыллай фәстәмә хивәнд ләг фәдән. Фыстон, әрмәст мәм раст цы кости, уый. Никуы нымадтон, мә дзырд йә фәдил цы расайдзән хорзәй кәнә әвзәрәй, уый. Уымән әмә мә ныхас иугәр раст у, уәд йә къәдзилил әвзәр исты цәмән хъумә уа баст?.. Мә ныхас исказән «әгәр хъыг күң уа», уый мәм нымады нә уыд. Ахәм позици мә литературон хъысмәтүл рәстырдәм нә аудыдта, фәлә йыл уәддәр мә къух никуы систем. Ницәйаг салдат ләппу 1946 азы суәндиц уәды «фидайджы» редактор Цоциты Резойы әмә уәды фысдҗыты сәрдар Бекъойты Елиозы радзырдтәм, цыдәр фаяутә әрхәссын әмә иу әмбырды Резо рахуыдта мән уырыссагау «какой-то проходи-мец», Елиоз та йә афәдзы хыгъды — «әффхәрәг критик». Мәнмә гәсгә дә бауырнәзән: уый бәрц әдиле нә уыдтән әмә ма 'мбәрстайн: иу мыхуыргонд әмдзәвгәй автор фысдҗыты организаций хицаш әмә иунәг аивадон журналы редакторимә бышә-уыл күң схәца, уәд уымәй (дә уарзон терминәй нымайгәйә) ницы сойтә смәрзәни... Конъюнктурә амыдта дзыхыл хәзын, мә намыс та мә иннәрдәм ардытта. Политикон конъюнктурә

амында, ирон адәмны хүссайраг хай хицән адәмныл нымайын, аз та институтты фыңцаг курсы студент, фәссаууон хайады студент, фыстон газеты 46 азы кәрөн: «Историк хъумә ма ныффиистайд «Хүссар Ирыстойнаг адәм», уымән әмә Советон Цәдисы адәмтү 'хсән ис әәрмәст иу ирон адәм. Кәд Ирыстоны дыууә областы ис, уәеддәр уйй нә нысан кәненә әмә наем дыууә ирон адәмны ис». Нә мәм бахъардта конъюнктурәйи амынд 47 азы дәр. Уәд «Фидиуәджы» фәзынд Бекъойты Елиозы уац «Партиондзинад ирон нывәфтыд литератураібы», «Мах дуджы» та — Цәгат Ирыстоны обкомы пропагандә әмә агитацийи хайады гәс Хъайтыхъты Михалы уац «Нә поэзийи тыххәй» әмә та сәм цалдәр мышыр әмдзәвгәйи автор фәкъәспи кодта: «Хъайтыхъы-фырт әмә Бекъойы-фырт, Цомахъәй фәстәмә цы ирон фысджытә рахъомыл, уыдан ахицән кодтой административон арәнтәм гәстә, әмә рауад афтә, цыма ирон адәмән ис дыууә нывәфтыд литератураібы. Уйй у бынтондәр рәдид хъуыды, ирон адәмны национ культураібы райтынгыл чи кусы, уыдан тыхтә ныддиҳтә кәнинән ахъазгәнәг хъуыды әмә йә цәхгәр аиуварс кәнин хъәуы».

Конъюнктурә амоны: кәй уәрдоны бадай, уйй зарәг кән! Дәхи зарәг куы кәнай, уәд дынничи бахъырндаң иу стәм галиу ләгты йеддәмә. Стәй кәй зарәг нә кәнай кәнә кәмән нә хъырнай, уыдан дын дә хивәнд никуы ныббардзысты, сә масти дә исдзысты, кәд әмә кәм сә бол уа, уым. Әрцыд мәнил дәр ахәм хабар. 1949 азы рацыд мә фыңцаг чиныг «Салдаты зәрдә». Уыцы азы кәрөн ацыдтән Ленинградмә ахуырмә. Ныддаргъ ис мән фысджытәм Калак әмә Мәскүйи айсыны рәстәг, стәй уәд Елиозы бынат бацахста Асаты Реваз, Ревзоры бынат — Плиты Илья, әмә уыдан нал фарстон, куыд әрәгмә мә исынц Фысджыты Цәдисмә, зәгъгә. Мә райстыл фонд азы куы рацыд, уәд Калачы Цәдисмә ныщыдтән мә уәнгөн билет райсынмә әмә мын радтой мә «Личное дело» Асаты Ревазы резолюциимә: «Воздержаться в приеме!» Ба-хъуыд мә ногәй бацауын фысджыты организацимә әмә уәнг сдән 1955 азы. Иу дзырдәй конъюнктурә мастисаг у, йә зарәг куынә кәнай, уәд. Фәлә йын куы хъырнай, уәд та дә уды фарнаәй әңдәг зарәг никуы рантысдзән.

Литературон конъюнктурәимә тохы бацауын уйй бәрц тәссаг нәу. Әңдәг тәссаг у политикон, идеологон конъюнктурәимә быцәу. Уйй аз бавзәрстон 54 азы, Ленинградәй куы

'рыздәхтән әмәе институты (ЮОНИИ) кусын куы райдыртон, уәд «Фидиуәджы» мыхуыр аәрцыдысты (уәд редактор Гафез уыди әмәе сә рухсмә уый раугъя) мә дыууә баснийы. Мә «хәрзәнджытә» обкоммә фәедисы фәңдысты иугәйттәй әмәе къордәйттәй. Әмбисәндты рахуыртой антипартион әмәе националистон. Обкомы бүройы тәрхон — ләвәрд ын аәрәцәуәд карз аәфхәрд, фәстаг бафәдәхстимә, хаст аәрәцәуәд ацы 'фхәрд йәе сәрмагонд хъуыддагмә. Проекты уыдис — партийи рәнхъытәй ист аәрцәуәд. Зәрдәйә мә фарс чи уыд, ахәмтәй ма чидәр 'рымысыд мә баснийы дыууә рәнхъы фәдыл: «Бабыз йәхи ысхуыдта уихи әмәе Нафийи бәрзәйил выговор ныйих и!..» Ныйих и әмәе йәе 16 азы фәхастон. Раздәр әй исинаг уыдисты, фәлә, дам, курдиат ныффысс!.. Загътон: куы мын ай ләвәрдтат, уәд уәм курдиат баләвәрдтон?.. Уәдә ма йәе сисынән мә курдиат цы мардәрцыдән бахъуыд?..

Зын уыд цәрын әмәе кусын ахәм идеологон дамгъәимә — антипартион хъуыдтыл ләуд националист... Фәлә уәддәр куыстон әмәе фыстон, наә намысмә растыл нымад цы уыд, уый. Мә хъуыды, мә куыст, мә бәллиц исқәй хъазән, уәлдайдәр та чинвәлыст хъазән хъыг уыдзән әви аәхсызгон, уый нымайынмае араэз никуы уыдтән. Нәе фысджытә та фылдәр-фылдәры мещантә уыдисты әмәе сты. Чи дәм цәй тыххәй фәхъыг уыдзән әмәе дә цы хуызы исдзән йә маст, уый зонгә дәр нәе бакәндзынае. 1960 азы рацыд «Ирон поэзии антологи» уырыссагау Мәескуйы. Сты дзы хүссайраг ирон поэттә дәр: мә цахъхъәнтәй — Асаты Реваз, Мәргүиты Къоста, Гәбулты Мелитон, Нартыхты Михал, мә кәстәртәй — Бестауты Гиуәрги, Дзуццаты Хадзы-Мурат, фәлә дзы мә ном цырагы рухсмә дәр не ссардзынае. Уыдтән дзы, фәлә йә араздҗытәй иуы, Балаты Темболы, фәнадта Плиты Грис әмәе уый адыл чиньгаразәг мән рарәңгъята. Кәмәндәр йә бәхыл йә бон нәе цыд әмәе йә саргы надта... Ахәм аәфсонәй мә наә мыхуыр кодта «Мах дуджы» редактор Цәтгәраты Максим дәр. Әңгәг мәм дәс азы дәргъы дыууә хатты ныффыста, цәмәй ийн срәвдз кодтаин цыдәр юбилейон уац...

1957 азы уырыссагау рацыд мә уац «Дружба народов»-ы әмәе дзы фыст ис — «культура социалистическая по содержанию, национальная по форме» у политикон формулае, наәу эстетикон критери әмәе йә литературун теоримә хәссын наә хъәуы. Чинвәлыст адәмән аәхсызгон наә уыд, фәлә хұыматәдже

хъуыр-хъуырыл бандадысты. Уымәй иу азы фәстә фәзынд мә уац «Дружба народов»-ы ирон литератураһы тыххәй әмә уый фәдыл нә фысджытә администраторон әффхәрды фәнданыл ныллауудысты. Хуссар Иры әрәмбырд сты әмә мыл цыиф къахәй баләгәрстой, әз уым нә уыдтаң, афтәмәй. Фәссау-уонмә тәрхон әгәрьстәмәй парторганизациты дәр никуы уыд. Цәгаты фысджытә та рахастой тәрхон: журналы редакцимә әрвист әрцәуәд делегаци (Ардасенты Хадзыбатыр әмә Дзадтиаты Тотырбек) ахәм хъуыдымә: нырәй фәстәмә Джусойты Н. уацтән бынат куыд нал уа «Дружба народов»-ы. Журналы редакци сәрарвыста ахәм дзуаппимә: цы әмә кәй мыхуыр кәнәм, уый маx хъуыдаг у, Ирыстоны фысджытәм нә хауы... Хъуыдаг мын радзырдата Хадзыбатыр йәхәдәг...

Әхсар, ды нә литератураһы әеппәт фыдаевзарәнты уәз советон системәйән суаргъ кодтай, фысджыты бархъомыс әмә фәндиәгтән дзы цы нысан уыд, уый нә нымайыс. Әз та йә, партион карз әффхәрд мын куы рахастой, уәд бәлвырд базыдтон: нә фыдбылызыты райдиан әмә сәйраг аххосаг маx нәхәдәг уыдистәм. Хъуылаты Сикъойы куы раст кодтой обкомы бюроойы, уәд дзы уыдистәм Гафез әмә әз — сәфәлдыштадон характеристикае йын әз фыстон (зонадон институты номәй, Гафез та йыл йә къух фыста, фысджыты организацийы сәрдар уыд. Сикъойы әмә йә хәдивәт (Сикъо рухсады комиссарады гәс уыди) Джиоты Настяйы (Фәрнионы бинонтә) кәй сүсәг хъастмә гәсгә әерцахстой, уыдон дыгуәйә уым уыдисты әмә сә иу уыди фысджыты цәдисы уәнг...

Карз әффхәрд мын куы рахастой, уәд мә басниты уырыссаг дәлрәнхъон тәлмац Дзәуджыхъәүәй арвистон Шепиловмә («Правда»-ы редактормә) ахәм ныхасимә: кәд ацы стихтә антипартион сты, уәд мын ай бамбарын кә. Әңгәт дә дзуапп дәттын куынае фәнда, уәд мә хъаст бирондон лагъзы ныппар... Уый бамидәг әмә мын дзуапп нә радта, фәлә мә фыстает Гуырдзыстоны ЦК-мә арвиста ахәм ныхастимә: «Разъясните тов. Джусойты Н. недоуменные вопросы». Уәд ЦК-ы бамидәг сты әмә әрәмбырд кодтой, мә ныхмәе цыдәриддәр әрмәдҗытә уыдис, уыдон. Уыцы нымәцы, КГБ-ы органтәм цы дзырдхәссынтае уыд, уыдон дәр. Радтой мәм нә фысджыты организацийи иумайаг тәрхон (сәрдар Асаты Р.), правленийы 5 уәнджы фыстыгтә, сүсәг дзырдхәсджыты әрмәгәй базыдтон дыууә фыссәджы нәмттә къухфыстәй. Ацы хатт сын сә нәмттә дәр зәгъдзынән.

Бамбэрстон нэ организацийн уянгтэй фысджытэ иу стэмтэсты, иннэтэ — ницэйаг уацхæсджытэ, литературэйн хардзэй йæ къæбэр чи ары, ахэмтэ, фæлæ уæддæр, Чеховы загъдаа (йæ иу фыстæджы Горькимæ), цæрын семæ хъæуы... Базыдтон ма уый дæр, æмæ фыссæджы курдиат кæмæ ис, уыdon кæрæдзи хъумæ æмбарой, сфаæлдыстадон атмосферæ сыгъдæг кæной, науæд син нæ уыдзæн цæрын æмæ кусыны фадат: уацхæсджытэ тырнæзысты æппæт чьизи амæлттæй дæр уыdon бынат æрцах-сынмæ, сæхи та син хицауд æмæ адæмы цæсты бафтауынмæ.

Гафез куы сси организацийн сæрдар (1954 аз), уæд уавæр цæхgæр фæхуыздæр, æмæ 60-æм азтæ уыдисты иууыл бæркад-джындæр рæстæг Хүссар Ирыстоны фысджыты сфаæлдыстадон куисты. 70-æм азтæ райдыцтой хъæстытæй æмæ Гафезы бынат бацахсыны охыл тохæй. Хъастгæнджытэ фæуæлахиз сты æмæ сæрдар сси Козаты Исидор. Ацы хабарæй хъастгæнджыты ныифс бацыд æмæ райдыцтой тох Гафез æмæ йæ хæлæртты — мæн, Бестауты Гиуæргийы, Дзуццаты Хадзы-Мураты идеин-он æгъдауæй скомпрометаци кæнын æмæ фысджыты цæдисæй аиуварс кæныны охыл. Гафезы тыххæй уый сæ къухы бафтыд: Тедеты Рюрик ын йæ сæрмагонд фыстæг раивта уырыссаг æвзагмæ æмæ йæ СЦКП-йы балæууын кодта: Гафез националист у, уырыссаг адæмы ныхмæ арæст у!..

Нæ цыппарыл Гуырдзыстоны ЦК-мæ дыууæ дзырдхæссæн хъасты чи ныффыста фысджыты номæй, уый уыд организацийн ног сæрдар Козаты Исидор. Йæ фыстæджытэ æз æмæ Бестауæн равдыстой Гуырдзыстоны ЦК-йы дыууæ инструкторы (хъаст уыdon æвзæрстой, ЦК-йы идеологон хайад махæн тæрхон уыdon докладмæ гæсгæ рапахаста — сæ иу Нодия Стар, иннае — Миминошвили Родион). Исидоры фарстон, цæмæн æмæ ныл цы ныффыстай? Уый мын равдыста, фыстæджытæй фæлмæндæр стилæй фыст чи уыд, уый къопи æмæ мын загъта: мæ аххос нæ уыд, чи мæ равзæрста, уыdon домæнмæ гæсгæ фыст æрцыд, фысгæ дæр æй сæхæдæг ныккодтой, æз ыл æрмæст мæ къух æрæвæрдтон...

Чи уыд, куыд уыд, уый ныр ницыуал давы. Фæлæ нымайнаг у махæн: уыцы дзырдхæсджыты амæддаг баисты Гафез æмæ Бестау, «Фидиуæджы» редактор. Мæнæн ницы сæ бон баци. ЦК-йы идеологон хайады тæрхон обкомы бюроойы рабадты куы 'взæрстой, уæд нæ фарс рапхæцыдисты бюроойы уянгтæ цалдæрæй æмæ сæ тæрхон уыд бынтон фæлмæн: «Ограничиться

обсуждением». Мән күистәй сисынән та сын әндәр ағсон нае уыд. Фәлә мә сә маст райстой фәстәдәр әндәр уавәры...

Мә цыбыр роман «Залты мит» хъуамә рацыдаид 1982 азы. Текст средакци кодтам раугъады кусәг Гуыцмәэты Михалимә. Фәлә афтә рауда әмә Тедеты Рюричы чиныг («Лирикә 2») сәзирддаг, әмә раугъады сәйраг кусдҗытә ист әрцидысты сә күистәй: директор Бесаты Герсан, сәйраг редактор Букуылты Алыкси, редактор Тедеты Рюрик. Ног директор сси Гәбулты Мелитон. Уйядыл мын мә редактор Михал загъта: «Дә чинигыл мә къух нал фыссын, антисоветон у!» Загътон, уәдә мын официалон дзуапп раттут. Цалдәр мәйи фәстә мын радтой ахәм дзуапп әмә хъуыды кодтон: Михал кәрцвәлдәхт кәй фәци, уый баст уыдзән директоры бархъомысыл. Уый та у обкомы әвәрд әмә хицәуттә йә фарс уыдзысты. Фәндаг дын нәй, мәнәйуый, әмә әңцад сбад дәхицән. 1985 азы фысдҗыты хицау сси Хадзы-Мурат. Мелитон дәр мын әввахс адәймаг уыд. Не 'хсән уайдзәфы ныхас дәр никуы уыди. Загътон: бацәуон йәхимә әмә йә бафәрсон, цәулынә мын уадзынц мә уацмыс уал азы.. Бацыдтән әмә йәм бауләфыдтән: «Дә кусдҗытә мын мә уацмыс хонынц антисоветон. Әз ууыл разы нә дән әмә мә фәндү: уацмыс дәхәдәг куы бакәсис әмә мын куы зәгъис дә хъуыды..» Уый мәм бәрzonдәй ныллағмә ракаст әмә мын афтә бакодта: «Әз мә кусдҗытыл әууәндүн!..» Сыбыртт дәр нал скодтон, райстон мә къухфыст әмә рацыдтән. Йә фарсмә, иу кабинет дәлдәр, бадти фысдҗыты сәрдар Хадзы-Мурат. Бацыдтән әм мә тыхстәй әмә йын афтә зәгъын: «Хаджи, бакәс ацы фыст, иу боны каст дәр дын нәу, цәмәй, искуы антисоветон уацмысыл тәрхон куы 'р҆цәуа, уәд дын уа дәхи хъуыды. Мә сәрыл рахәцай, уый охыл нәу мә ныхас, фәлә дә хъуыды куы фехъусин дәхи дзыхәй, уый мә фәндү..» Хадзы-Мурат бирә фәхъуыды кодта, стәй сфәрәзта: «Нә йә бакәсдзынән..» Цы йә әмбәхсон, уый әнхъәл дзы нә уыдтән, әз йә сәрыл цыфәнды зын хъуыддаджы дәр бацыдаин. Мәнә иу факт: йә диссертаци иронau фыст уыди әмә ахәм уавәры автореферат хъуамә уыдаид уырыссагау фыст артә авторон сыйы бәрц, әппынкъаддәр 65 фарсы машинкәйил. Хадзы ахәм күист бакәннымә зивәг кодта әмә ныддаргъ йә диссертаци бахъахъәнныны хъуыддаг. Уәд ын загътон: әз дзы сараздзынән 35 фарсы,

иннæ 30 фарсы та ды ныффысс. Ууыл сразы æмæ йæ хъуыддаг фæрæстмæ. Уæд æз дæс боны фæкуыстон æмæ ныр 250 фарсы (иу боны куыст!) бакæса, ууыл сур аткæз ныцавта!..

Цы ма дзырдтайн? Рацыдтæн æмæ мæ уацмыс рухс федта æрмæст 1989 азы. Иу дзырдæй, дæс азы дæргъы (79 азæй 89 азмæ) мæнæн чиныг нæ раугагътой мæ хæлæрттæ Мелитон æмæ Хадзы-Мурат. Хадзыйæн уыцы дæс азы рацыд 5 чиныджы.

Уæдæ ма цы нымайыс мæ апологетикæйы бындурыыл? Кæд æмæ цы? Цы хæрзиуæг хъуамæ лæууа мæ зæрдyl советон хицауад æмæ партийæ? Лæг куы 'рыхснырысы, уæд ын «Цæргæ!» фæзæгъынц адæм. Мæныл 50 азы дæр æмæ 60 азы дæр сæххæст советон хицауады рæстæджы, фæлæ мын «Бирæ цæр!» дæрничи загъта хицауад æмæ партийырдыгæй нæдæр дзыхы дзырдæй, нæдæр фыстæджы хуызы.

Чи зоны, ды æримысай, Сæйраг Советы депутат кæй уыдтæн, уый. Фæлæ уый дæр нæ партийы обкомы æмæ облæххæсткомы фæндонæй нæ уыд. Махæн уыд 5 депутаты равзарыны бар, уыдонæй иу хъуамæ уыдаид гуырдзиаг. Æмæ паразмæ кодтой цыппар иронæй дыууæ трактористы, иу хъугдуçæджы æмæ партийы фыщæг секретары. Мæн дæр кандидатæй паразмæ кодтой нæ зонад-иртасæг институты кусджытæ æмæ Кьюайсайы шахтертæ, фæлæ дзы бынат нал уыд. Æмæ мын бынат ссарадта Гуырдзыстоны ЦК-йы фыщæг секретарь Пъатъиашвили Джумбер. Уый уыд, Гуырдзыстон Советон Цæдисы скондæй атонынмæ чи хъавыд, уыдон ныхмæ. Бакаст мæ уац уыдонæй иуы ныхмæ, Тъариель Къванчъилашвилийы ныхмæ. Йæ зæрдæмæ фæцыд æмæ йæ раивын кодта гуырдзиаг æвзагмæ æмæ йæ ныммыхуыр кодта «Литературная Грузия»-йы. Уый фæстæ Гуырдзыстонмæ адæмы нымæçмæ гæсгæ цы 17 депутаты æмбæлд, уыдонæй иу раттын кодта мæнæн. Ахæм бынат махмæ æмбæлд æртæ æвзæрстытæй иу хатт, фæлæ нын æй никуы радтой 1936 азæй фæстæмæ, кæд нæм çалдæр хатты æмбæлд, уæддæр. Уыцы зылын ми сраст кодта фыщæг хатт Пъатъиашвили.

Гье уый дын мæ митæ, куыд фæнды сæ дом!..

Сæрмагондæй мæнæн ницы хæрзиуæджы бацыдисты советон хицауад æмæ компарти. Стæй партимæ хæрзиуджытæ агураæт дæр нæ бацыдтæн. Фæлæ нымайын: социализмы идеалтæ сты иууыл раstdæр нæ мæнгард дунейы; æксæндзард æнæхъæн дунейы уыдон бындурытыл амад куы 'рцæуа, æрмæст уæд фервæздæн дуне йæ сæйраг æмæ сайраг фыдбылызтæй, æрмæст

уәд сүйдзән әхсәндзарды паддах социалон Рәстдзинад.

Зонын ай дәхи ныхастан: аз коммунист дән, ды та да хъуыдитәм гәсгә — антикоммунист. Нә позицитә, да загъдау, полярон сты. Әмә нын күйд ңәргә у афтәмәй?

Фыщаджыдаер — нә раст аәмә нә зылын ағъдауыл амад дискусситы әвзарын. Дыккаджы — иу адәмы фысаджытә кәм стәм, уым нә бар-әнәбары иу кәнә нә адәмы хъысмет, йә ивгъуыд, йә абон аәмә йә фидәнүл катай. Иугәр афтә у, уәд нәм хъумә разына ахәм ләджыхъәд, нә адәмы фәрныг фидәны сәрыл аәмуд, аәмзонд, аәмармәй хәңзынхъом күйд уәм. Не сфәлдыстан күисты та — нә адәмы культурәйи архайджыты аивады баәлищцаг бәрзәндтәм күйд хонәм, не 'рдзон тых нә цас амана, уымәй. Әнәнысан полемикон райваз-байваз ницы ахъаз у нә адәмы аәмә нә аивады хъомыстән. Уый ныуадзын хъәуы. Әрмәст ыстәм хатт ағъдауыл критикон диалоджы баңауын дәр хъәуы әнәмәнгәй. Афтәмәй ңәрын мәм кәсү иууыл растдәр, иугәр нә хъуыдиты фылдәр полярон фисынтыл амад у, уәд.

Әмә ма фәстаг ныхас. Да уацы кәрөн мын мә зәрдә бакъуырдтой да дыууә катайы: не 'ууәндиң адәймагыл, ницы мидис арын адәймаджы царды...

Фыщаг катай дардыл дзуринағ у аәмә йыл сәрмагондәй аәрныхас хъәуы. Дыккаг катай (мировая скорбь, бессмысленность человеческого бытия) мә уды рәбүн әрцард тынг раджы, дәуыл иу афәдз күы сәххәст, уышы бонты. Әңәг, аз дәр уәд 13-аздзыд ләспү уыдтән. Фәдән каст Ногиры скъолайы авд къласы. Нә кълас разынд иууыл хуыздәр Уәрәсейы Федерацийы аәмә нын радтой зынаргъ цыдәртә, мәнән ма йә уәлдай — библиотекә 40 чинигәй. Уыди уышы чингүүты 'хсән Байроны аәмә Надсоны уацмысты аәмбырдгәндәт. Уыдонәй базыдтон чысылтә, цы у дунеон әрхәндәг, цард ңәмән у әнәмидис аәмә әндәр удхор сагъастә. Уәлдай мә зәрдәмә фәңзыдисты Надсоны стихтәй иуәй-иутә аәмә дзы бирәты сахуыр кодтон мәхицән дзурынән. Иу строфа ма дзы ныр дәр мә зәрдыл ләууы. Поэтмә ңәрынәй мәлүн кәсү бирә хуыздәр, иугәр цардән ницы мидис радта әердз, уәд. Хуыздәр аәм кәсү иу хохы тигъәй хи расхойын аәмә, әрра фыйайау, искуы ныххәррәгэй уын:

Какое дело мне, что труп мой разобъется

На тысячи кусков о зубья этих скал;

Какое дело мне, что досыта напьется

Из теплых вен моих прожорливый шакал!..

Хәсты фәстә азты дәр ма бирә фәхъынцым кодтон җарды нищәйаг мидисыл. Базыдтон ма уый дәр, әмәе йыл зәрдиагәй кәй сагъәс кодта Елбыздыхъо дәр. Уый бәрәг у Хансиаты монологәй: «Цы җард у ай? Кәннод хорз җард кәй хонынц, уый дәр циу? Кәрдәг дәр кәрдәг әмәе мах дәр. Кәрдәг сзайы, сырәзы, аңары, йәхи хуызәнтә ныууадзы, уый фәстә йыл уазал зымәг куы 'рбауләфы, уәд амәлы. Амәлдзыстәм мах дәр, әмәе цы бazzайдзән нә фәстә не 'намонд әмәе нә уәгъуыры йеддәмә?..» Зонын ай, ды дәр фыццаг хатт нә сагъәс кәнис ацы фарстыл. Дунейы әрхәндәджы уацмыстәй, чи зоны, Байроны «Тьма» се'ппәты әрхәндәг у әмәе йә ды, әвәццәгән, уымән ратәлмац кодтай. Кәддәр ыл афәльвәрдтон аэз дәр, фәлә мын әрдәгкуыстәй бazzад әмәе цы фәци, нә зонын.

Цәй, ныр ууыл фәүәм ацы кой дәр. Әрмәст бафидауәм иу хабарыл: политикон быщәутә ныууадзәм — полярон позицитә нын цы фарстыты ис, уыдоныл быщәу ницы пайда у. Фәлтау нә адәмы фидәны хъысмәтыл тыхсәм, дзураем, архайәм, — кәд ын исты фәахъяз уаиккам. Ахәм фәстиуәг нә дыууәйән дәр фәндияг кәм у, уым нын исты хорз саразын кәд бантысиц. Иннә ахсджиаг әмәе катайаг фарстытыл та бацәуәм рәстәгәй-рәстәгмә полемикон кәнәе критикон диалоджы. Уым-иу алчи дәр йә уды әмәе йә хъуыдыйы рәстдзинад равдисыныл әмәе сбәлвырд кәнныныл хъардзән йәхи, әмәе журнал чи кәса, уый йә зәрдәйы әмәе йә зонды Җәстәй уындиндән нә раст дәр әмәе нә зылын дәр.

Кәд разы дә ахәм хъуыддагыл, уәд дын иу кусәг уыдзынән аэз. Кусәг әмәе оппонент, демәе разы уәвүн дәр әмәе ағъдауыл быщәу кәннын дәр чи зона, ахәм. Кәд дә уый нә фәнды, уәд аэз әндәр фәрәз нә зонын иумә кусын әмәе нә адәмы җардән исты ахъаз кәннынән. Фәлә мә ацы нымадыл кәддәриддәр әнувыд кәй уыдзынән мә фәстаг бонмә, уый дә уырнәд..

Хорзәй әмәе фарны ләгәй рацәр!

Къуыдары зәрөнд ләг Нафи.
Әңдәг, зарәг кәуыл ис, уый нә дән...

17.04.2007 аз

Цхинвал

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

ДЗУАПП НАФИЙЫ «ÆРВЫСТАËГ»-ÆН

Фарн дәм бадзурәд, Къуыдары зәронд ләг, аәцәг, зарәт кәуыл ис, уый нә!

Басәттон ыл: Нафи, Арсены тыххәй мә уаң күң күстөн, уәд аәдас нә уыдтаң — а Нафи та мә, зәгъын, әнә дзуаппай нә ныууадзән, аәмә мыл мәгүүрү бон нә уыдзән, уый күң кәсон, уәд! Ныхасты гүүлфәнты та мә ленк кәнын бахъәудән аәмә фәдәлдон уәвүнәй тәссаг у, кәд ленк кәнынмә аевзәр нә арахсын, уәддәр — майдан дәр мәм күң ис «За спасение утопающих»!

Хъазын хъазын у, фәлә мыл, цәмәй тарстән, уый әрцыди. Дә «Æрвыстәг»-әй 2—3 фарсы күң бакастән, уәд фәллайын байдыдтон аәмә Диогенмә иттәг зәрдиагәй бахәләг кодтон: йә цуры чидәр даргъ уацмыс күң каст аәмә йәм гәххәтты әнәфыст кәрон күң разынд, уәд цины хъәр фәласта: «Маяул тәрсүт, хәләрттә, билгәрон аеввахс у!»

Цы бирә койтә кәныс, уыдан рагәй зонын, аәмә мын зәронд таурәгъты бәсты әрыгон таурәгъ күң ранывәстаис, уәд, аевәццағән журналкәсәгән дәр әнцондәр уыдаид. Ды та ма мын суанг Горькийы Данкайы аәмә Ларрәйы хабәрттә дәр биноныгәй фәнымадтай, цыма мә цәргә-цәрәнбонты скъолайы къәсәрәй никүң бахызтән. Әмә иугәр ахәм кой раңыд, уәд, әргом ныхасы къәм нәй, зәгъгә, уыцы әмбисонд дә зәрдыл дар, афтәмәй мәм байхъус: дә публицистикә дәр, дә монографитә дәр, дә литературан-критикон уаңтә дәр сәйиңц иу низәй: ныхас дзы аәгәр адаргъ вәййы. Бахатыр кән, Къостайы бирағымә дә нә барын, фәлә бар-әнәбары арсы уайдзәф мә зәрдыл әрбаләууы: «Алкәмә ләбурыс... Арахстаджын — дзыхәй...» Стәй канд алкәмә нә — алцәмә дәр. Гилдзауәрст дәм нал вәййы, алкәм дәр дә хор байтауын фәфәнды. Әмә иу уд литературахы әеппәт къабәэтыл дәр

аххәсса, культурәйы хъуыддәгтә иууылдәр бакәна, уымән уәвән күйд и? Сәдә гектары хуымзәхмә талф-тулфәй азылдатытә кәенның бәстү иу гектар хәдзардзинәй бакус, уәд, цымә, пайдадәр нә?

«Беда тех, кто пишет быстро, в том, что они не могут писать кратко», — загъта Вальтер Скотт («В начале было слово». М., «Эксмо», 2005, 157 ф.). Тагъд кәй кәенның, уый аххосәй кәронмә күистонд не ’рцыдысты дә «Фыдәлты туг», «Дыууадәс Җәфы иу Җәфы хуызән» әмә суанг «Сырдоны цәсссыгтә» дәр. Фәстаг роман әз нымайын дә фыстыты ахсажиагдәрыл, фәлә тынг рувинаг у. Дә бынаты йын әз йе ’мбисы бәрәц азгъалин. Зилинаг сты хицән хъуыдыйәтә дәр. О, хәдәгай, Нарты эпос зыгъуыммәгондәй әвдисың, зәгъгә, дын чи уайдзәф кодта, әз уыдонимә (Абайты Вассоимә дәр) разы наә дән. Романы аиппыта, мәнмә гәсгә, йә аивадон нывәстимә баст сты.

Цауд раудысты, скъолатән цы ахуыргәнән чингуытә ныфыстай, уыдон дәр: се ’взаг — әнәхсәст, зынәмбарән, тынг редакцияниаг, бирә дзы ис орфографион әмә пунктуацион рәдыштытә, Җәвіттон, зыны сыл талф-тулф күисты бәрдҗытә. Әвдисәнән дардмә Җәуын наә хъәуы, әркәсәм Җалдәр хъуыдыйадмә. «Наә уыд Ирыстоны периодикон мыхуыр (газеттә әмә журналтә) ирон әвзагыл суанг XX әнусы райдианмә» (Джусойты Н. Ирон литература. Ахуыргәнән чиныг астәуккаг скъолайы IX къласән. Цхинвал, 1973, 4 ф.). Ацы хъуыдыйадыл биноныгдәрәй ахъуыды кән, уәд хъуамә фыст әрцыдаид мәнә афтә: «Суанг XX әнусы райдайәнмә Ирыстоны ирон әвзагыл наә уыди периодикон мыхуыр (газеттә әмә журналтә)». «Уыдон алы литературон хъуыдаджы дәр истой активон хайад» (уый дәр уым, 7 ф.). Хъуистонд ирон фыссәг, ахуыргонд рәзгә фәлтәримә әнәджелбетт журналистты әвзагәй күы дзура, уәд уый цы схуындәуа? «Революцион дуджы комуләфт ахъардта сә уацмысты уәнгты, сә хъуыды, сә бәллицты, сә фәндиәгты къабәзты» (уый дәр уым, 7 ф.). «Уацмысты уәнгтә» әмә «фәндиәгты къабәзтә» цас аивысты, уәлдайдәр скъоладзауты ахуыргәнән чингуыты?

Фәлә уал әркәсәм дә «Әрвыстәг»-мә. Петефийы иу әмдзәвгәйи цы рәдыштә аирвәзт, уый әңгәгәй дәр редакцийы аххос у, әмә йыл сәттәм, стәй дә хатыр курәм. Цомахъы

тынхәй юбилейон публикацимә цы азым хәссыс, уый та мәем раст наэ кәссы. «Цомахъ революционер уыди. Дәуән уый дә зәрдәмә наэ цәуы әмәе йын йә тохмәсидәг уацмыстә ма руадз журналы. Фәлә уәд әмбәлди раттын йә ахәстоны фыстытә. Уый иунәг цикл у ирон поэзийи, әмәе Цомахъ йә поэтикон курдиаты тых уыцы әмдзәвгәтәй әвидигәдәр никуы равдыста», — фыссыс ды.

Фыщаджыдаәр, Цомахъ-революционер мә зәрдәмә наэ цәуы, зәгъгә, уый кәм фыст и? Кәд ма исты зонын, уәд ахәм хъуыды мә фәсонәрхәджы дәр никуы уыд. Әз дән, уартә Пифагоры дугәй абоны бонмә революцийи ныхмә чи дзуры, уыдоны зондыл хәст. Цомахъы хуызән революционертә та сты әнамонд — цы революцийи фәтох кәнинц, уый сәе кәфхъуындарап аныхъуыры. Цомахъ 37-әм азмә куы фәңардаид, уәд Җоцкотә әмәе Әрнигонты хал кәй ахортаид, уый мын гуырысхойаг нәу: «Революция есть злой дух (демон), по-жирающий своих детей» (Пифагор. Чиныг «Энциклопедия ума»-йы. М., Терра — Книжный клуб, 2003, 44 ф.). Куыд уыныс, афтәмәй дә уайдзәф революцийи кәнә революционеры тыххәй Пифагормә тынгдәр хауы, стәй Гете әмәе М. Волошинмә. Фыщаг загъта: «Ненавижу всякую революцию, потому что она уничтожает не меньше благ, чем создает («Энциклопедия афоризмов». М., ООО «Издательство АСТ», 2000, 447 ф.). Дыккаджы ныхәстә дәр уыцы чиниджы уыцы фарсыл: «Только дурные и пошлые натуры выигрывают от революции. Но удалась революция или потерпела поражение, люди с большим сердцем будут ее жертвами». Волошинән та йә иу әмдзәвгәйи ахәм хъуыды ис: «В нормальном государстве вне закона находятся два класса: уголовный и правящий. Во время революций они меняются местами. В чем по существу нет разницы» (М. Волошин. Избранные стихотворения. М., «Советская Россия», 1988, 306—307 фф.).

Цомахъы тохмәсидәг әмдзәвгәтәй әмәе ахәстоны фыстытә юбилейон публикацимә уымән наэ баҳастон, әмәе фыщәгтәе сты «Ирон литератураеи хрестомати»-йы (9-әм къласы), дыккаг цикл та — 7-әм — 8-әм къләсты чингүүты, әмәе сыл иу әмәе дыууә фәлтәры наэ хъомыл кодта. Уымә гәсгә мәе ацы хатт бағандыди поэты сഫәлдыстады әндәр фарсмә журналкәсәджы әргом раздахын. Йә курдиаты тых йә ахәстоны фыстытәй «әвидигәдәр

никуы равдыста», зәгъгә, дә хъуыдыйыл әз гуырысхо кәнын. Мәннырдыгонау, йә курдиаты тых әппәтәй бәрәгдәрәй зыны «Æксәрдзәні хъаст»-ы, уәлдайдәр та «Æксәрдзән»-имә бастәй. Цәй, «Ирон поэзийы антологи»-мәй йын цы әмдәвгәтә бахастон, уыдонәй бәрәгт у мә ахаст Цомахъы поэтикон сфералдыстадмә әмәй йыл нал дзурын.

Дә сәйраг темәйә иуварс кәй ахизыс әмә зонд амоныныл кәй свәййыс, уый дзәбәх не 'мбарын. Зәгъәм, дә радзур-бадзуртә Калоты Хазбийы әмдәвгәйи алыварс... Поэты хъуыды ирдәй зыны, әмәй йыл бынтон дзәгъәлы фәхардз кодтай ныхәстә. Хуры хуызы әвдистәуы курдиат, мәйи хуызы — курдиатәй цух адәймаг. Уәдә мә уацы сәйраг койаг дәр уый куы у: курдиат әмә әгурдиатән баиу уәвән куыд най, афтә әмсәр-әмбар коллективистон әхсәнад саразыны идеяе дәр утопи у, адәймаг цы әрдзәй равзәрд, уый ныхмә у. Адәймагән та, цы әрдзәй равзәрд, уымәй хицәнгәнән най. Уый әз фыщаг наэ загътон, бирәе зондджын ләгтәй йә дзырдтой сәдәгай азты размә дәр. Мәнәе сәи: «Мрачные и холодные дни осени представляют собою наступление старости. Нет ничего в природе, что не являлось бы образом человеческой жизни, потому что жизнь человеческая сама есть прообраз всех вещей, и вся вселенная управляемся одними и теми же законами» (Вовенарг. Афоризмы и максимы. М., Санкт-Петербург, 323 ф.).

Нафи, тынг рәдийыс, мәнәй афтә кәй зәгъыс, мә чиныжы кой дын әфсон у советон системәйи тыххәй быщәу расайынән, зәгъгә, уымәй. Системәйи тыххәй әз мә хъуыдитә раджы загътон әмә маэ быщәу кәнын нал фәнды. Йә кой авдәлдзәхы куы фәуид, компартийыл та хъоды куы бакодтаид Уәрәсе, уартә немыц нацизмыл куыд бакодтой хъоды, афтә! Абайты Вассо не 'пләтән дәр авторитет куы у, әмәй йә уый дәр куы загъта: «Нюрнберг абсолютно необходим России. Без Нюрнберга не будет новой России, как без Нюрнберга не было бы новой Германии...» (Газет «Человек и право», 1996, №8).

Ды фыссыс: «Дәу фәнды политикон (идеологон) тохы баңауын мемә... Уый уымән зәгъын, әмә маэ чиниг Арсены прозәйи тыххәй куы фәзында (фыст та уымәй дзәвгар раздәр әрцид), ууыл ныр 43 азы раңыд. Әмә дә Арсены литературон хъысмат кәд тынг әндәвта, уәд ацал-аяул азы куыд никуы февдәлон кодтай дәхи әмә куыд никуы әрдзырдтай Арсены сфералдыстад әмә хъысматы²»

Нә, Нафи, мә мәт фыщаджы-фыщаг Арсен уыди, стәй канд Арсен нә, фәлә нә иннә разагъды ләгты трагикон хъысмәтәй риссы зәрдә. Демә та јеппындәр нә уыдтән тохы бацәуинаң — нәдәр политикон, нәдәр литературон. Нә дзырдаивады классикән йә бәлләхы аххосәгтә иувәрсигәй кәй равдыстай, уымә гәсгәй райстон мә күхмә фыссәнгарз. Дәхи фәндон дәр ахәм куы уыди: махыл та әембәләй равдисын, цы әркодта Арсены уыцы трагикон уавәрмә? Гөемә хъуыддаг раиртасынаң мә уаң кәд гәзәмә ахъаз дәр фәци, уәд мә хәс нымайын аххәстыл. Арсены уацмыстыл дзурын та әндәр куыстаг у. Да монографимә мә ногәй әркаесын цәмән бахъуыд, уый дәр иттәг бәлвырдәй зыны мә уаңы: дыууиссәдз азы размә та, цымә, цы хъуыды кодта Нафи Арсены тыххәй? Фыссәджы уды трагедий аххосәгтәй ды әрмәст иуы кой скодтай. Әмә дын комкоммә куы загътон: уаңы автор цы хатдзәгма әрцид, уый фаг нәу Арсены уды утәхсәнтә раиртасынаң.

20-әм азты Арсенән уәлдай фылдәр бантысти, зәгъгә, уыцы хъуыды мә чиныгәй систай, зәгъыс, әмә дын де 'фстай фәстәмә дәттын... проценттимә. Уый фыссәджы сфәлдыстадон биографийи факт у, әмә ье сбәрәг кәнүнән, әвәццәгән, Колумбы фыдәбәттә бавзарын нә хъуыди. Әппындәр-ма ма тыхс, уәддәр фыщат байгомгәнәджы ном дәуыл баззайдзәни.

Революцийи размә склассик Коцойы-фырт әви советон дуджы, уый тыххәй та цы зәгъинаг дән? Джыккайты Шамил уыди фыссәджы уацмысты дыууәтомон аразәг әмә фиппаинәгты куыд зәгъы, афтәмәй Арсен революцийи размә ныффиста «Цуанонтә», «Сәумәрайсом», «Рәдыд», «Әнәном радзырд», «Ханиффә», «Цы уыздән, цы?», «Гигойы куадзән», «Хәләрттә», «Афтә дәр вәййы», «Тохы бон», «Царды зилдухәны», «Цыппар әмә ссәдз боны», «Хус къәбәртә». Аңы факт кәд әңдәг у, — бәлвырд та йәничима скодта, — уәд фидарәй зәгъән ис: Арсен ирон литературәйи склассик сси революцийи размә. Да ныхас дәр (ома Арсен революцийи агъоммә дыууә-әртә радзырды йедәмә нә ныффиста) у әрмәст гипотезә. Әниу, цымә, фарст йәхәдәг раст әвәрд у? Нә разы сты фыссәджы сфәлдыстадон бынтае, әмә уыдоныл дзур, әндәр ай чи сфыссәг кодта — революци әви контреволюци — цы уәлдай у? Әмә уәд Хайямы кәнә Шекспири та чи сфыссәг кодта? Бәлвырд у иу хъуыддаг: Арсены

классик әрдз скодта фыццаджы-фыццаг, уйй йын радта курдиат. Әхсәнадон уавәртә та курдиатән йе ахъазгәнәг вәййынц, йе — әлхәдүртә әвәрәг, йе та йын бынтон амарынц йә әрдзон хъомыс. Фәлә, Нафи, дәу ацы койты сәр уымән бахъуыд, әмә дын советон конъюнктурә қәнын кодта уыдәттә, кәд ыл нә сәттыс, уәddәр.

Арсены тыххәй цы чиныг ныффыстай, уйй ногәй куы кастән, уәд зәрдәңгәх фәдән фыссәджы эгоизмы, политикон индифферентизмы, нейтралондзинады, политикон къуындәгдзинады, әхсәнадон-политикон пассивондзинады, къуындәг гуманизмы, Җардәй иппәрдзинады, дунембарынады иувәрсыгдзинады койтәй (иу фондз әмә ссәдз хаттәй фылдәр фәлхат қәныс ацы хъуыды). Утәппәт «измтә» әмә «дзинәдтә» дзурәг сты: кәй ныхмә тох кодтай, уыцы вульгарон социологизмы низәй дәхәдәг дәр нәма фервәзтә. Раст мәм нә фәкастысты дә фаутә, әмә дын сә дәхирдәм фездәхтон. Чи зоны, мә ныхас фидисы хуызән рауда аәдәг — хатыр дә курын. Дә монографитә әмә ахуыргәнән чингүйтә «тох» әмә «революци»-йә бәз-бәз қәнынц, дзырдаивады рәзт иудадзыг бәттыс революцион змәлдимә. Сфәлдыстадон куыстмә ахәм утилитарон җәстәй қәсын әз нымайын рәдьыдил. «Аив литератураһы рәзтән та стыр ахъазгәнәг у революцион змәлд», — фыссыс дә ахуыргәнән чингүйтәй иуы. Әнә революци дын аивад нәй, әнә аивад та революци: «Дзырд дәр ыл нәй, фыццаг уырыссаг революци куына уыдаид, ирон дзылла уыцы змәлды удуәлдай тох куына кодтаид, уәд уыцы ցыбыр рәстәджы ирон аивадон интеллигенцийән нә бантыстаид национ драматурги әмә театр, прозә әмә публицистикә, периодикон мыхуыр әмә критикә сфәлдисын, стәй уыдан мидис дуджы раззагдәр идеалтыл, адәмь сәрибаргәнәг тохы идеалтыл фидар сбәттын» (Джусойты Нафи. Ирон литература. Ахуыргәнән чиныг астәүккаг скъолай IX къласаен, Җхинвал, 1973, 7 ф.). Уәздан әвзагәй дын әй зәгъын: дә хъуыды әтәр фәецәхджын. Чиниджы иунәг фарсыл дыууә дзырды — тох әмә революци — ссәдз хаттәй фылдәр әмбәлынц. Скъоладзаутән сә сәртә не сдон уыдзысты уыцы иугәндзон змәлд әмә тохы койтәй? Афтәмәй дын дәхи мәнәмәнә тохгәнәгәй нә зонынц адәм.

Хуссар Ирыстон бәлләхы куы баҳауд, уәд ССР Җәдисы адәмон депутат уыдтә, егъяу бәстәйы әппәтәи бәрzonдdәр

трибуунәйә де 'мбәстәгты сәрыл радзурыны фадат дын уыди, фәлә уый никуы бакодтай. Афтәмәй, депутаты бынатмә күң цыдтә, уәд сын дуне зәрдәтә февәрдтай. Расть зәгъын хъәуы, иу хатт уәды мидхъуыдәгты министр Бакатинмә цыдәр фарст радтай Цхинвалы уавәры тыххәй, әмә дә ныхмә гуырдзиаг фысджытә әмә ахуыргәндә газет «Заря Востока»-ы радио, әрдомдой, йә «член-коррь» ном, дам, ын байсын хъәуы. Дә бынаты әндәр исчи уыцы әнәхайыры «член-коррь» әвдисәндар, чи йә радта, уыдоны къәхты бынмә базывытт ластаид, гъа, әнәбайрайгә дзы скәнүт, зәгъгә, әмә центрон газеттәй искәңдәй йә гуырдзиаг коллегәты күйдзы къахәй фәнадтаид, сә худинаджы хъәр әгас бәстыл күйдайхъуыстаид. Кәддәр нәм демә ныхас дәр рауад, әмә дын мә фәндон загътон, «Литературная газета»-мә ныффиц, зәгъгә. Ди зәрдә бавәрдтай, фәлә йә нае бакодтай, уымән әмә уарзыс кадджын нәмттә, премитә, стауән ныхәстә алыхуыз он дидитә-бибитә. «Презрение к почестям есть первая ступень к совершенству», — фыста Франсуа Фенелон. Дәу цыма ацы фәндагыл ацәуын нае бафәндыд. Уый, әвәецәгән, әрдзәй рахәсгә миниуәг у әмә дзы адәймагән зынтәй фервәзән ис. Ди уарзыс мәнә ахәм дифирамбтә: «Нафийы әрдзон курдиат әмә әрвылбоны дәллаг галы күистән, әвәецәгән, дунейы цивилизационд адәмтү литературун рәэты аналогтә бирә не ссаидзынә», «Нафи царды әппәты стырдәр къәпхәенүл схызт Олимпаг чемпионат, зонәдты бәрзәндә басаста альпинистау» («Рәстдинад» 1995 азы 25 әмә 27 майы номыртә). Ноджы дә ракуытой «Фидәны фәлтәры хәрзизуәттәнәт гени» («Рәстдинад», 1993.06.08). Диссаг у, ацы әвирхъау әппәлдүтә фехъусгәйә дәхи күйд баурәдтай, уый. Әнәуи алы лыстәг радзур-бадзуртәм дәхи күы баппарыс, алы дымгәмә дә хор күы бадарыс, уәд ныр күйд фәләууытә, әууылнае бауайдзәф кодтай панегиристтән? Расть күы зәгъон, уәд әз әнхъәлмә кастән ахәм хабармә. Фәлә...

Зын мын у, дәхиуыл әппындаәр къәм агадын кәй нае уадзыс, уый. Ферох дә вәййы, хъәнтә кәмә наәй, Хуыщауы бын иунәт ахәм дәр наәма райгуырд. Йә аиппыйыл басәттүн йә бөн кәмән наәу, уый та фыццаджы-фыццаг йәхидән зиан кәны. Хатгай махәй зондджындаәр ләгтәм байхъусын дәр фәххәуы. Зәгъәм, Конфуциумә: «Благородный муж тверд в принципах,

но не упрям» (Конфуций. Уроки мудрости. «ЭКСМО-Пресс», М., «Фолио» Харьков, 1998, 104 ф./. «Все люди ошибаются, но великие люди сознаются в том, что ошиблись», — уый та Бернар Фонтенель загъта («Энциклопедия афоризмов». М., ООО «Издательство АСТ», 1998, 368 ф.). Томас Карлейль дэр ахәм зондыл хәст уыд: «Самая большая ошибка заключается в том, когда человек считает себя абсолютно безупречным» (уый дэр уыцы чиныңды 367 ф.). Нәхи ирон әмбисонд уәddәр күң да-риккам наэ зәрдыл: «Йә рәдыйыл фәсмон чи кәны, уымән Хуыңау дәр бары». Әз дә мае уаңы рахуыдтон социализмы әнәфәецудгә апологет. Ды ууыл дәр наэ разы кәныс, амоныс, апологетика цы у, уый, әрмәст ай цы чиныңды бакастә, уый цәмәндәр наэ зәгъыс: апологетика — «предвзятая защита, восхваление чего-либо вместо объективного разбора». Гъемә апологет кәй наэ дә, уый тыххәй дәр та зәрдәңъәхгәнән дардыл таурәгътәм рахызтә. Фәлә ныр та факттән радтәм дзырды бар. Термин йәхәдәгәр равзәрди грекъаг apologetes-әй, амоны — фарсхәңәг, сәрыйлазурәг. Мә цуры — «Современный словарь иностранных слов» (ООО «Издательство «Мартин», 2004). Фыст дзы ис: «Апологет — активный защитник какой-либо идеи, учения, порядков». (Хәдәгай, иу ирон хәда-хуыр этимолог та ацы термин не 'взагай равзәргә хоны: апо-логет — әппәләг йед). Ды 1993 азы «Рәстдзинад»-ы фондз әви аст номыры (зәгъәм ай: иу абонәй иннәе абонмә) фә-угыттай «Әрвыстәг фидәны иронмә». «Социалистон әхсәнад кәй фехәлд, уый иууыл стырдаәр фыбылызы ныппәрста ирон адәмы», — фыссыс ды. Дардәр та: «Ирон адәм, советон хи-цауд күң раләууыд, уәд дыууә дихы әрцидысты...» Әмә фәрсын: ацы дыууә хъуыдыйы 'хсән иставәр логикә ис? Дә адәмы дын дыууә дихы чи акодта, уыңы хицаудзинадәй хорз зәгъын куыд хъуамә батаса әвзаг? Дә иннәе уаң раңыди 1995 азы сентябрь «Южная Осетия»-ың цыпар номыры (№№68—71) әмә бацахста газеты егъяу фәзуәттә (уәд ма уыңы газет стыр форматәй цыд). Уаңы ном хуынди «Дума о Партии, Социализме, Грядущем». Иттәг разәнгардәй әппәләс социализмәй, йә ном дәр ын стыр дамгъәйә дзәгъәләи наэ ныффыстай. Хъыг кәныс уыңы әхсәнады сәфтыл, цитатәтәе систем Зюгановы чиныгәй. Ныр мән баууәндүн кәнынмә хъавыс, апологет кәй наэ дә, ууыл. Дины хуызән дын сиси большевиччыты идеологии,

афтәмәй апалогет хонын нә уадзыс дәхи. Социализммә дә хорз ахаст ирдәй зыны дә уаңтәй бирәты, фәлә журналкәсәгән тәригъәд кәнын әмә сә нал нымайдзынән. Ёни мәнә дә «Әрвистәг» дәр ууыл дзурәт нәу? «Әз уытән иу партийи уәнг әмә уый хуыйны коммунистон парти. Уыцы партимә әз баңытән 18-аздзыдәй 1943 азы әмә абор дәр дә уыцы партийи уәнг». Цы зәгъын у ам мә бон? Арфә дын кәнын дә коммунистон принципиалондзинады тыххәй. Ёрмәст дын айразмә мә уаңы Д. Свифт әмә К. Чапекәй цы ныхәстә әрхастон, уыдон дәр күнә рох кәнис, уый мә фәнды. Стәй мәнә Гетеи ныхәстә дәр: «Ежели поэт стремится к политическому воздействию, ему надо примкнуть к какой-то партии, но, сделав это, он перестает быть поэтом, ибо должен распроститься со свободой своего духа, с независимостью своего взгляда на мир и, напротив, натянуть себе на голову дурацкий колпак ограниченности и слепой ненависти» (И. П. Эккерман. Разговоры с Гете. Ереван, 1988, 433 ф.), Чысыл гурысыхо ма мәм фәзынди дә фысты фәдыл, әмә, цәй, уый дәр схъәр кәноң: цымә Абайты Вассойы ныхас күн 'рцыдаид («Нюрнберг абсолютно необходимо России...») әмә Уәрәсе компартийыл хъоды күн бакодтаид, уәддәр афтә сәрыстыр әмә ныфсхастәй дзурис?

Арсены дунембарынады тыххәй ма. Зәгъәм, әңгәгәй дәр әм хәецә кодта уыцы әнәбайрайгәйи политикон индифферентизм (уәвгә мәнмә афтә нә кәсы), уәд цы? Дзурын хъәуы, цы йәм уыди, фәстагәттән цы бынтә ныууагъта, уыдоныл, цы йәм нә уыди, уый кой та цәмән хъәуы? Мәнә күнәд зәгъы Гете: «Если поэт всю жизнь тщился побороть вредные предрассудки, устранить бездушное отношение к людям, просветить свой народ, очистить его вкус, облагородить его образ мыслей, что же еще можно с него спросить? И как прикажете ему действовать в духе патриотизма? Предъявлять поэту столь неподобающие и нелепые требования — все равно, что настаивать, чтобы командир полка, как истинный патриот, принимал участие в политических реформах, пренебрегши своими обязанностями» (И. П. Эккерман. Разговоры с Гете. Ереван, 1983, 433 ф.).

Ныр та фидисы тыххәй. «Әз әңгәг зәронд ләг дән, рагәй фәстәмә дәр нә уарзтон фидистә кәнын», — зәгъыс дә уаңы. — Цы дыууә бона ма мын баззад, уыдон фидистыл хардз кәнынән мәнмә әвгъяу кәсынц».

Ам дәр та дә «æз» дә разәй фәсис. Імә ма раст дәр куы уаис! Фидистә кодтай ды дәр, стәй иу әмә дыууә хатты нә. Мәнә дә «Æрвистәджы» дәр ис фидистә. Зәгъәм: «Ныр дәр дә тыңг кәй не'ндавы Арсены индивидуалон хысмәт, уый бәрәг у...» Ахәм фидистә дзәвгар ис дә уац «Фыссәт әмә йә дунеәмбaryнад»-ы дәр («Фидиуәт», 1996, №4). Зәгъәм: «Æхсар та, Михалән цы хәрзты баңыд, уыдон ағас Ирыл ныццитт-цитт кодта... Аив нәү». (Кәд дзы әнә «цитт-цитт» зәгъәт нә уыди, уәд ма уыцы «цитт-циттән» йә аххос җәмән басусәт кодтай? Уый дәр аив нәү). «Æхсар уәddәр быңау кәны, хәссы библийы кой, Екклесиасты чиныджы кой. Уыдон ай, аңаң, тыңг не'ндавынц, бәстон сәм кәсгәт дәр не'ркодта...» Ацы гуымиры әвзагәй фыст уацы тыххәй ма мә хъуыдыштә зәгъәтдинән Хуыцауы фәндәй, фадат мын куы фәуа, уәд. Фәлә дын цима Хачырты Анзор дәр раст уайдзәф кодта дә фидисты тыххәй: «Ты не считаешь себя обязанным выбирать выражения: что только не прочтешь у тебя!.. Твоя терминология: «Фарисейский прием», «митинговое вранье», «злой умысел», «филиппика», «фигура умолчания», «дикость и невежество» (А. Хачирти. Публицистика. Владикавказ, 1999, 154 ф.).

Раст уыдысты Малиты Васойы уайдзәфтә дәр: «...он (ома ды, Нафи. — Хъ. А.) больше, на мой взгляд, чем кто-либо другой, страдает одномерностью суждений и непомерным чувством своей собственной правоты. Он иногда, как это ни печально, ради достижения своей цели прибегает и к жонглерству...» («Северная Осетия», 1994. 17.03).

Иуахәмь та, Къостайы «Фсати»-ы фәдыл Дзаттиаты Гиуәргиимә быңау кәнгәйә, дә ныхас афтә фәдә: «Спор вокруг этой строфы исчерпан» («Известия ЮОНИИ. Выпуск XVII. Цхинвали, 1972, 280 ф.). Дә хъуыды, әвәццәтгән, раст уыди «Всати»-ы тыххәй, фәлә уәddәр дә оппонентән хъумә ахәм җәхгәр ныхасәй йә дзых куыд ахгәнай? «Искерпан» әви «не исчерпан» оппоненттәй иуән дәр лытгәнгә нәү, аңаң полемикәйән ахәм мадзал аңаңа әтәгәлон у. Полемикәйы коймә ма әндәр хабар. Кәеддәр Къостайы рәнхъ «Æхсәлы аэгъәлы»-ы тыххәй фыстай, ахсәлыйә, дам, ницы згъәлы, поэт, дам, ацы дзырд йә уацмысә рифмәйы охыл баҳаста. Аз демә не сразы дән, загътон: мах цы Къостайы зонәм, уый әрмәст рифмәйы охыл нә бакодтаид афтә. Ды мын дә рәдыдыл басәттыны

бәстү дә фыстәджы бағидис кодтай, полемикә кәнүн нә зоныс, зәгъгә, стәй, дам, ды мәнәй уәлдай кәцы Къостайы зоныс, «кәд әмәй йә кәм сахуыр кодтай», әз, дам, әй 30 азәй фылдағар ахуыр кәнүн. Уәд бар-әнәбары мә зәрдыл аәрләу-уыд Андерсены зындонд аргъау. Къарол зыбыты бәгънәт у, зәгъгә, афтә фәхъәр кәнүні тыххәй гыңғыл ләппуйы дәр развәлгъау сәрмагонд скъолаты бакәссын хъуыди? Йә сыйғыдағ сабион цәститә әмәй йын ие 'нәхин уә фаг нә уыдысты, цы уыдта, уйын хъәрәй зәгъынән? Арвәй бәрәгдәр цы хъуыд-дәгтә сты, уыдоны тыххәй хъуамә рагагъоммә бәстон пъланта аразәм, полемикә райдайыны размә алыхуызон методтә-йедтә агурағ згъорәм?

Куыд уынәм, афтәмәй нә хъуыдитә полярон бирә цәмәйдәрты сты. Әниу уым, әвәеццәгән, әвзәрәй ницы ис. Адәмән сә зондахаст иу джиппы уагъд куы уаид, уәд мәнән фырәнкъардәй мә ком ивазын йеддәмә ницыуал баззаид.

Әз мә айразмәйы уацы фәкодтон, компартийы разамындај советон системә мә адәмән цы стыр зиан аәрхаста, уыцы койтә, ды та нымайыс Нафийән, Дзуццаты Хадзы-Муратән кәнә Хъодзаты Әхсарән системә цы хәрзты бацыд, ие та сә цәмәй бафхәрдта, уыдаттә. Уйы мә гурысхойы әппары: ау, нәхи сәртә нацийы сәрәй уәлдәр әвәрәм? «Уйы ләдҗы гакк у әви циу?» Мәнән дәр бирә хъыңғыдәттә бадардта командон-бюрократон системә. 70-әм азты кәрон Цәгат Ирыстоны хицауды галиу митә хурмә кәй рахастам (79 адәймагәй хъаст ныффыстам СЦКП-ыы ЦК-мә, фысджытәй дзы сә къухтә аәрәвәрдтой Токаты Асәх, Камал әмәй әз), уйы тыххәй бай-йәфтам карз партион аәфхәрд, мән та ма Фысджыты цәдисы сәрдары хәдивәдҗы бынатәй дәр рагәлдәзә кодтой әмә, дыууә азәй фылдағар мә бинонты цәмәй дардтаин, уйы нә уыди. Джылкайты Шамилән ма йә прозаикон миниатюрәйи геройтә дәр системә (кәс «Мах дуг», 1992, № 8), аәрәдҗы йын цы радзырдты чиныг рацыд («Арт әмәй аәртхутәг»), уырдәм ай цәүылнә бахаста — нә зонын (уәвгә йә зонын, фәлә уйы әндәр ныхасаг у). Мәнә иу гәбаз уыцы миниатюрәйә:

«Иу хатт дын уынджы аәрцәуәм. Рацыди мәнкъи Бонапарты кой (кәс әй: Хъәбәлоты Билары кой. — Хъ. Ә.). Нымайәм ын йә хинтә, йә хәрам, йә фыдмитә. Уәд дын Мыңзасән йә сәр йә уәхсчыты астәу аәрнығуылд, ләг цымараиы куыд

ныгъуыла, афтә, суанг йә гүбынмә әрхәццә йә сәр әмә уырдыгәй дзуры:

— Уәлләй, аз ныр дәр йә кой кәнин нәма уәндын.

Уәд, нә сафәджы йә күистәй күң фәсирдтой, ууыл афәдз цыдаид. Әндәр хатт та иу ран ләууәм. Ныхас нәм әрәфтыд нә уавәры тыххәй. Иу афон дзуры Мыздас:

— Зонут, аз сымахәй тынгдәр мәсты кодтон нә хицәуттәм. Сымахән цы! Сымах-иу уә мәстытә скалдтат әмә әнцон уыди. Фәлә мәнән зындәр уыд, аз сә мә хуылғы әмбәхстон. Әмә сыгътән, сыгътән сә зынгәй.

— Уә, дә фәнүк фесафай ды! — загътон аз дәр. — Әхсар әмә Камал хицәутты сау митә хурмә кәй хастой, уйй тыххәй фәхәудтой сә күистәй, сә разы сын дардтой къәппәг. Дыууә азы сә бинонтә цәмәй цардысты, уйй Хуыцау зоны 'рмәст. Ды дә «мәстытә» дардтай әмбәхстәй әмә дәхицән ссывтай әхца, кодтай карьерә, дә фатертә ивтай хуыздәрәй хуыздәрмә. Дәуән зындәр уыди, бәгуыдәр. Тәригъәддаг уыдтә, беңау!

Фәлә, Нафи, мәнә Хуыцауы бын дән әмә йә әнәгәдыйә кәй зәгъын, ууыл ард бахәрын мә бон у: мәхи мын кәй әфхәрдтой партион босстә, мә масты сәйраг аххос уйй нәу. Мә масты, ме 'нәүүинондзинады бындуру — мә нацийы бындуру мын кәй ныззилын кодта советон тоталитаризм, уйй у.

Фәлә гурысхойы кой кодтон. Фарон «Фидиуәдҗы» цы уац раугътай («Әңгәдзинад әви хәрам ныхәстә?..» «Фидиуәг», 2006, № 6), уым ахәм хъуыды ис: «...советон хицауды фәрцы нә критик дәр әмә аз дәр уәд дәр әмә ныр дәр кусәм Зонадон иртасән институты, стәм ахуыр ләгтыл нымад, советон хицауд күнәе уыдаид, уәд та нә дыууә дәр сәрвәты фыййауәй тыңтаиккам нә бонтә».

Омә, Нафи, нә адәмы хуыздәрты — Әгъуызаты Иуанейы, Колыты Аксойы, Мамсыраты Темырболаты, Къостайы, Секъайы, Бласкайы, Арсены, Елбыздыхъойы, Гасситы Афәхъойы, Байаты Гаппойы, Зәнджиаты Бәбуйы, Цәлыккаты Ахмәты, Уырыймәгты Харитоны, Малиты Геуәргийы, Темырханты Сосланы, Дзасохты Гигойы, Багъәраты Созыры, Ардасенты Алиханы, Санаты әртә 'фсымәры, Тугъанты Батырбеджы әмә Махарбеджы, Мысыкаты Мәхәмәты, Гарданты Михалы, Къубалты Алыксандры, Әмбалты Цоцкойы, Әлборты Барысбийы,

Әрнигоны, Токаты Алиханы, Кочысаты Розәйы, Цомахъы, Едзиты Сосләнбеджы, Гатуты Дзахойы, Баражыты Гинойы, Гаглойты Рутены, Бекойты Дзибкайы, Мамсыраты Саханджерийы, Тогойты Данелы, Бутаты Хъазыбеджы, Тәкъоты Симоны, Абациты Дзамболаты, Фидараты Афәхъойы, Мыстулаты Дзантемыры, Бичерахты әфсымәрты, Рәмонаны Евгенийы, Арсәгты Горгайы, Козаты Раздены, Къарджиаты Бекызәйы, Гутнаты Елбыздыхъойы, Бтемыраты Бимболаты әмә ноджы бирәты — советон хиңауд не схъомыл кодта, фәлә уәddәр фыййәуттәй нә күистой. Ам дәр та цымы да логикә годзыкъәхтыл ләууы. Адон уыдысты нацийы фидауц, йә зонд, йе 'фсарм, йә зәрдә. Әмә дэзы советон хиңауды аххосәй чи йә сәр фәсарәнтәм фесәфта, кәмән йә зынг баҳуыссыди, кәмән ЛАГСУ-йы ахәстәтты әмә концлагеръты йә тых басасти, чи та әвирихъау хахуырты амәддат баци. Цәвитеттон, сә хал, сә бәндән сын фәхаян кодта большевиччыты системә. Әвыдәй ма дэзы бazzадысты әрмәст иугәйттә. Әмә дын да нацийы зонд, зәрдә, намыс әгъятырәй чи банаң кодта, уыцы системәйи сәрүл дзур — уый мәнән тынг зын бамбарән у. Бар-әнәбары райгуры ахәм хъуыды: нәхи уды къоппатә уәлдәр әвәрәм нацийы хъуыддагәй, нацийы фарн уәлияумә чи систа, уыцы фыңдәлти рухс нәмттә ницәмә даргәйә. Стәй, хорз Нафи, иуәй афтә зәгъыс, советон хиңауд күнәе уыдаид, уәд фыййауәй күистайн, иннәмәй та: «Сәрмагондәй мәнән ницы хәрзты баңыдысты советон хиңауд әмә компарти». Нә, хорз ләг, уырыс цәйау акәның; лукавиши. Явно лукавиши, Къуыдары зәронд ләг! Басәтт ыл, бирә хәрзты дын баңыди советон хиңауд.

Дзуццаты Хадзы-Муратән дәр әмә йә фыд Аранбегән дәр цы хәрзтә фәци, уыдан сәрәй бинмә күн фәннымадтай, уәд дәумә цы «хәйттә» әрхауд суанг «член-коррь» онг, уыдоны кой цәуылна скодтай? Әз дын сә фәннымайн, фәлә уый әгәр әнкъард темә у, әмә журналкәсәгыл дәр хъуыды хъәуы. Стәй Хадзы уыцы дүджы әппин ницы әфхәрд баййәфта? Дәхи фыд-әвзараентыл бәстон фәдзырдтай, уымән та цымы йә хъул әдзухдәр сах бадтис... Афтәмәй та нә алкәй хәс дәр у хъуыддәгтәм объективон хуызы кәссын. Гафез әмә Бестауы хуызән Хадзы дәр «хәрд» кәй фәци, уый дәр зәгъын әмбәлди. «Хәрьны тас» ай нә раппәрста Цхинваләй Дзәуджыхъәумә дәр?

Хадзымæ уыдис аиппýтæ, ай-гъай, кæмæфæнды дæр куыд ис, афтæ. Конъюнктураєйы бархъомыс дæр æй хъыгдардта, йæ куыстыл æвзæрырдæм зынди. Кæддæр Скифиронимæ кæй схъуырдухæн сты, кæрæдзиуыл политикон аххостæ кæй æххуырстой, уый та мын уæлдай зын уыди.

Фæлæ йæ царды фæстаг азты, цензураєйы æмæ соцреализмы ахæстæй куы фервæт, уæд «йæхи сраст кодта», сæрибар, æвронг зондмае æрцыди, не'ппæтæй раздæр бамбæрста: næ дзырдаива-ды хæзнатæ бындуронæй равзаринаг сты, ногæй сын аргь скæнын хъæуы. Уæвгæ йын йæхимæ байхъусæм: «1990 азы 28 сентябрьи Хуссар Ирыстоны Фысджыты цæдисы дзуаппон-æвзарæн æмбыр-ды цы доклад скодтон, уым дзырдтон: «Ирон фысджытæ советон азты адæмы трагеди кæй næ равдистой, командон-бюрократон системæ сын уыцы фадат кæй næ радта, уый уыди сæ траге-ди. Трагеди уыди Цомахъ æмæ Ёрнигон, Нигер æмæ Арсенæн, Къубалты Алыксандр æмæ Тыбылты Алыксандрæн, Мысост æмæ Фæрнионæн, Чермен æмæ Созырыхъойæн, Куыдзæг æмæ Дæбейæн... Боныфæстагмæ, уыцы трагеди уыди махæй — мæнæ мæ карæнты онг — алкæй трагеди дæр... Махæн ногæй бакæси-наг у næ литературæ, ногæй раиртасинаг æмæ ныффиçсинаг у йæ истори» (журнал «Фидиуæг», 1990, №12, 61 ф.). Стæй но-джыдæр: «Канд советон литературæйы истори næ, фæлæ ма ре-волюцийы агъоммæйы литературæйы истори дæр, — уымæ дæр кастыстæм æмæ йын аргь кодтам партион-кълассон позицийæ» («Max дуг», 1998, №12, 25—26 ф.).

Хадзы йæхæдæг дæр бавнæлдта уыцы фæрнæйдзаг куыстмæ, æнтыстæ дæр ын бакодта цыдæртæ — ныффииста уацтæ næ фысджытæй цалдæры тыххæй, ам сæ næ нымайдзынæн. Æмæ ма йын ныр йæ раздæры рæдыдтæ, аиппýтæ æнæ ныббаргæ цы ис? Йæхи цард æмæ сфæлдыстад дæр биноныгæй иртасинаг сты, хорзæй дæр æмæ фауинагæй дæр æм цы ис, уыдоныл æргом æмæ цæстуарзонæй æрдзурын хъæуы.

Ныр у, æмæ (дæхи дзырдбастæй дын спайда кæнон, уæвгæ дæу næу — Елбыздыхъойæ йæ æфстau райстай; раст мæ бам-бар, æфхæрыны хуызы йæ næ зæгъын, фæлæ йæ цыма æгæр эксплуатаци кæнис), ныр у, æмæ дæуæн дæр хъуамæ æргомæй зæгъон мæ хъуыды. Бирæ дын бантысти, бирæ сарæстай næ литературæйы истори, хицæн фысджыты сфæлдыстад иртасы-ны хъуыдаджы. Дæ монографитæ, литературæзонæн уацтæ,

дәу размәйы иртасджыты күистыитимә абаргәйә, уыдысты ног къәпхән. Фәлә, дам, хорзән кәрон нәй. Цард ивгә цәуы, әмә дә фәлләйттә дәр ногәй равзаринағ сты (Шамил дәр ай йә иу уацы күы загъта), сә хорз миниуджытәй сын раппәлын хъәуы, сә аиппыйтә та — рапром кәнын. Әмә уыдаттыл чи архайа, уый хъуамә әфхәргә ма кәнай, фәлә йын бузныг зәгъай. Мах фәлтәрән күинә бантиса дә фыдәбәттәм обьективон хуызы әркәсүн, уәддәр ай фәстәдәры фәлтәртә ба-кәндзысты, кәд ирон зәхх ирон адәмәй нә бавдәлон уа, уәд. Фыдәлты әмбисонд дәр уый күы зәгъы: «Чи цы бакодта хорзәй дәр, әвзәрәй дәр — уыдон сом рабәрәг уыдзысты».

Exx, Нафи, Нафи... Дә рәдицтәй иуыл уәд та күы басәттис, «уәд дә паддзахән дарын фәразид зәрдә...» Соцреализм әмә советон конъюнктурәйы тыххәй дә хъуыдитә ахәм мәнгәфсон әңцәйттыл амад сты, әмә сә гәзәмә фәецагай, уәд әргәр-гәр кәнынц. Фәрсыс мә: «Цы ис соцреализмы ахәмәй, Арсенән йә курдиаты тых кәй аххосәй асаст?» Суанг ма мын Фысджыты цәдисы уагәвәрдәй соцреализмы формулае дәр сәфтицтай: «Социалистический реализм — это правдивое, исторически конкретное изображение жизни в ее революционном развитии». Гъемә ныр та әз фәрсын: кәцы фыссәджы хъуыдис йай, чи әмә йә цәмән әрымысыди? Мингай азты дунейи стырдәр гениты ахәм уагәвәрды сәр күы никуы бахъуыд, афтәмәй шедевртә күы фәлдыстой, уәд ныр әнә уыцы уагәвәрд фыссән нал уыди? Хорз ай зоныс, Къуыдары зәронд ләг, уый дәр большевиччыты фәтәгты әмә сә литературон хъузетты әрхъуыды кәй уыди — цәмәй фысджытә әнә сәрбос ма уыдаиккой, цәмәй уагәвәрды араентәй әддәмә ма хызтаиккой. Уый та амытта: сфердыштадон кусәгән йәхи уагәвәрдыл (кәс ай: йә зәрдайыл) әфсондз сәвәр! Ноджы ма фәрсыс: «Кәд әмә кәй федтай фыстә исказы методмә гәсгә?» Әнахъинон фарст! Уынгә нае — мәхи удаёй бавзәрстон, мә чингүйтәй мын-иу дәсгай-ссәдзгай әмдзәвгәтә күид систой, идеин әгъдауәй сәм сахъат кәй кастысты (уый та әмбарын хъуыди: соцреализмы методәй иуварсмә адзәгъәл дә!), уый тыххәй. «Сау ахсон» чи хуынд, уыцы чиныгәй та 60 әмдзәвгәйи бәрц сәппәрстий. Газетты, «Мах дуджы», алы әмбырдты, горкомы, обкомы пленумты-иу Алыксандры, Шамилы, мән, Камалы нәмттә сә дзыхы кәй

радавтой, уый кой нал кәнүн. Мә фыстыты идеен къуыхцыты тыххәй та иуахәмь быңаутә күү рауд, уәд дын мын обкомы пропагандә әмә агитацийы хайады сәргъләүүәг Черчесты Георги уыци зәрдиагәй афтә күү бакәнид: «Почему ты не пишешь о передовиках сельского хозяйства и промышленности?» Эндәр чиновник (растдәр зәгъгәйә та ус-чиновник) Чехойты Жури та фысаджыты әмбырды ме 'мдәвгәты къух-фысты тыххәй афтә загъта: «Если даже все 40 членов Союза писателей выскажутся за издание рукописи, я все равно не пропущу ее!» Арах нә Эзопы әвзагәй фыссын кәй хъуыд, йе та Дантеиы, бердзенаг ләппүйи номәй, уый дәр хорз күү зоныс, хорз Нафи, уәд ма мә цы къахыс? Уыдәттә соцреализмы тырысайы бын нә кодтой большевикон тираннийы фәсдзәунтә? Эмә бәстәйи хуыздәр фысаджытә (уыдонимә Арсен дәр) ахәм уавәры нә уыдисты? Ды хъәддыхәй дзурыс: нә уыдисты! Эмә дә мәңг хъуыдитән факттәй быңаутә авәрынмә фәхъявыс, фәлә дын цыма уыдан дә хин базонынц, уйайу та дыл әвдисән бакәнынц. Иуәй цәхгәр ныллауытә, соцреализм әмә дә политикон конъюнктурә ницы хъыгдардтой, зәгъгә, иннәмәй та дә уацы авд фарсыл дзурыс, дә размә дын цы цәлхдуртә әвәрдтой, дә баснитә әмә дә инна фыстытә, стәй дә роман «Залты мит» антисоветон күүд рахуыдтой, күүд сә сәзырддаг кодтой, уыдәттә. Эмә ацы хабәрттә иууылдәр кәнис фысаджытән сәхи аххос, бәстәйи иумәйаг атмосферә нә хынцгәйә — афтәмәй бәлләхтән сә сәйраг рахәцән уыци әбualг атмосферә уыди. «Ферох» дә сты 40-әм азты (хәсты фәстә) әмә 50-әм азты Цекайы уынаффәтә, Ахматова, Зощенко әмә иннәтә уыци уынаффәты фәстә цы әфхәрд байяфтой, уый. Хахуирты хъылма анхъәвзта аегас бәстәйил. Ам, Цәгат Ирыстоны, цъыфкалән күистән разамынд ләвәрдта партийы обкомы фыщаг секретарь Хъулаты Хъуыбады. Нә адәмон сәфәлдистад, нә литературәйы клас-сиктыл фаджыс калдтой ерысәй. Нә хуыздәр Абайты Вассо-йыл та дыууәрдигәй калдәуыди фаджыс: Центрәй әмә Ирыстонәй. Ныр дә фәрсын: ахәм атмосферәйы соцреализмы конъюнктурәйы ахәстәй аирвәзән ис? Кәд ис, уәд уыци аирвәзәг Сырдон у, хәйрәджыты къабаз, әндәр ницы! Нә алкәй риуы дәр гыщыл цензор кәй бадт, уый дәр әңгәт у әви нәу?

Æниу æй дæхæдæг мæнæй раздæр куы загътай (уртæ 1989 азы) æхсæз сасирæй нын луæрстой нæ дзырд, зæгъгæ. Мæнæ дæхи дзуапп дæ фарстæн (дæ цæрæнбон бирæ — мæн фыдæбон кæнын чи нал баугъта!): «Ахæм фадат (ома луарыны фадат. — Хъ. Æ.) фыссæджы æвæры «æгомыг кæсаджы» уавæры: йæ дзурæн дзых донæй йедзаг у. Йæ ахсджиагдæр дзуринаæтæ зæгъыны фадат ын нæй æмæ бар-æнæбары дзуры фæрсæг рæстдзинæтæ, æхсæндзарды судзаг æмæ риссæг фарстæтæ чи нæ агайы, ахæмтæ. Йæ зæрдæ цæуыл риссы, уыцы хъуыдæгтыл та дзуры чъызгæйæ, фæсномыгæй, мæнæ æмбисонды куыд загъдæуы — къæсса, дæумæ дзурын, голлаг, ды йæ бамбар, зæгъгæ, афтæ» («Советон Ирыстон», 1989.21.03).

Дæ хъуыдæтæ кæрæдзиуыл кæй нæ хæцынц, уымæн ма иу æвдисæн. Иуæй афтæ зæгъыс, хæсты рæстæг адæм карточкæтæм гæсгæ цы кæрдзыны къæбæр истой, уымæй цардысты, иннæмæй та ма фæрсæ кæныс: «Ay, Цæголтæ æмæ Коцойты мыгæгтæй иу куыд ничи разынди, зæрond лæгты мæлын чи нæ баугътайд, ахæм?» Омæ карточкæтæм гæсгæ кæрдзыны къæбæр чи иста, уыдон цы баххуысхъом уыдысты? Æз мæхæдæг дæр æрæйæфтон уыцы дуг æмæ йæ зонын: адæм фыртыхстæй сæ къухтæм æмхасæнтæ кодтой, æххормагæй чи барæсыд, ахæмтæ дæр дзæвгар уыди. Цæголты Георги сыдæй кæй амард, уый дæр быnton дзæгъæлы сдзырдаг кодтай, уый факт у, æз æй систем Сументы Замирæйы чиныгæй (мæ уацы йæ куы амонаын). Замирæ биноныгæй раиртæста фыссæджы царды хабæрттæ. Даргъ цитатæ исын мæ нæ фæндыди, фæлæ мын ныр æндæр гæнæн нал ис. Иугæр мæныл не 'ууæндыс, уæд дын мæнæ Замирæйы ныхæстæ: «И вот парадокс! Блестящий публицист, один из лучших знатоков социально-экономического положения Северного Кавказа, отдавший всю сознательную жизнь борьбе за счастье своего народа, разделявший его тяготы и беды во времена царизма, — он и при советской власти, «власти рабочих и крестьян», оказался не у дел, острое перо бойца оказалось не востребованным. И более того — он был выкинут из жизни, ибо инакомыслие в «новом обществе» считалось самым большим преступлением... Попытка Г. Цаголова заняться журналистикой окончилась неудачей: после публикации нескольких статей по вопросам социального развития Северной Осетии он был подвергнут травле со стороны официальных

газет. (...) Лишенный средств к существованию, ибо его нигде не печатали, Цаголов поступает на службу в разные советские учреждения типа Статистического комитета, где пригодились его обширные познания в области экономики и статистики. Но подорванное жизненными невзгодами здоровье заставило его оставить работу. В 1929 году писатели Северной и Южной Осетии отпраздновали 40-летний юбилей творческой деятельности писателя, решили издать его произведения, приняли его в свой Союз. Однако конфликт Г. Цаголова с властью предержащими усугублялся. У него отняли даже ту жалкую пенсию, которую ему выхлопотали писатели Осетии. Оставшись совсем без средств к существованию, Георгий Цаголов скончался от голода 10 августа 1939 года» (Г. Цаголов. Собрание сочинений. Т. I. Владикавказ. 1992, 13 — 14 фф. Фæстаг дыууæ хъуыдыйады бахахх кодтон æз. — Хъ. А.).

Мамæлайы къæбæрæй цæрын цы у, уымæн хорз æвдисæн — К. Бальмонты ныхæстæ, ныффыста сæ Маринæ Цветаева 1920 азы Мæскуйы: «...я в буквальном смысле — голодаю. Дальше остается только голодная смерть! Глуццы думают, что голод — это тело. Нет, голод — душа, тотчас же всей тяжестью падает на душу. Я угнетен, я в тоске, я не могу писать!» (М. Цветаева. Записные книжки. М., «Захаров», 2002, 370 ф.). Арсеныл дæр цыма ахæм уынгæджы бонтæ бирæ скодта, уæлдайдæр 30-æм — 40-æм азты. Рохгæнгæ не сты фыссæгæн йæ удыконд, йæ индивидуалон миниуджытæ дæр. Дæхæдæг æй куы зæгъыс: лыстæггай фæфарстай, чи йæ зыдта, уыдоны æмæ дын дзырдтой — цард иунæгæй, никæй кодта йæ хæдзармæ, йæхæдæг дæр никæмæ цыди. Уымæн, мæнмæ гæсгæ, мæнæ ахæм æфсон ис: «Одиночество — участь мыслителей, творческого человека. Даже в кругу своей семьи, в творческом кружке, в обществе он одинок: он между ними, но он не с ними» (А. Г. Рубинштейн. Короб мыслей. М., СПб, 1999, 297 ф.). Ахæм натурæйы хицау уæвгæйæ, стæй йæ алыварс цы тыхст æмæ уырыд адæмы уыдта, уыдоны хъаджджынæй цыма Арсен искæй æххуысыл разы дæр не суыдаид. Ам ма баftауын æмбæлы уый дæр, æмæ рагæй-æрæгмæ ирон адæм стырзæрдæ кæй уыдисты, сæ хуыздæрты хъысмæт сæ тынг кæй не 'ндæвта. Ууыл дзурæг у мæнæ ахæм хабар: 1909 азы Дзасохты Гиго Къостайы тыххæй чиныг куы рауагъта, уæд дзы 150 экземпляры арвыста цæрæгдæр æмæ

ахуыргондәр адәймәгтәм, цәмәй йә балхәдтаиккой. Цы 'хца дзы әрәмбырд уыдан, уыдан та хъумә хардзонд әрцыдаиккой Къостайән цыртән. «Я предполагал, — фыста Гиго, — что осетины, так много говорившие по смерти Коста «о гордости своего ущелья» — национальном поэте, и в самом деле были искренни. На деле мои ожидания не оправдались: многие из состоятельных и образованных осетин не нашли для себя возможным выкупить книгу, посланную им. Факт печальный..., конечно, для этих господ «интеллигентов», так много говорящих о своих национальных интересах и так холодно отнесшихся к национальному делу» (Г. Дзасохов. Статьи и очерки. Орджоникидзе, 1970, 210 ф.). С. М. Киров та, дам, ацы әңкъард хабар фехъусгәйә афтә бакодта: «Непостижимо». Әниу цины кәнә зианы хъуыддәгты ир сәхи куыд равдисынц, уый та: хъәздыгмә адәм дәр фылдәр әр҆цәуы, әмәй йын, ай-гъай, әххуыс дәр фылдәр бакәнынц, мәгүыр та раджы дәр мәгүыр уыд әмәй ныр дәр мәгүыр у — исты хъуыддаджы фәстә мәгүырдәр цы фәвәйи, әндәр әм ницы әфтиаг әрбахауы.

Иу дәңцәг ма. «Мах дуг»-ән ма йә 70 азы юбилеймә цалдәр мәйи куы бázзад, уәд Ирыстоны амалжын-амалхъом адәмәй иу дәс әмәй ссәдзмә арвыстам курдиәттә, цәмәй баххуыс кәнәй республикәйирагондәр ирон журналаң, тыхстытә кәй әйиафәм, уый дәр бәстон ныффиистам. Әмә куыд әнхъәлыс, Нафи? Уыцы дәс әмәй ссәдзәй нәм сәхъус әрдәрдтой, әрмәст дыууә: Боллоты Таймураз әмәй Тедеты Павел. Ди цы аив нывтә нывәндыс дә уацы, уыдан та сты мифты дунейә. Парахат зәрдәйә зәгъыс: «Науәд Арсен ирон адәмән иумәйаг ләг куы уыди, уәд әй куыд бауагътой мәлын... әххормагәй?» Да бонай уай, Нафи! 30-әм азты сә дзырдзәугәдәрты цәгъдын куыд бауагътой, афтә!

Мә зәрдым әрләууыд иу ахәм цау. Әнхъәлдән, 70-әм азты уыди. Цәрукъаты Алыхсандр, Камал әмәй мән тыххәй Тедеты Ефим ныффииста пасквиль. Ныхас ыл кодтой нә фысджытә се 'мбырды (ди дәр дзы цыма уыдтә). Быщәу куы скарз, уәд Цәгәраты Максим әваст йә бынатәй фәхъәр кодта: «Уый ницы у!» (Ома Ефими пасквиль йә койы аккаг дәр нәу). Уәд дын әм зәды хуызән уәздан Куыдзәг куы фәләбурид: «Куыд ницы у, куыд ницы?!» Адәм исдуг сәецәйә аzzадысты. Куыдзәджы ныхас әмбырды атмосферәйил рәстырдәм сахадынта.

Максим та хылма ахәрәгай фәцис әмә дзы суанг әмбырды кәронмә сыйыртт дәр нал райхъусти. Күйдзәг — фәрнджын ләг — йәхи удәй, йәхи буарәй бавзәрста, пасквильтә әмәни нымудзынта сә фәдым цытә расайдтой, уый, әмә йә масть сраемыгъта Максими дзырдәппарәнмә.

Ды дәр Мамиты Гига әмә Бәдоаты Хъазыбеджы цыиф-калаңтә ницәуыл нымайыс. Уәе, хорз Нафи, нә дыууә дәр зәрәдтә куы стәм, уәд гыццыл гагитау гәдү әмә мыстәй цы хъазәм? Раст цыма 30-әм азты уавәр нә зоны! Гигахуысты әвзагәй нә бабын сты нә дзылләй ләгтә? Хъазыбеттә әмә Гигатә критиктә сты әви не сты, уымә кастысты оргәнтә? Сәхәдәг куы әххуырстой мингай Гигаты. Центр-иу цы хәс сәвәрдта, уал троцкисты әмә уал буржуазон националисты әрцахсүт, зәгъгә, уый-иу бынәттон чекисттә уәлдайджынтај кәй әххәст кодтой, уый дә ферох? Кәд дә ферох, уәд дын әй дә зәрдым әрләууын кәндзынән: «... чекистам Осетии... дана была разверстка расстрелять по республике пятьсот человек, они просили добавить, им разрешили еще двести пятьдесят» (А, Солженицын. «Архипелаг ГУЛАГ»).

Дә уацы әеппәлыс советон хицауадәй, уый фәрцы, дам, «әрхауд Арсенмә бәрzonд цыт», орден ын радта, «советон хицауад аргъ кодта Арсенән фыццаджы-фыццаг йә бәрzonд аивадон уацмысты тыххәй». Ноджы мын мә җәстмә дарыс: «Ацы факт ды басусәг кодтай, уымән әмә йә куы ской кодтаис, уәд дә карз ныхәстә советон системәйи тыххәй азгъәлдаиккой, зымәгон фистау».

Адәттә куы бакастән уәд, Грисы геройтәй иуы загъдау, «Æнцойбон уыд, әмә фәхудтән бирә». Стәй мә тынгдәр уырнын байдынта Малиты Васойы фиппаинаг: әңгәгәй дәр жонглеры миниуджытәй хайджын дә. Дәхи афтә дарыс, цыма нә зоныс, ордентә әмә алыхуызон нәмттәе уарыны хъуылдәгтә хицәуттән политикон хъәзтытә кәй сты (Насреддин йә хәрәджы уырыздыйә куыд сайдта, афтә). Арсен әңгәг фыссәг уыд. Әңгәг фыссәг та хәрзиуджытә-йедтә мурмә дәр нә фәдары, әлгъ сыл фәкәнү. Елбыздыхъо дәр сә ницытә 'мә маңытыл кәй нымадта, уый бәрәг у йә герой Исламы ныхәстәй: «Цинтә сәрибар ләгән әрмәст хъадамантә сты!» Ахәм әрттивәгтәм, кадджын нәмттәм әрмәстдәр курдиат-цуҳ фыссәггәндә, әнәджеleбетт графомантә фенхъәлмә

кәсінц, мәнә куызд фынгәй стәг раппарынмә куыд әнхъәлмә кәса, афтә. Кәддәр, дам, Едзиты Сосләнбегән дәр ахәм цыдәр саккаг кодтой (әнхъәлдән, стуыхт нывгәнәджы ном), әмә, дам, скульптор афтә бакодта: «Уый бәсты мын иу нартхоры голлаг куы радтаиккой». Чи зоны, бафәрсай: уәдә цы хъәуы әңгәф фыссәджы? Мә дзуапп: СӘРИБАР! Кәд мәныл нә баууәндай, уәд ма мә фарс бирәтә рахәңдзысты. Мәнә уыци бирәтәй иу: «...истинно свободный ум не хочет, чтобы ему служили и не хочет никому служить...» (Ницше. Чиныг: В. Г. Гитин. Самые дерзкие и страшные афоризмы, остроты, максимы или Черный цитатник. М., «Издательство АСТ», 2007, 130—131 ф.).

39-әм азы Къостайы юбилейы хабәртә, Фадеевы ныхәстә дәр хорз зонын, әмә дзы дәргъвәтиң цитатә дзәгъәлы райстай. Стәй чи уыди Фадеев? Курдиатджын фыссә! Фәлә дзы советон хищауд йәхицән рупор сарәзта. Уый ахкосәй трагикон хуызы нә аскъуыд йә цард? Із, Нафи, Хуыщаурдыстән, уыдәттә сүсәг нә бакодтон әмә мә азымы ма дар — әз сә аргументтыл әмә рәгъмә рахәссыны аккагыл нә банимадтон, ды та сә мемә полемикәйи бәэззоныл нымайыс әмә — табуафси! — пайда сә кән дзырдәй әмә факттәй хъәзтыты. Фадеевы ныхәстә исты куы сахадыттаиккой, уәд та фәстәдәр, 50-әм азты, хахуырты азар нә басыгътаид нә хуыздәр фысаджыты...

Конъюнктурәйи тыххәй цы фыссыс, уый дәр мә зынтәй бауырндызәни: «Ды мә апологет хоныс, уый размә дә иу уацы уыд ахәм уайдзәф: ис әм конъюнктурәмә гәсгә фыстытә («Арәх-иу конъюнктурәйи уацары дәр бахауд»). Раст дын куы зәгъон, уәд әз мә чысыләй фәстәмә хивәнд ләг фәдән. Фыстон, әрмәст мәм раст цы касти, уый».

Стыр ныхас, дам, хъәбыны дәр нә фидауы. Дәуән та дә ныхас Хуыщауы сәр амбәлди. Дә сәрыстырдызинад дыл мәнгардәй цәуы, ма йыл әүүәнд, хорз Нафи. Ау, Салиныл одәтә куы фытай, уыци азты дәр нә уыдтә конъюнктурәйи дәлбар? Фидисмә та йә ма бамбар — уыци мамм-конъюнктурә фәтәгыл «ныzzарын кодта» Пастернак, Мандельштам, Ахматова әмә әндәрты дәр, суанг мах фәлтәрмә дәр әрбах-хәссыд. Ай-гъай, йә Бәрzonдзинад Конъюнктурә уәләмә скаст нә уагъта нә иуы дәр, соцреализм әмә советон цензурә алхъывидәй дардта ССР Цәдисы номдыздәр фысаджыты

дәр. Уәд ма дзы ды цы мадзаләй аирвәэтә? Газет «Стыр Ныхас» дын 1996 азы январы (№ 1) рауагъта дә уац «Цы уыдзән нә фидән?». Ис дзы ахәм ныхәстә: «Ныуудзын хъәуы, мә нымадәй, ноджыдәр нигилистон зәрдәсаст хъуыды: ома махән нә хъысмәт афтә у — хъумә дывзагон адәм суәм. Ома әмхуызон дзурәм иронau әмә уырыссагау. Нәу раст ацы нымад. Хицән адәймәгтән йә бон у әмә уа фондзәвзагон әмә дәсәвзагон дәр, фәлә әнәхъән дзыллә дывзагон уа, уый гәнән нәй. Нәй, уымән әмә ахәм фәзынды сәр ницәмән хъәуы. Иу арынджы уәлхъус дыууә ’фсины куыд нә хъәуы, афтә».

Хъәддых әмә цәхгәр ныхәстә! Стәй иттәг раст. Фәлә афтә хъәддых әмә цәхгәрәй дзырдтай 1971 азы дәр. Әрмәст бынтон иннәрдәм. Уырыс цәйау акәның: диаметрально противоположно. Мәнә дә уәдиккөн ныхәстә: «У каждого из нас, писателей малых народов, два языка — родной и русский. Естественно, что родным языком каждый из нас владеет лучше, как и своей правой рукой (если, конечно, он не левша). Но любим их и дороги нам оба. Это необходимо сказать именно теперь, когда находятся люди, которые заявляют, что знание русского языка должно привести к забвению родного языка по закону «языковой смены», согласно которому за двуязычием следует «период отмирания родного языка и установления нового одноязычия, когда единственным родным языком становится второй родной язык». Не стоило бы вспоминать о таких нелепых декларациях, если бы они не бросали тень на подлинный смысл нашего двуязычия. Нет, перед лицом таких псевдонаучных «законов» мы вправе заявить, что мы за двуязычие, которое ведет к развитию наших родных языков и открывает нам двери в сокровищницу мировой культуры. Здравствуй же, мой русский язык во веки веков!» («Литературная Россия», 1971.26.03).

Кәсис, хорз ләг, рәестәджытә куыд ивтой, афтә раив-баив кодтой дә хъуыдитә дәр Цытджын Сензорә Конъюнтурәй барамындәй, әмә зонон «нелепые декларации», «псевдонаучные законы» кәй хуыдтай, уыдан ныр тырысайу уәлиаумә систай!

50-әм азты та афтә фыстай: «Рәхуыст галау куы бögъ кәнә Нифи, уәд дәм, хәлар, куыд нә хъары йә ныхас?», ома де

’мдзæвгæты хъæræй ныхас арæх уыди. Фæстæдæр Центрæй «сабыр поэзий» уылæн куы рацыд, уæд ды дæр «сабыр ныхæстæм» рахызтæ (дæ чиныг дæр афтæ куы хуынди, 1973 азы кæй рауагътай, уый). Конъюнктурæйæ нæ ирвæзтæ æндæр рæстæджыты дæр. 1989 азы фыстай, рацарæсты дуг, дам, у национ культурæты «фæрныг æндидзынады заман» æмæ, дам, «архайдзынæн йæ идеяæты фæуæлахизыл, демократизаци æмæ æргомдзырды хъуыддаг ныбиноныг кæнныныл» («Советон Ирыстон», 1989.21.03). Фæстæдæр та дзы демократтæм «къæдзæй» дæттын байдыдтай: «Трижды посещал... многоречивые собрания, на которых бывали Сахаров, Ельцин, Попов, Собчак, Афанасьев и другие лидеры. И тогда убедился — судьба народа и страны их абсолютно не занимает. У них единственная цель — развалить страну и социалистический строй, разделить и поссорить народы» («Южная Осетия», 1994.15.06).

Стыр диссаг мæм кæсы, Сахаровмæ цы цæстæй кæссыс, уый. Уагæр ма комкоммæ ирон адæмы, комкомкæ Хуссар Иры сæрыл куынæ сдзырдтаид! Йæ ныхæстæ кæмæй фeroх сты, уымæн сæйæ зæрдыл æрлæууын кæндзынæн: «А начинать надо, повторяю, с полного демонтажа имперской структуры. Только так можно решить национальную проблему в малых империях, которыми по существу являются союзные республики — например, Грузия, включающая в свой состав Абхазию, Осетию и другие национальные образования» («Огонек», 1989, № 31). Дыууæ Ирыстоны баиу кæнныны фарс уыди Сахаровæн йæ бинойнаг Е. Боннэр дæр.

Иу хатт ма йæ зæгъын: системæйы сæрыл дзургæйæ барæнæбары æфхæрыс, уыцы системæ мæнгардæй кæуыл рацыди, кæй фæцагъта, ахæстæтты æмæ концлагерьты дæсгай-ссæдзгай азты хъизæмарæй кæй фæмардта, уыдоны. Куыд хъуамæ хæца поэт, сæрибарæн йæ кой йеддæмæ кæм ницы уыд, ахæм цардæвæрды фарс? Дæхæдæт куы фыстай, 1989 азы депутаты быннатмæ куы цыдтæ, уæд: «Фыссæгæн йæ кусæнгарз дæр æмæ йæ хæцæнгарз дæр дзырд у, æмæ дæ дзырдæн æргом зæгъыны фадат куынæ уа, уæд дæ бон ницы бакæнын у. Фыссæджы дзырдæн та нæм бирæ хицæуттæ ис: фыццаг — автор, дыккаг — рецензент, æртыккаг — редактор, цыппæрæм — цензор, фæндзæм критик, æхсæзæм — идеологон хицуу» («Советон Ирыстон», 1989.21.03). Уæдæ «дæ бон бакæнын кæм ницы у», дзырдæн

уал цәлхдуры кәм әрәвәрдәуыд, уал сасирәй йә кәм луәрстәуыд, уыңы цардәвәрды сәрый дзурән күйд и? Сенекә дыууә мин азы размәе күй загъта: «Нет рабства позорнее добровольного» (Сенека, Письма к Луцилию. Трагедии. М., 1986, 99 ф.). Әңгәс хъуыды ис Гетемә дәр: «Самое большое рабство — не обладая свободой, считать себя свободным» («Энциклопедия афоризмов». М., издательство «АСТ», 1998, 449 ф.).

Дә ныхәсты, Нафи, бирә хатт логикә наә вәййы, күй иуырдаәм аздәхыс, күй — иннардәм. «Къостайы дзырд — комәнхъәвзтәй», зәгъгә, уыңы уацы («Рәстдзинад», 1995.22.06) зәгъыс: Къостайы кой та иугәр кәныс, уәд — комәнхъәвзтәй. Къостайы фарны ном искәй дзыхы радавинаг наәу. Уый хъуамә зона ѡмә әххәст кәна алчи дәр ирон әхсәнады, ирон адәмәй».

Ай бардзырд у әви цы? Афтә рауади, цыма дын адәм иуылдәр салдәттә сты, ды та — сәе командир. Ис ма дәм ахәм ныхәстә дәр: «Сфәелдистадон удгоймагән дихтәгәнән наәй, поэтән, уәлдайдәр Къостайы хуызән поэтән, йә алы суләфт дәр, йә алы дзырд дәр у, күйд ирон, афтә әппәтдүнеон хъуыддаг дәр...» Зәгъәм, сразу стәм демә, фәлә 13 азы размәе та бынтон әндәр ныхас кодтай, әмә дә кәцы зондмә хъусәм? Мәнә дә уәдыккон ныхәстә: «Видимо, для художника слова не может быть двух родных языков. Язык творчества у него один-единственный, родной, сколько бы языков он практически не знал. (...) И я не верю утверждению Айтматова — «писать можно на нескольких языках» («Вопросы литературы», 1988, № 7). Раст күй зәгъон, уәд дын әз тынгдәр әүүәндүн дә ацы ныхәстыл. Къостайән йә мадәлон әвзаг уыд ирон, уыңы 'взагыл ныффыста генион чиныг, йә уырыссаг уацмыстә та сты цауддәр, стәй сәе ирон литературәйыл баннымайән наәй, фәлә уырыссагыл. Иугәр фәйнә литератураәмә хауынц, уәд та сын әнә дихгәнгә цы ис?

Дә уац «Къостайы дзырд — комәнхъәвзтәй»-ы уәдыккон хицауы зәрдә кәй алхәйтاي, уый дәр дын дә номмә әфтуан наә бакодта, ай-гъай: «Президент Галазы-фырт дә зәрдәмә наә цәуы, уәд тох кән йә ныхмә конкретон факты бындурыл». Омә дәхәдәг дәр хъазуатон тохы күниә бацәуыс, әннаккаг митә чи фәкәны, уыңы хицәутты ныхмә! Уәвгә бацәуыс... Йә къух дәм ардәм кәмән не 'ххәссы, уыңы мәскуйаг хицәутты

ныхмæ, сæ бынæттон хъузонтæм та тæссагдæр у фæстæмæ дзурын... О, хæдæгай, Галазы-фырты тыххæй мæ блокноты ахæм фыст разынди: «Газеты сообщают о том, что в расpubлике финансовые прорехи решались с помощью кредитных заимствований в банках. Долг республики коммерческим банкам и ссуды в бюджет России составляет 497 миллиардов рублей, сообщает сегодня газета «Северная Осетия». Для проверки «финансовых» лабиринтов создана специальная комиссия... И тут мне пришли на память слова У. Черчилля: «Репутация державы точнее всего определяется той суммой, которую она способна взять в долг» (Аиф, 1996, № 49).

Оказывается, наш «дед» Галазов, «как куырхон лæт» (так окрестили его холопы всех мастей), как прозорливый политик, потому и брал долги, что более всего думал о репутации державы Алания. 07.04.1998".

Наций хъысмæт кæй не 'ндавы, ахæм хицæуттæн фарсласæн кæй фækæныс, стæй уыцы хицæуттæн сæ мæнгард, æдзæстом митæ хурмæ рахæссыныл чи афæльвары, уыдонæн та баххуысы бæсты сæ ныхмæ кæй радзурыс, уый фæдыл мæм къорд факты ис, фæлæ ам се 'ппæты кой нал кæндзынæн. Ёрмæст ма иу цæвittон. «Северная Осетия»-ыы 2005 азы 25 майы дæ интервьюойы загътай: «Трагедия Беслана... Когда я слышу, как всю ответственность за то, что она произошла, иные возлагают на нынешнее руководство Северной Осетии, мне хочется возразить: что там, в Беслане, в те страшные дни могла сделать североосетинская власть? Это акции иного масштаба. Вот этот масштаб необходимо иметь всегда в виду тем, кто отвечает за государственную безопасность страны и ее населения. Митинговые страсти сейчас в республике раздувают те люди, у которых нет внутреннего достоинства и которые сами рвутся к власти, осознавая, что у них нет шансов войти во власть по-другому».

Ам дæр та йæ зæрдæ аныхтай, æхцон хъыдзы акодтай президентæн. Күyd арах хъуистам, æвæдза, фразæтæ «митинговые страсти», «рвутся к власти» уыцы уæззау бонты, зæрдæцъæх сæ күyd фестæм! Дзургæ та сæ кодтой президенты дымысдæртæ, цыма ныхас бакодтой. Ёмæ сæ дæуæй дæр кæй фехъуистон, уый мын зын күяннæ хъуамæ уыдаид! Республикаjы адæмыл коррупци бæхбадт кæй скодта, сæ уд сын сæ хъуырæй кæй ласы, уый дæр президенты аххос нæу, йæ масштабæ æппæтduнеон

сты, нә? (О, афтә күң дзурай, уәд дә бәрнән йә растәмбис ахаудзән, ахкосәй дың алидзән уыдзән!). Бесләны мадәлтә дәр дзәгъәлы змәнтынц, митингтә дзәгъәлы аразынц, Дзасохы-фырты фыдгәнәгыл дзәгъәлы нымайынц, нә? Әрәджы дәр та, 1 июны, Сывәлләтты хъаххъәнны әппәтдунеон боны, Ленины цырты цур әрәмбырд сты әмә сә мәгүры мәстәтә дзәгъәлы скалтой, нә? Уагәр ма Дзасохы-фырт дә уарzon партийыл гадзрахатәй күниә рацыдаид, коммунизм аразын күниә фәуагътаид әмә капитализмы реставрацимә күниә бавнәлдтаид! Цәгат Ирыстоны та европеизацийы фәндагыл сәвәрүнмә хъавыди, фәлә йын Җәмәндәр европеизаци африканизации мә фәивдзаг! А. Проханов дзы хүмәтәджы нә загъта: «Предавали лидеры КПСС, сменившие Политбюро на высшие посты в антисоветской ельцинской хунте, такие, как Строев, Шаймиев, Дзасохов» (газет «Завтра», 2004, № 34). Әмә ноджы: «Происходит новая линка гадов, элита в очередной раз сбрасывает кожу — струится по-змеиному, силится вползти в новый политический период. Из коммунистов — в либералы. Из либералов — в патриотов-державников. Из величественных державников — в подлых холуев власти. Товарищи Дзасохов и Строев, если вернется коммунизм, вы снова станете членами Политбюро?» («Завтра», 2004, № 39).

Цы йә әмбәхсон, фыццаг хатт президенты бынатмә күң цыди Дзасохты ләг, уәд әз дәр йә фарсхәцәг уыдтән, стәй канд әз наә — фысдҗытәй бирәтә уыдысты йә фарс. Раст ләг әй әнхъәлтам, интеллигент, Расул Гамзатовимә хәларәй цард, Азийы әмә Африкәйы бәстәтимә культурон бастәзинәдты фәдил Җавәрдәр комитеты уәнг уыд, Одинцовы фәстә обкомы секретарәй дәр акуыста әмә йәхі интеллигенты, демократы дард кодта. Җәмәй хәйрәг уыдтән, күңд раиртәстәин, фәстәдәр ахәм фәлитой разындызәни, наә адәмән утәпәт хъизәмәрттә бавзарын кәндзән, уйй? Ноджы Галазты Әхсарбеджы митәй мә хъуырмә сдан әмә сәрмагонд уац ныффыстон газет «Доверие»-йән. Алыксандрәй раппәлүйтән. Фәлә ме 'ууәнк кәуыл баftyдтон, уйй күң спрезидент, уәд мә цыбыр рәстәгмә фыдәнхъәл фәкодта әмә мә блокноты ныффыстон: «Чувствую себя абсолютным идиотом. В декабре 1997 и январе 1998 года я оказался в толпе, которая поддерживала кандидатуру в президенты РСО — А Дзасохова, наивно полагая, что он человек

порядочный, честный и, став лидером республики, предпримет хоть какие-то шаги к спасению осетинского этноса от вымирания. «Эти заметки я пишу в надежде, что мой народ еще не разучился ценить такие человеческие качества, как честность, достоинство, справедливость, благородство, принципиальность. Этими качествами, на мой взгляд, обладает А. С. Дзасохов». Так писал я в 1998 г. в газете «Доверие» (№ 4). В то время я действительно верил Дзасохову и возлагал на него большие надежды. Но вскоре меня постигло горькое разочарование. Теперь, глядя на его поведение, я каждый раз вспоминаю слова Жуковского:

*Кто вперся в чин лисой,
Тот в чине станет волком.*

2001.17.12".

Æппæтæй диссагдær та уый у, æмæ нæ президент иу ис-
дугмæ æгас дунейæн къахæй къухмæ йæхи кæй базонын кодта.
Нæ адæмы историйы тækкæ саудær бонты, зæххы къорийы
дзыллæтæ Беслæны трагедимæ, сæ улæфт бауромгæйæ, куы
кастысты, уæд Алыксандр йæ уды рис равдыста иу фразæйæ:
«Теперь я политический труп». Ацы удæргомгæнæн фразæмæ
ма комментарийы хуызы бафтауæн ис ахæм ныхæстæ: «Дзасо-
ховская система управления рухнула в первые же секунды бес-
ланской трагедии. Потому что чиновники ее клана оказались
компетентными лишь в одном — в вопросах личного процвета-
ния. Беслан показал, чего на деле стоит хваленая дзасоховс-
кая «стабильность»: ширмой, за которой процветает чудовищ-
ная коррупция и клановость» («Беслан. Кто виноват?» «Со-
вершенно секретно», М., 2005, 140 ф.).

Махæн, Ирыстоны фысджытæн дæр, «стыр хорзы» бацыд
Алыксандр: Къостайы номыл музейы нæ æрæмбырд кодта æмæ
нын фидарæй дзырд радта: æз, дам, лæг æмæ президент ма
фæхуыйон, мæнæ уын ам (къухæй ацамыдта музейы кæртмæ)
литераторты хæдзар куынæ саразон! Дзырд радта, стæй дыу-
уæ-æртæ къуырийы фæстæ йæ куыстæй ацыд æмæ Федерации
Советы рæбинаң сси, йæхинимæры та, æвæцæгæн, загъта:
«Ирыстоны гæмхетт фысджытæ, мæ сайд фæут!»

Афтæтæ, гъе, Нафи-джан. Оппозицийы цæсты кæй бафтыд-
тай, уый дæр цас аив у — мæгъя: ау, адæм митингтæм куы
рацауынц, уæд иууылдær хицаудзинад байсынмæ фæхъавынц?

Стәй митинговые страститә-йедтә дзурыны размә, Бесләны мадәлты кәй бафхәрдзынә, уыл ахъуыды не'мбәлди? Уәдә цыма большевичытә дәр 17-әм азы цауты рәстәг митингтыл былысчылтә нәе кодтой. Әви уыдонән ахәм хъуыддәгтә кәныны бар ис, иннәтән та нәфәтчиаг сты? Фәуәд, зәгъәм, нә бәэззынц митингтә (әз дәр сә мә уд, мә дзәцц нәе хонын), фәлә, ногәй та йә зәгъын, дәуән уыди парахат фадәттә ССР Цәдисы адәмон депутат уәвгәйә әмә цәуылнә спайда кодтай уыцы бәрzonд трибунаһә?

Мә зәрдыл хорз бадартон дә иннә хъуыдыйад дәр: «А говорить полуправду или компромиссную — не в моем характере» («Фыдыбәстә-Отчизна», 1993, № 9). Ай цы у? Mania grandiosa? Хиуылхәңгә, бонзонгә, зәгъүгә, уыцы дзыртә нәе фыдәлтәмрагзамантәй фәстәмә уәздандзинады миниуджытә әвдисәг куы уыдисты, уәд сә сәрты куыд ахызтә? Де'пәт чингуыты дәр «полуправда» нәе, фәлә әххәст рәстәдзинад куы уаид, уәд, Хуыщауәй дә бауырнәд, мәнәй тынгдәр ници цин кәнид де'нтыстытыл. Дәхи зәрдә де'вдисән, ахәм зәрдәйы ахаст мәм уыди дәумә бирә азты дәргъы, фәлә мә фәстаг рәстәджы гуырысхоты әфтауын байдыдтай. Кәй зәгъын ай хъәуы, ләгән йәхи тыххәй алцы дзурән дәр ис. Әрмәст сәйраг фарст рохгәнгә нәу: фидауы әви нәе фидауы, стәй раст у әви нә? «Писатель не должен, да и не может сам давать себе определение. У него есть привилегия открывать рот шире, чем другие люди. Но когда это свершилось, следует закрывать рот и дать слово другим. Пусть они оценят, что это: икс, игрек или зет. Я прислушиваюсь к оценкам и радуюсь, что люди не могут прийти к единому мнению. Ведь если можно дать определение в двух словах, ты не заслуживаешь титула «писатель» (Ганс Энценсбергер. «Литературная газета», 1996.16.06).

Дә характеры тыххәй дә ныхасән Хачырты Анзор цы дзуапп радта, ууыл дә, әвәццәгән, зәрдиагәй асагъәс кәнын хъуыди: «Ты представляешься самому себе чуть ли не самым ответственным за дела в осетинской культуре, более всех понятной тебе.., никто не болеет за осетинскую культуру, ты один ратуешь за нее... Откуда это неуемное самомнение (әз ма йәм бафтаун «страшная самонадеянность». — Хъ. Ә.), безоглядная нетерпимость к мнению других...» (А. Хачирти. Публицистика. Владикавказ, 1999, 154 ф.).

Дæ «самомнени» бærцæй кæй ахизы, ууыл дзурæг у, Петефийы әмдзæвгæты тæлмацтæн («Мах дуг», 2007, № 3) цы разныхас ныффыстай, уым ахæм хъуыдыйад дæр: «...мæ миднымæр дзырд радтон: поэты лирикæйæ мæ удмæ әввахсдæр цы зарджытæ уой, уыdon ивдзынæн ирон әвзагмæ, кæд Ирыстоны дæр адæймаджы зæрдæ раид Петефийы аив дзырды тавс әмæ рухсæй...» Бафæрсын аипп ма уæд, Нафи, фæлæ рагацау цæмæй базыдтай, дæ тæлмацтæ «Петефийы аив дзырды тавс әмæ рухсæй» семыздаг уыдзысты, уый? Әви кæддæриддæр сֆæлдыс-тадон кусæгæн йæ размæ ницавæр цæлхдуртæ фæзыны, кæддæриддæр нымæтын ехсы миниуджытæй ифтонг вæййы йæ фыссæнгарз? Лæмбынаæт дын бакастæн дæ тæлмацтæ әмæ сæ мæ зæрдæ ницанæбæрг барухс, Петефийæ мæм дзы Нафи тынгдæр разынди, кæд уæ нæмттæ-мыггæгтæ «фи»-йыл фæвæййынц, уæддæр. Уды фыдæбон дзы чысыл ис дæ тæлмацты. Уый канд тæлмацтæм нæ хауы. Фæстаг азты цы куыс-тытæ кæнис, уыdon бærцæй бирæ сты, агæр бирæ, әнкъарæнтæй тæ мæгуырау.

Цымы мæнæ Нарты кадджыты цы æрвызгъæры кой ис, ахæмæй арæст механизмтæ сты, уйайу әвæллайтæйæ, әнæрын-цойæ кусынц нæ иуæй-иу автортæ, скъæрынц амæй-ай бæзджындæр чингуытæ, хæлофы низ сил бахæçыд, олигарх-тау. Фæлæ замана: кæсис үүцү чингуытæ, әмæ дзы зæрдæйыл ницы әндзæвы, иугæндзон мард хъуыдыйæдтæй уайсахат афæл-лайыс, атыхсыс. Әмæ байтаманы графоманты ничи бауром-дзæн, ай-гъай, фæлæ аæцæг фыссæджы рæстæгæй-рæстæгмæ хиуыл фæхæцын дæр фæхъæуы. Мæнæ куыд фыссы Томас Карлейль: «Что касается меня, то в дни громкой болтовни я уважаю еще более молчаливость... Даже тривиальность и ограниченность, умеющие держаться спокойно и молчаливо, приобретают относительно приличный вид! Деятельность неизвестного, хорошего человека подобна водяной силе, которая течет, спрятанная под землей и тайно окрашивает зеленью почву, она течет и течет и соединяется с другими струями; наступит день, когда она забьет видимым, непобедимым ключом» (Т. Карлейль. Теперь и прежде. М., издательство «Республика», 1994, 369 ф.). Мæ хъуыдæджы рагæй сты Р. Тагоры ныхæстæ дæр: «Пыль мертвых слов пристала к тебе. Омой свою душу молчанием».

Тагъд әмә бирә чи фыссы, уымән цыма йә чингуыты «полуправда» фылдәр вәйиы. Рәестдзинад та дзы кәм астәүәй уәләмә фәзыны, кәм та астәүәй дәләмә, кәм та ныхәсты уыләнты урс танхъайә зынгә дәр нә ракәны.

Ды бирә хәттыты ахәм автортәй әппәлыдта әмә ныр дәр раппәлыс (газетты әмә журнналты!), аив литературә йе 'мәрәттә дәр кәй нә уагъта (нәмттә дәр ранымаин, фәлә әгәр бирә бынат куы бацахсой). Әмә уый та цы схонәм — әххәст рәестдзинад, әрдәгрәстдзинад әви Сырданау хұзыщәユәг рәестдзинад?

Кәронбәттәнен афтә зәгъинағ дән. Диалогмә мәм сидыс, фәлә мәхи ахәм хъуыддаджы куы баифындын, уәд мын «Мах дуг» та чи уадздзәни? Ноджы, сәттын ыл, әрдзәй тәппуд ра-хастон, әмә та мыл ныхәсты зәйтә куы раудазай, уәд сә быны фәуынәй тынг тәрсын. Стәй мын мәнә ацы «диалог» мә тут куы башында, уәд ма дын ног әффонды бынмә цәуын! Әниу диалогтыл стәм ныртәккә? Нә литературә сәфты къахыл ныл-ләууыди, ды та ма йә диалогтә-йедты фәрцы фервәзын кәнинмә хъавыс. Йе 'ппәты кәстәр зиууон фәндзайаздыц цы литературәйән у, уымәй ма цы рауайдзән — мәгъя... Литера-турәйы сәфтаң адәмь сәфтмә та иу къаҳдзәф дәр нај...

Фәлә, Нафи, ды оптимист дә, уәлләгъи. Әмә, дәу опти-мистәй уынгәйә, әз та пессимистәй агәпп ласын.

Мә зәрдә дын зәгъы: әнәниизәй, куыстхъомәй фәцәр, цалынмә Дун-Дунейи коллективистон әмә гуманистон әхсәндзарды рәестдзинад не'рәвәрдәуа әмә ныбиноныгчын-дәуа, уалынмә.

P.S. Ацы уаң фыст фәдән 29 июня Хохы Санибайы. 5 июля Дзәуджыхъәума әрцидтән әмә мә фыссән стъолыл ауыд-тон «Рәестдзинад» (2007.30.06) Нафийи уацимә — 70 азы мыл кәй сәххәст, уый фәдыл. Зәрдиагәй йын бузныг зәгъын. Фәлә йын дзәбәх нә бамбәрстон йә иу хъуыды: «...Әхсаримә хәлар уыдыстәм ие'взондажы рәестәджы, фәлә фәстаг дыууын азы адард стәм кәрәдзийә. Зонын әй, раздәры зәрдә мәм нал дары. Чи зоны йәм нымады дәр никуы әмә ницәуыл дән. Фәлә уый мән тынг нә тыхсын кәны: мә проблемә нају».

Бакастән ацы рәенхъытә әмә та мәм ногәй разынди, уәлдәр цы Нафийи кой кодтон, уый: йәхицәй буц, йә удыхъәды иу

аипп дәр чи нә ары, адәм хъумә «де зәд, де зәд, дә фарныстән» кәмә дзурой, уыцы Нафи.

«Мә проблемә нәу...» Дәлгоммә ныхасы апп зын бамбарән нәу: аххос әнәхъәнәй авәрдта, раздәры зәрдәй йәм чи нал дары, уый әккөй, халонән йә ләппын күү амард, уәд әй уыгмә күүд баппәрста, гъа, уыг, ды йыл ку, дәүән дә цәстытә стырдәр сты, зәгъгә, уйайу. Әрмәст Нафийә «ферох»: әнә зынг топп дәр нә хәцы.

Кәрәдзимә кәй фәуазал стәм, уымән йә ратәдзәнтә уартә 70-әм азты агурын хъәуы. Уәд әз күистон «Мах дуджы» критикә әмә публицистикайы хайады. Нафи нәм радта уац «Күүд мыхуыр кәнәм нә классикты уацмыстә?» Автор биноныгәй әрдзырдта Темырболаты, Къостайы, Секъайы, Цомахъы, Арсены, Нигеры уацмыстә күүд уагъд цыдысты, стәй хъумә күүд уагъд цәүой, уыдәтты тыххәй («Мах дуг», 1975, № 11). Проблемәйы фәдил әз дәр мә хъуыдтыә загътон журналы (1976, № I). Уыди мәм критикон фиппаниәттә Нафийән йәхи тыххәй: бирә аиппыта ис, Секъайән, Темырболатән әмә иннәтән цы чингүүтә сарәзта, уыдоны. Зәгъәм, 1959 азы Цхинвалы Секъайән цы чиныг рауагъта, уырдәм баҳаста Цомахъы әртә публицистон уацы: «Хъуды ком», «Арагвийы ком», «Дзимыры ком». Әмә Нафийән йә рәдыйдтәй йә цәстмә күү бадардтон, уәд ын тынг фәхъыг әмә мын йә фыстәдҗыты әффхәрән ныхәстә фәкодта. Әз дәр ын дзуапп ныффиистон, фәләй йә арвитын мә зәрдә нә бакуымдта. Цәуылна, уый бәрәг у мәнә ацы скъуыдзагәй: «Дә фыщцаг фыстәтән дын дзуапп цәуылна радтон? Баҳатыр кән ме 'ргом дзырд, фәләй дә гуимири ныхәстән ахәм гуимири дзуапп хъуыд, әмә мә къух нә батасыди: хистәр дә, стәй кәрәдзийән цыдәртә барын хъәуы, зәгъгә мәм мә зәрдә сдзырдта».

Нә классикты күүд уадзын хъәуы, уый тыххәй йә полемикәйи фәдил та афтә фыстон: «Фыщцаджыдәр, уыцы полемикә райдайыны сәр ницәмән хъуыди. Нә классиктә күүд уадзгә сты, уый нын практикон хуызы күү равдыстаис, уәд, цымә, пайдадәр нә уыдаид? Ды рауагътай Секъайы, Елбыздыхъойы, Темырболаты, Къубалты Алыксандры әмә а. д., фәләй дзы иу дәр ныывыл араэст нәу: тексттәм фәнныхылдтай, бирә рәттү сә дахирдыгонау рацарәзтай, цәвитеттон, иууылдәр ногәй уадзинағ фесты. Цы давынц уәд, дә фыстәдҗы мәм цы

ныхæстæ ныффиystай, уыдон: «Æз сærмагондæй куы ахуыр кодтон текстологи Ленинграды, næ Цæдисы иуыл стырдæр текстологтæм, ды та хихъæппæрисæй куы кусыс уыцы фарстытыл»? Нафи, цыма дыл дæ ныхæстæ комдзог цæуынц, афтæ дæм næ кæсы? «Нæ Цæдисы иуыл стырдæр текстологтæм» фæцахуыр кæн, стæй уый фæстæ, чингуытæ аразгæйæ, утæппæт текстологон къуыхçытæ уадз! Уый куыд у! Дæхæдæг æй хорз зоныс: дипломтæ æмæ кандидаты (кæнæ докторы) цинтæ алы хъуыдаджы ирвæзынгæнæг не сты. Стæй практикон хуызы чи биноныгдæрæй, хæдзардзиндæрæй кусы, ууыл дзурæм, æндæр фидисмæ цы фæразæй дæ! Фарст афтæ цæуылнаæ æвæрыс: чи у раст — æз æви Æхсар?

Фæстæдæр ма næм къорд хатты рауди быçæутæ næ литератүрæйы æмæ культурæйы фарстаты фæдыл, фæлæ Нафи иу раст фиппаинаг дæр йæхимæ æмгæрон никуы баугъята. Æмæ мæхинымæр скарston: иттæг зын дзурæн у ацы лæгимæ — раст ныхас дзы næ ныгъуылы. Уый у йæ трагеди. Кæд мыйяг кæцыдæр рæстæг фыссæджы миддунемæ байрвæзти (кæнæ та дзы рагæй царди, фæлæ йæхи не 'вдиста) æнахъинæгон цыдæр æмæ йæ рæмпæгай хæры сусæг-æргом, æнæхъинц-æнæуынæрæй. Кæд уыцы «цыдæр»-ы ном у Мæнг (уымæн æмæ растæн бынат кæм næй, уым йæхицæн ахстон сбийы мæнг).

Ахæм хъуыдитæ мæм фæзыны хатгай, фæлæ та сæ мæхицæй хъиладзагъдæй асурын...

2007.15.07

НОМДЫД ЛӘГТҮ НЫХАСТАӘ, АӘМБИСАҢДТАӘ

* * *

Кәмән ницыуал фентысы, уымән йә фәстаг күист свәййы хи уарзын, хи стауын.

* * *

Маскә нын цәсгомәй фылдәр хъуыддәгтыл дзуры.

Оскар Уайлд

* * *

Стыр идеяэтән канд базыртә нә хъеуы, фәлә шасси дәр — аәбадынән.

Нил Армстронг

* * *

Партитә аәмә сектәтә архъуыдычынди, цәмәй адәймаджы фервәзын кәной хәдбар зондәй.

Ралф Эмерсон

* * *

Дзурыны аивады тәkkә бәрzonдdәр къәпхән у дзыхыл хәңцын зонын.

* * *

Дзых байгом кәнын чи зоны, фәлә йә сәхгәнын чи нә зоны, ахәм адәм.

* * *

Стыр ләг уәвынәй, цыма стыр ләг дә, афтә сәфсон кәнын әнцондәр у.

Васили Ключевский

* * *

Райдайәны уыди дзәнгәда нә, фәлә Дзырд, стәй фәстагмә дәр пропагандә нә уыдзәни, фәлә та ногәй — Дзырд.

Готфрид Бенн

* * *

Оптимизм у, уәлиаумә чи стахт, ахәм ницәйәгты удыхъәд.

Скотт Фицджеральд

* * *

Цәмәй цардмә әхционәй кәсай, уый тыххәй дзы хорз хъазджытә хъәуы, уый та әрмәст хорз актерты бон у.

Хорз актертыл әз нымадтон әппәт хиуарzon адәймәгты дәр: уыдан фәхъязынц әмә сә фәфәнды, цәмәй сәм зәрдәрайгәйә кәсой дунейы дзыллатә — уый у сә уды стырдәр монц, сә царды нысан.

Уыдан әвдисынц сәхи сәхәдәг, фәлдисынц сәхи сәхәдәг; әввахс сәм куы вәййын, уәд царды ад бамбарын — уды әрхәндәг марынән уый әвдадзы хос у.

О, әз хиуарzon адәймәгтыл тынг аудын, тынг ауәрдын, уымән әмә уыдан ме'рхәндәджы цыфыдәр знаектә сты, стәй мә әңгом бәттынц цардимә.

Ноджы ма: кәй бон у хиуарzon адәймаджы хәдәфсармән йә әрфытә сбaryн! Әз әй бирә уарзын әмә йын тәригъәд фәкәннын йә хәдәфсармәннады тыххәй.

Сымахмә вәййы йә каст әздүхдәр, фәфәнды йә, цәмәй сымах әххуысәй баууәнда йәхиуыл; уә цәстәнгасы фәрцы цәрә, уә армыңзыхъәй цы әппәлдүтәтә исы, уыдан сты йә уды хойраг, йә цәрәнхос.

Үәларвмә йә куы сисут, уәд уын куыд тынг феууәнды уә гәдү ныхәстыл! Йә зәрдә йә бындарәй ныууләфы: «Уагәр чи дән, чи!»

* * *

Цавәрфәнды партийы хабар дәр афтә у. Фыйяуы кәддәридәр фәхъәуы бодзо-цәу, цәмәй иуахәмәй йәхәдәг бодзо ма суя, уый тыххәй.

Фридрих Ницше

* * *

Дунейы истори у фарс.

* * *

Әз адәмәй хорзмә ницәмә әнхъәлмә кәсын. Цыфәнды гадзрахат миыйл дәр, цыфәнды цъаммардзинадыл дәр нал бадис кәндзынән.

* * *

Цардән цыдәр нысан ис, зәгъгә ма ууыл чи әүүәндү, ахәм адәймәгтән, әвәццәгән, батәригъәд кәнын хъәуы.

Гюстав Флобер

* * *

Бирә зоныс — гыщыл дзур.

Курдаг әмбисонд

* * *

Дәхицәй иу хатт раппәл, дә хәләрттәй — дыууә хатты.

Курдаг әмбисонд

* * *

Нәхи цәмәй фәсайәм, уый сәйдтытән сә цыфыдәр у.

Д' Аранда

* * *

Дзураг адәймәгтә афтид боцкъаты әнгәс сты — дзаг чи у, уыдонәй тынгдәр гыбар-гыбуру кәнынц.

Уырыссаг әмбисонд

* * *

Гинцгинцгәнагә бәх әма дзорагә ләг хуарз некәд фәүунцә.

Дыгурон әмбисонд

* * *

Аңаң поэзимә зонд ницы бар дары. Поэзи уды әрфытәй җәуы. Хъуыдыйы әвастәй бәллицтимә, монцтимә фәзыны. Әрвон курдиат! Чи йә ныттагъта наә буары?

Фәлә зонд, удән алы предметтә гом кәнгәйә, поэзийән бацәттә кәны мәр.

Жозеф Жубер

* * *

Поэт кәнәй йәхигъдауәй, әрдзон хуызы вәййы иунәг, кәнә та барәй ныуудзы алыхуызон къордтә. Афтә куынә бакәна, уәд поэт наә әмәй ыын нывгонд ис ахәм хъысмәт:

хъуамæ æрбайсæфа, царды əнæзмæлгæ цаддоны талф-тулфæй фæйнæрдæм чи афардæг вæййы, уыцы «литературон зиллæччы-тимæ».

Борис Левит-Броун

* * *

Кæд графоман дæ, ома фысгæ чи кæны əмæ цыдæриддæр ныф-фыссы, уыдон иттæг ахсджиаг кæмæ кæсынц, ахæм, уæд, табуаф-си, райс дæ фыссæнгарз əмæ — дæ хъару 'мæ дæхæдæг! — рæствæндаг у. Нæдæр уынаффæхъуаг дæ, нæдæр фæдзæхсинаг.

Фæлæ уæддæр... Дæ цæстытыл-ма ауайын кæн: дæ текстимæ лæууыс, мин адæймаджы кæм ис, ахæм залы сценæйы. Кæсис хъæрæй. Раст-ма зæгъ: хъусдзысты дæм? Əви лидзын райдай-дзысты залæй?

Дæ зæрдyl лæууæд, мæ хæлар. Зæронд лæг дæ. Зæронд лæгтæ та дзураг вæййынц. Сæ сæртæ дæр хорз нал фæкусынц. Сæхи фæлтæрдзинад сæм əвæджиау зынаргъ əмæ ахсджиаг фæкæсы. Кæд сæхи бон ницыуал вæййы, уæддæр сæ удаёй арт фæцæгъдынц, əрыгæтты ахуыр фæкæнынц, куыд цæрын хъæуы, ууыл. Зæрондмæ афтæ фæкæсы, цыма сæдæ хатты кæй фехъуистæуыд, ахæм ихсыд ныхас дæр йæ зондджын урс сæрæй систа.

Кæд рæстзæрдæ лæг дæ, уæд ма бынтон əнæгæдыйæ, агъя-тырæй зæгъ: цы уыди дæ царды ахæмæй, иннæты чи бацымы-дис кæна? Кæд дзы мыйиаг æппындæр ницы уыди?

Михаил Веллер

ХАЛОН ƏМæ ДЗÆГЪЫНДЗÆГ

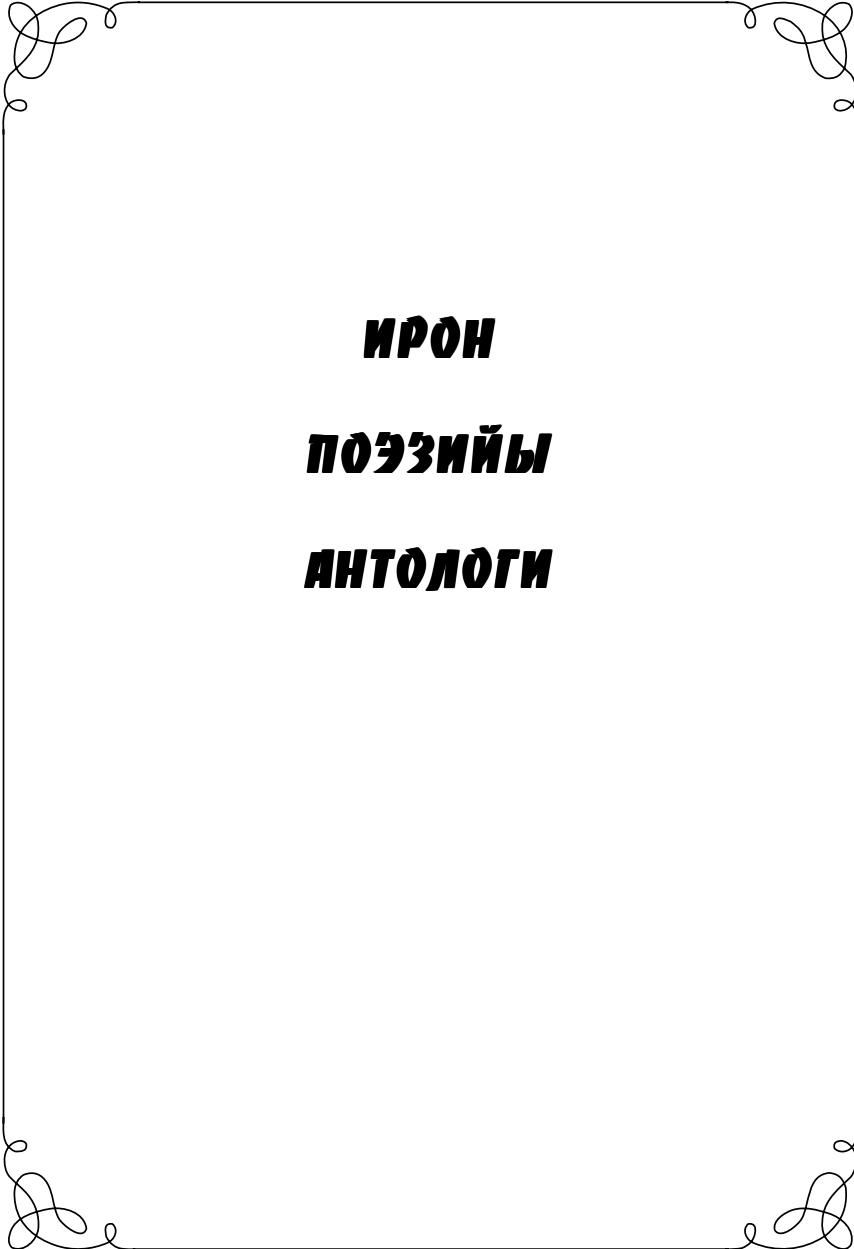
Иу хъулон-мулон дзæгъындзæг къалиуæй-къалиумæ гæпп-гæпп кодта əмæ уыцы əнæрынцойæ йæ къæр-къæр цыди. Ха-лон та бадти чысыл дарддæр əмæ йæм əнцад хъуиста.

— Куыд ницы дзурыс, мæ лымæн саудзых, — загъта дзæгъындзæг, — əви дæ нæ уырнынц мæ ныхæстæ?

— Тынг хорз мæ нæ уырнынц, мæнг дын ма зæгъон. Афтæ бирæ чи дзуры, уый, əвæццæгæн, мæнг ныхæстæ дæр фæкæны.

Ирон əмбисонд

**ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ**

БИАЗЫРТЫ КРОМВЕЛ

(1940)

Биазырты Кудзийы фырт Кромвел райгуырди Хуссар Ирыстоны Чысангомы, ахуыргәнәджы хәдзары. Касть фәзи Цхинвалы 2-әм астәүккаг скъола әмә Цәгат Ирыстоны паддзахадон университеты историон факультет. Күиста уацхәссәгәй газетты редакцыти, Тугъанты Махарбеджы номыл аивадон музейи, Хуссар Ирыстоны культурәй министрай. Ныртәккә у Цәгат Ирыстоны ахуыргәнджыты дәсныйад хуыздәргәнән институты хистәр ахуыргәнәг.

Йе 'мдзәвгәтә мыхуыргонд цәуынц журналтае «Фидиуәг» әмә «Мах дуджы».

Кромвелән ис йәхи поэтикон хъәләс, йәхи җәстәнгас царды алы фәзындәм, әрдзмә, адәй-магмә, чиныгкәсәгән әңцион бамбарән нә вәйиынц йә уды дзуринаеттә. Уымән та ис әрмәест иунәг хос: ләмбынәг сә кәсын хъәуы.

МӘССИГ

Дургай,
фәлтәргай у
мәссыг.

Зыңсирвәэтәй баззад
сәг.

Ыстыр мәтәй баззад
сыг.

Фыдсау әмә фыдрухс —
сәг әмә сыг.

Дуртәй нә,
мастәй араэст у
мәссыг.

ДЗАГЬАЛДЗУ ФЫРТ

Йæ фыды уæзæгæй дыууадæсаздзыд
лæппу фæлыгæди...

...Дыууын шу азы фæстæ æрластæуыд
Ерманмæ цытджын мард. Мæрдджын
адæмы размæ рацыд зæронд лæг, загъта:
«Æгас цу, мæ фырт, æз дæм æнхæлмæ
кастæн».

Дуар ахгæнут æнгом
уымæн йæ фæстæ.
Аппарут дидинджытæ
уымæн йæ фæдыл:
фæззæг, —
ærкæнæд сæ бур сыфтæй æмбæрзгæ.

Мит сын фесафæд сæ хуыз;
уалдзæг уыдон бакæнæд ныгæнгæ,
хурмæ 'рæуæд хус
сæ уæзæг,
бур рыг сæ ма ныууадзæд къæвда.

Аппарут дидинджытæ,
дуар ахгæнут æнгом.

Æвæд, æдзæрæг — басудзæд йæ фæндаг,
мауал дзы райхъуысæд
кой.

Адæмы цæсты мæ бафтыдта
мæ фырт.
Мæ ном ысдзурын æй мауал баудзæд
Хуыцау.

Аппарут дидинджытæ,
дуар ахгæнут æнгом.

Майрæмыкарк — хъæлдзæгхъулон,
бæрæгбонгъуыз майрæмыкарк
барухс кæндзæни мæнæн,
барухс кæндзæн
мæнæн мæ зæрдæ.

Бавәрәд ын аңағәлон йә мард
мадзура,
әнәмыйгаг, әнәном
әңкъард къәдзәх-къәйы бын,
кәнәд ыл къәвда
цихцырджытә.

Фәуәд-иу залмысыфы аууон,
ма йәем фехъуысәд макәцәй,
агурәг сылгоймаджы гъәләс.
Хъәрзәд дидинәгмә йә уд.

Аппарут дидинджытә.
Дуар ахгәннут әңгом.

Мачи ысрәдийәд
йә байзәддаджы пур
мә фырты кой.
Ныффәлдахут ын дур,
дур йә цардыл.
Бавәрут удхарәй уә уdtә.

Аппарут дидинджытә.
Дуар ахгәннут әңгом.

Майрәмыхарк — хъәлдзәгхъулон,
бәрәгбонгъуыз майрәмыхарк
барухс кәндзәни мәнән,
барухс кәндзәен
мәнән мә зәрдә.

Мә армытъәпәныл айтынг кәндзәни
майрәмыхарк йә базыртә.

ИРЫЛ ФӘТӘЕДЖЫ ЦАЛХ АТЫЛДИ

Зәгъойты Сардийән

Уыцы әрра-иу мәйирухсмә камерәйы
рудзынджы фәрсагыл сүанг бонмәтү фыста.
Гъе, гъе, гъе, әрра уыди, әрра. Нәй ба-
састи... Нәй басасти.

Алборты Данелы ныхәстәй. Сардиимә
иу камерәйы бадти Чыребайы ахәстоны.

Ой, уәдә!

Чи ма мын фехъусдзән Ирәй мә зарәг?!

Ой, уәдә!

Мәнән ма Ирәй чи уыдзәни хъәргәнәг?!

Ой, уәдә!

Ныр ма мын чи бадзурдзәни дзыпцамә?!

Ой, уәдә!

Ныр ма чи ныууадзәни йә хәдзар?!

Ой, уәдә!

Ныр ма чи ныууадзәни йә сидзәрты?!

Ой, уәдә!

Ныр ма чи ныууадзәни йә зәрәдты?!

Ой, уәдә!

Ныр чинәуал фәкәсдзәни фәстәмә?

Ой, уәдә!

Мә Иры хауд рәхысы зәллангмә?

Ой, уәдә!

Мә хәхтә, зәрватыкк бадзура сымахмә!

Фәлә мәнен...

Әмбойны

Фәтәджы Цалх атылди мә Ирыл!

* * *

О,
кәй кой кәнүс,
ололи,
да тары кой кәуыл у;

оммен дын кәнон,
ололи,
аеви аеппает
мә моны бонәй
әлло,
әлло, әлло кәнон?!

* * *

*Арвон гуырд —
әртак:*

кадәг —
йә тахт,

зарәг —
йә пырх,

мәры —
йә тых,

талынгыл
фәтых

зәххон гуырд
әртәх.

* * *

Иунәг
Хуыцауәй арфәгөнд
иräettäe,
уәхийау
Урс-Сырх-Бур
тырысайыл ысхәппут
иумә хәдбарәй
хәрдмә,
хохмә,
хурмә!

ЧЕДЖЕМТЫ ГЕОР

(1940)

Чеджемты Зәкәрйайы фырт Геор райгуырди Заманхұулы. Бакости сәх хъәуы астәуккаг скъолайы, Цәгат Ирыстоны педагогон училищәйи ныв кәнныңы хайады, Мәскүйы полиграфион институты.

Күиста Жерідоны районы газет «Путь к коммунизму»-ы, сывәлләтти журнал «Ногдау»-ы редакция. Ныртәккә у чиныгуадзән «Ир»-ы аивадон редактор.

Фыссы әмдзәвгәтә, радзырдтә, пьесәтә, уаңтә алыхуыз он темәтыл. Дзәвгар чингүйтә сфәлдыста наә рәзгә фәлтәрән.

Хистәр чиныгәсджытән цы поэтикон уаңмыстә ныиффыста, уыдан хицән чинигәй раңыздысты 1987 азы Дзәуджыхъәуы, «Арвы бәләстә», зәгъигә, ахәм номимә.

Геор у лирик. Йе сфәлдыстады сәйрагдәр мотивтә сты сыгъдәг уарzonдзинад, ивгъуыд бонты әхшон әмәр риссаг мысинаеттә, зәрдәбын сагъестә йә ныйтарәг адәмь хъысмәтыл, фыдызәххыл, фидәныл. Поэтән Ирыстоны райдзаст әрдзы нывтә әххуыс кәнныңц үә цинтә, үә хъыгтә, үә фәндияеттә ирдәрәй равдисынән.

БӘСТАӘЗОНӘЕН МУЗЕЙЫ

Байрай, Хъисфәндры!
Хорз ран әрцардтә —
Авгәй арәэт дә хәдзар,
Рыджы фәлм циу, уый зонгә дәр наә кәнныс...
Ехх, фәлә-иу кәддәр
Дә бәхбарц хъистә куы ныттынг сты,
Уәд сыл-иу райгуырди Зарәг,
Ахәм аләмәттаг Зарәг! —
Хәдтәхгә Пакъуындузәйау арвы цъәх чи тыдта,
Зәрдәтә чи сгәрста...

* * *

Оххай, гъе, Хъисфәндыр!
Циу, цы дә риссаг, уый әз цәмәй зыдтон...
Ма ку, Хъисфәндыр.
Ма ку,
Ма ку...

1968

ТУГТАРСТ

Дәс азы размә ацыди мә Мад
Ацы стъалыджын дунейә;
Фәлә куы фехъусын ныр дәр,
Кәйдәр мад амарди, зәгъгә,
Уәд фестъәлфын: кәд та мә мад у...

Мә туг фәтарсти уыңы сау бон...
Дәс азы размә...

1986

ДЫУУӘ ХЪЫСМАӘТЫ

Ахстандыхын бәласы цонгыл
Хырх кафы 'мә зары;
Бәлас та ризы әмә кәуы...
1985

АФТИД ЗӘРДӘЙИ ИУНАӘГ ХӘЗНА

Мә сабыр дзырдтә атахтысты
Доны сабыр малмә (гоби кәсәгтәм?)

Мә зәрдәйи зәрин дзырдтә
Басыгъдысты зәрәхсиды сырх зарәджы.

Ме 'нкъард уәззаузәл дзырдтә
Бамбәхтысты аәхсәвы тары.

Аермæст ма мæ зæрдæйы бæрzonд arвыл
Дыгоппон цъиуау ризы
Иунæг дзырд —
Дæ зырзыраг ном.

1981

ЗЫМÆГОН УАЗАЛ БОН ХЪÆДЫ

Атahтысты Xуссармæ мæргътæ,
Хъæдæй нал хъуысы зарын —
Хъæд æргъæвст æмæ джиххæй лæууы:
Нырма ныр бамбærстой бæлæстæ,
Куыд амондджын уыдысты, уый.

1981

ДÆУ АГУРГÆЙÆ

Уалдзæгдзæуæн цъæх фæндагыл
Дæ размæ рацыдтæн...

Хурхæтæны дæ агурын,
Хурхæтæны дæм бадын...

Мæ хъæлæсы нарæгæй дæм
Æхсин бæлонau сидын.
Хуымы уæрццау хækъуырцæгæй
Дæ фæдыл хъæр кæнин хурныгүүлдү рухсмæ...

Агурын дæ, агурын, агурын...
Хæхты сæрмæ судзиныбыны йас стъалы
Æнæнхъæлæджы ссардтон,
Фæлæ Дæу н' арын...

1981

АҢАЕНХЪАЛӘДЖЫ ФЕМБӘЛД

Кәддәр бәргә зыдтам кәрәдзи, —
Кәддәр цы бонтә уыд, кәддәр!
Уәдә дә уды хъарм цы фәпци?
Ави йә бадомдта аңдәр?
Кәс-ма, аңхъәлдән, уый у д' амонд! —
Йә цуры бонзонгә ләууыс,
Дә ләджы стыр фәсонты аууон,
Уәүүәй, куыд фәпциди дә хуыз.
Аңәмәт у! — Дзәгъәл фәрстытә,
Мә сәфт дуне, мә зәрды нәй.
Әрмәст... дә донызылд цәститә
Фәстаг хатт
Ма нымбәжс мәнәй.

1982

ИУРАЕНХЬОН УРС АЕМДЗӘЕВГӘ

Аз дәм цәрәнбонты цәуын, Зәхх.

ИУ СӘРДЫГОН БОН ҮЫГӘРДӘНЫ

Сау әрфгуыты фезмәлд,
Сау дзыккүты зулफаст...
Уә фәюа цыхуыздәр —
Абон мәем цы хур кастан!

Чидәр федта фахсыл
Кәрдәдҗы ыссәст;
Хъуамә, дам, дзы сырдтән
Бацайдагъ и хәст.

«Фәлә диссаг! — загътой
Хосгәрдәг әмбәлттә, —
Кәд ыссәсты фарсмә
Фегуырди сәрбәттән!»

Уыгәрдәнәй хъуысы
Худын, зарын, хъәр:
«Гъей, кәм дә, цы фәдә,
Хосдзауты кәстәр?!»

1970

АРФӘ

Ратахти арвы бәрзондәй фыццаг урс гәләбу, —
Радзырда Зымәг йә фәстә хуыфгәйә:
«Залты стыр митән сәрәвәрән у!»

1987

ФАЕСМОН

Цәмән цыдтән,
Цәмән цыдтән,
Цәмән мә хъуыд ахсәртә?!

Әнәуый дәр,
Әнәуый дәр
Ләмәгъ куы у мә зәрдәе.

Цәмән цыдтән,
Цәмән цыдтән
Чызджытимә ахсәрдзуан?!

Ныр мә, уәүүәй,
Әрра кәндзән
Сау дзыккүты ахсәрдзән...

1977

* * *

«Дидинаeftauәг Ахсынцы Бәлас!
Радзур-ма мын иу урс әмдзәвгә».

Бәлас йә сырх къалиутыл схәпцид,
Сәмдзәгъд кодта фәлмән цъәх сыйтаertәй,
Мин мыдыбындзы стахти йә урс дидинджытәй...

Гъе, уый дын урс әмдзәвгә, гъе!

1981

ЦАРАЕФТЫД ГОГОНТАӘ

Гогонтә цары әңкъардај мәлүнц:

«Дон, мә бон,

Дон...»

Суадоны феннымә дардмә бәеллынц:

«Зары та афонмә

Дон...»

Гогонтә цары хәрәфынта уынынц:

«Дон, дон!

Мәнә ма дон!..»

Къәвдайы хъәрмә куы райхъал вәййынц:

«Дон, мидәмә

Рацу, дон...»

Гогонтә цары әңкъардај мәлүнц.

Гогонтә дойныйә цары мәлүнц:

«Дон, дон,

Дон...»

1975

ЗЫМАЕГОН САУ ХЪӘДЫ

Сау Хъәды хуыргәрчытә — тәхгә әртыйтә...

Сау Хъәды сырх рувәстә — згъоргә әхсидәвтә...

Иунәг тәхгә арт баззад

Зымәегон әңкъард хъәды:

Уымәлпөнг тәрс бәласы къалиуыл бады

Әмә донызылд сырх цәсттытәй джихәй кәсы

Цәхәркалгә митмә — рувәсты ногфыст фәндәгтәм.

1986

ЗАЕРОНД БӘЛАСЫ МӘЛӘЕТ

Фыдәлтыккон акъаци бәласыл

Йә хуыщау рахатти —

Къалиугай әмә цонггай хус кәнүн байдыдта.

Фәсзымағ әрәгмә хъал кәнү,

Сәрд та йә хуыссәг ахсы.

Йæ хус къалиутыл сау халæттæ
Ривæд фækæныңц...
Ныр, мæгуырæг, бынтондæр бакуырм и,
Бынтондæр бакъуырма,
Æмæ нал базыдта
Уалдзæджы æрбацыд.
Æрмæст ма Сærдинæты
Хъарм комытæфмæ
Йæ уæззау нæртон цæнгтæ
Цъæх хъуына равæрдтой...

1984

ÆРТÆ ХАТТЫ БАКАСТÆН УАЛДЗЫГОН КЬОМСИ БÆЛАСМÆ

1

Бæласæн йæ цъæх къуыбыртæ райхæлдысты,
Æмæ барухс йæ уалдзыгон зæрдæ:
Хурбон ын аууонваг фесты.

2

Бæлас цъæх сыфтæр рафтыдта,
Æмæ хъулон цъиуы æнгомбыд ахстон
Цæргæсмæ нал зыны арвы цъæх хæтæнæй.

3

Бæлас æдзæмæй, джихæй лæууы:
Сыфтæр дзы сыфтæримæ нæма базонгæ —
Нырма сыл нæма 'рçыди иунæг тæрккъæвда дæр.

1987

ГИНО

Уый йæ рæсугъд бургæрæм цармыл
Мингай азты сæртү æрхаста,
Йæ рагон фыдæлтæ
Цы бургæрæм хъамылы цардысты,
Уый ныв.

1987

ЕДЗИТЫ СОСЛАЕНБЕГ ÆМÆ ЦЪÆХ АЙНÆГ

Цъæх дурмæ цаðæг байхъуыста æрмдæсны,
Йæ къух ыл хъавгæ-узелгæ хæссы:
«Йæ мидæг чи уыдзæн? — Хуыцау йæ дæсны,
Фæлæ мæнæн йæ базонын хæс у.

Мæ сидтмæ иугæр Уастырджи нæ фæзынд,
Уæд ис, аевæццæгæн, зын ран.
Цъæх айнæг дур... кæс-ма, куыд хъæрзы...
Ави, мыйяг, нæма райгуырд Сослан?»

Ныр ацы дурæн абор у йæ хуыцау
Зæххон лæг — хъумæ дурæн ратта цард!
Æртæ хæзнайы рахаста сæхицæй:
Йæ дзæбуг, духъ-æрттигъон æмæ сарт.

Фæскуывд æрмдæсны дурыл сарт æруагъта —
Фæзгъæртæй хауы сай айнæджы фарс.
Йæ къупп-къупмæ æртахти маргъ дæр,
Æрхъуызыд æрхыл Цымты къохæй арс.

Кæсынц æм джихæй хосдзаутæ дæр дардæй:
«Сослæнбег уа? — фæсайдта йæ хæйрæг!»
Кæсынц æм фарны зиууæттæ æнкъардæй
Æмæ фæзæгъынц: «Хорз лæг уыд, хъæлæкк».

«Хъæубæсты 'хæн бæргæ уыди нымады».
«Куысты, фæллойы раззагдæр — фыццаг!»
Сослæнбег та сæ иуы дæр нæ хаты —
Йæ зæрдæ у уæларвы рухсæй дзаг.

Æрмдæсны дзуры уазал дурмæ : «Чи дæ?
Зæгъ мын дæ ном æмæ цæрай!
Лæгæн йæ дзуар куы нæ зына йæ сидтмæ,
Уæд зон: зын раны и, сæрæй.

Ныллаууыдтән Цъәх Айнәгән аэвгъәдгәс,
Мә уды хъарм ын — фарнхәссәг, нывонд.
Фәзынди дурыл аууонау Ләгдзәргәс! —
Хуыцау, нә Ирән амонды ныв уәд!

Мә Сыгъдәг Уарзт нә дзыллаэйән ләвар у,
Аңдәр уәйыгау чи фәлдахы дур?!

Ирыстонән йә даргъ фәндаджы фарн уәд! —
Амәе йыл макуы,
Макуы аныгуыләд Хур».

1986

Цъары фәрстыл:

1. Сәумәрайсом хохы.
2. Күрой.
3. Фыйяу.
4. Бәрәгбон хохы.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы әөрмәг рацәуа, уымәй әндәр мыхырон оргән күы пайда кәна, уәд хъуамә амынд уа, «Max дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмәг цы къухфыстылтә цәуы, уыдан редакци рецензи наә кәны, стәй сәә автортән фәстәмә наә дәтты.

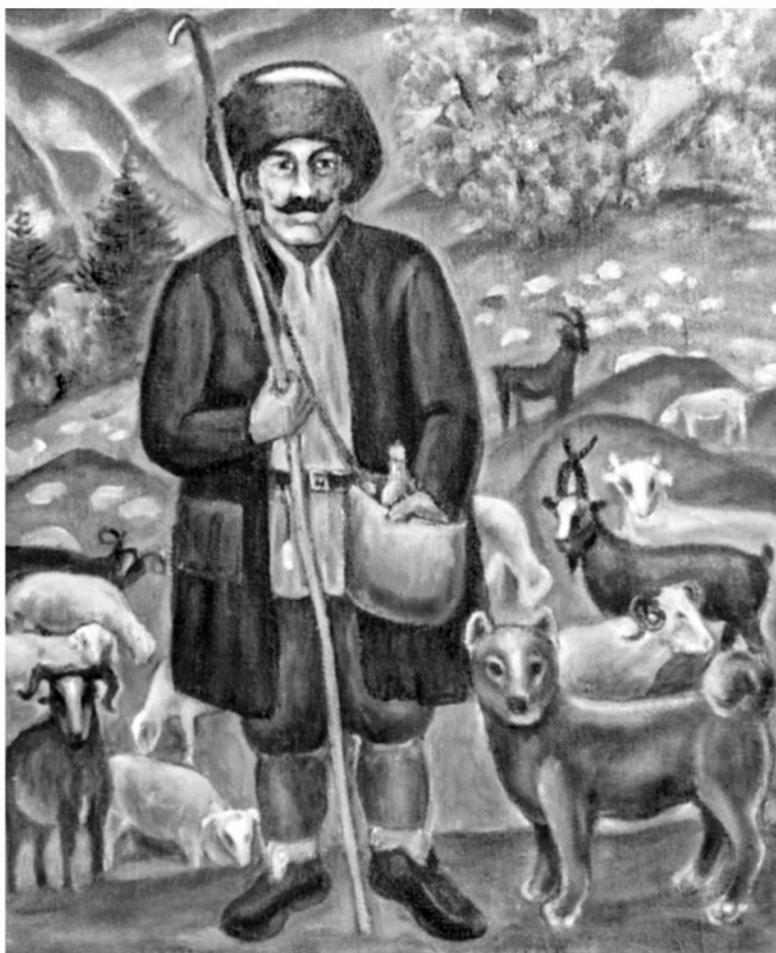
Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал «Max дуг»

Подписано к печати 27.09.07. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 11,63. Учетно-изд. л. 10,38.
Тираж 1400 экз. Заказ № 2637.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

